

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

ÅRSBOK

1935

YEARBOOK OF THE NEW SOCIETY OF LETTERS

AT LUND

LUND, C. W. K. GLEERUP

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

ÅRSBOK

1935

YEARBOOK OF THE NEW SOCIETY OF LETTERS

AT LUND

LUND, C. W. K. GLEERUP

LUND
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI
1 9 3 6

DET PRIMÄRA i-OMLJUDET OCH FRÅGAN OM
MULJERADE KONSONANTER OCH i-EPENTESER
I VÄST- OCH NORDGERMANSKAN

AV

ERIK ROTH

Frågan om *i*-omljudets fonetiska karaktär måste ännu betraktas såsom ett väsentligen olöst problem. Forskningen har under de senaste decennierna visserligen inte alldeles släppt den fonetiska synpunkten ur sikte, men denna har fått träda starkt tillbaka för frågan om *i*-omljudets historiska utveckling i de germanska sarspråken. Så är t. ex. fallet i Axel Kocks framställning »Umlaut und Brechung im Altschwedischen» (1911—16), där *i*-omljudets samband med förlusten av svagtoniga stavelser samt den härmed sammanhängande frågan om olika omljudsperioder träder i förgrunden. Huruvida *i*-omljudet vore att anse som uppkommet genom muljering av den mellan stamvokalen och ändelsen stående konsonantismen eller genom fjärrassimilatorisk verkan vokalerna emellan utan förmedling av konsonantismen, framstod för Axel Kock såsom en fråga av sekundär betydelse.

Först holländaren C. B. van Haeringen har i en avhandling med titeln »De germaanse inflexieverschijnselen (»umlaut» en »breking») phoneties beschouwd» (1918) gjort ett försök att komplettera Kocks framställning från rent fonetisk synpunkt och därvid energiskt trätt in för fjärrassimilationsteorien. Själv har jag i exkursen till ett arbete av 1929/30, »Nordfriesische Streifzüge»,¹ försökt ge stöd åt den motsatta teorien, den Scherer-Sieverska s. k. muljeringsteorien, och försökt vederlägga en del av de invändningar, som framställts mot denna, särskilt av van Haeringen. Denna senare, mera negativa sidan av problemet, var huvuduppgiften för min undersökning.

De sista årens vetenskapliga kritik erkänner, att vissa av de argument, som anförts mot muljeringsteorien, inte längre kunna anses bärkraftiga. Detta är t. ex. M. H. Jellineks åsikt i dennes bearbetning av Streitbergs »Germanisch» (1936),² där Jellinek ger en översikt av forskningen om *i*-omljudet under senare tid. Till något definitivt resultat i den fonetiska frågan kommer Jellinek likväl icke. Van

¹ S. 109—151 (LUÅ. N. F. Avd. 1. Bd 25. Nr 6).

² Se särskilt s. 393.

Haeringen, som min framställning var riktad mot, erkänner visserligen numera¹ också möjligheten av att muljering här och där kan ha medverkat, särskilt om *j* varit omljudsfaktor och vid vissa konsonanter och konsonantgrupper, men att ett system av muljerade konsonanter en gång skulle ha existerat i väst- och nordgermanskan och senare, såsom han uttrycker sig, skulle ha nästan spårlöst försvunnit, avvisar van Haeringen bestämt. Muljeringsteorien avvisas i ännu mera kategorisk form av Hennig Brinkmann² och van Dam.³ Bland nyare anhängare av fjärrassimilationsteorien märkas vidare särskilt Grammont i »*Traité de phonétique*» (1933),⁴ Alf Sommerfelt i en uppsats, betitlad »*Questions of phonological evolution in Old Scandinavian*»⁵ och L. L. Hammerich i »*Kortfattat tysk lydhistorie*» (1935).⁶

Sin fulla anslutning till min egen framställning i »*Streifzüge*» (Strfz.) ge endast tre nederländska forskare, J. van Ginneken i en uppsats »*De oudnederlandsche umlaut en de mouilleering*»,⁷ J. Mansion⁸ och L. Grootaers.⁹ Vi skola i det följande finna att det inte är en tillfällighet, att dessa herrar äro nederländare. Vidare har Marius Kristensen i »*Folkemål og sproghistorie*» (1933)¹⁰ förordat muljeringsteorien i fråga om det äldre nordiska *i*-omljudet vid synkoperat *i*.

Jag skall här ta upp till utförligare bemötande endast en, den viktigaste av de invändningar, som i obetydligt varierad form återfinnes hos samtliga nyss nämnda motståndare och skall åskådliggöra denna invändning genom ett par citat. Brinkmann säger: »*Schon Braune hatte nach dem Vortrag von Sievers darauf hingewiesen . . . , dass das spätere Verschwinden der Mouillierung unerklärbar sei, da sie in anderen Sprachen, in denen sie eingetreten sei,*

¹ Museum 38 (1931), sp. 70.

² Sprachwandel und Sprachbewegungen in althochdeutscher Zeit (1931), s. 77 ff.

³ Deutsche Literaturzeitung 52 (1931), s. 1022.

⁴ S. 251 ff.

⁵ Norsk tidsskrift for sprogvidenskap 7 (1934), s. 355 ff.

⁶ S. 28 ff.

⁷ Onze taaltuin 3 (1934), s. 212 ff.

⁸ Leuvense bijdragen, Bijblad 27 (1935), s. 7.

⁹ Lecoutere-Grootaers, Inleiding tot de taalkunde⁴ (1934), s. 342.

¹⁰ S. 108 ff.

wie im Slawischen, sich erhalten habe . . . Und was Rooth (S. 127 f.) an Beispielen für heutige Existenz von Mouillierung beizubringen weiss, ist sehr dürftig. Denkbar ist natürlich an sich ein Verschwinden der Mouillierung . . ., schwer glaublich aber, dass sie nur so geringe Spuren hinterlassen hätte.»¹ Hammerich yttrar: »Man skulde efter mouilleringsteorien antage en udvikling til palatal og tilbage igen, men der er iøvrigt intet, der tyder paa, at der nogensinde i de germ. sprog har været de mange palataler».²

För min del tror jag, att den i sig berömvärda vetenskapliga skepticisimen här går för långt. Att en företeelse nu icke existerar, utgör intet bevis mot dess tidigare existens, särskilt som man mycket väl vet, att just den företeelse det här är fråga om, muljeringen, i skilda språk utsatts för ofta mycket stark tillbakagång. En sådan avpalatalisering, »Entpalatalisering» av konsonant känna vi bl. a. från fornengelskan, nu senast behandlad av K. Luick,³ fornfrisiskan,⁴ keltiskan,⁵ slaviskan⁶ och romanskan.⁷ Jag kan här endast hänvisa till kända handböcker. Det skall emellertid gärna medges, att andra, positiva kriterier för existensen av muljerade konsonanter i germansk tid äro nödvändiga för en strikt bevisföring, så långt nu en sådan överhuvud är möjlig.

Det blir alltså närmast min uppgift att undersöka: **A.** om det verkliga inte finns något som tyder på att muljerade resp. starkt palataliserade konsonanter förekommit i de germanska fornspråken överlag — jag nämner redan nu, att muljeringsteorien inte behöver antaga ren förmjukning av konsonant, det räcker för dess syfte med palatalisering —, vidare **B.** frågan om *i*-epentes, som jag i överensstämmelse med en vanlig uppfattning sätter i direkt samband med palatalisering av konsonantismen, **C.** förekomsten av

¹ Brinkmann, Sprachwandel, s. 78.

² Hammerich, a. a., s. 29.

³ K. Luick, Zur Palatalisierung (Anglia 59 [1935], s. 273 ff.); jfr Strfz., s. 121 och not 2.

⁴ Siebs i Pauls Grundriss² 1 § 128; utvecklingen till assibilerung $k > t\chi > s$ innebär i själva verket en avpalatalisering.

⁵ H. Pedersen, Vergl. Gramm. d. kelt. Spr. 1 (1909) § 245.

⁶ O. Broch, Slavische Phonetik (1911) § 186; jfr Mayer i Beitr. 58 (1934), s. 155.

⁷ W. Meyer-Lübke, Hist. Gramm. d. franz. Spr.⁴ (1934) § 188; Elise Richter, Beiträge zur Geschichte der Romanismen (1934) § 128 A (»Entjotazierung») (= Zs. f. rom. Phil., Beihefte 82).

muljerade konsonanter och *i*-epentes i nu levande germanska dialekter och dessa företeasers ålder och ursprung. Under **D** kommer *i*-omljudet att behandlas från germansk dialektgeografisk synpunkt, under **E** ges en sammanfattande översikt av *i*-omljudets fonetiska karaktär, under **F** ett försök att tillämpa de vunna resultaten på det urnordiska *i*-omljudet samt slutligen **G** några anmärkningar till det fornengelska *i*-omljudet.

A. Jämförelsevis mycket lätt har det för den germanistiska forskningen varit att fastslå existensen av muljerade gutturaler i de engelska, frisiska och nordlåsaxiska språken, särskilt i de bägge förstnämnda, där de ännu i stor utsträckning leva kvar. Vissa skrivningar i fornengelskan (*fe.*) och ffris. visa, att *k* och *g* i början av ord före palatal vokal och inuti ord före *i*, *j* tidigt palataliserats, alltså uttalats med tungan i *j*-ställning, blivit såsom Elise Richter med en enligt min mening lycklig term säger: »*jotaziert*». Denna företeelse tillhör enligt samstämmig mening¹ den relativa språkenhet, som vanligen kallas den anglofrisiska, dvs. perioden före anglernas och saxarnas utvandring till Britannien, tiden närmast före 450. Vilken grad av palatalisering som under anglofrisisk tid uppnåtts är svårt avgöra. Man får tänka sig en gradvis skeende utveckling från palatala klusilljud till palatala affrikator och spiranter ($k > k\chi > (t)\chi$ (*ich*-Laut), $g > g\hat{j} > (d)\hat{j}$ osv. I såväl engelskan som frisiskan ha sedermera de förmjukade mediopalatala *k*- och *g*-ljuden genom ytterligare framskjutning i munnen nått fram till prepalatal (postalveolar) artikulation. Som bekant går detta stadium och ännu längre framskridna stadier av muljeringen i frisiskan under namnet assibilering och reflekteras av skrivningar i fornfris. som *thensza* 'tänka', *brensza*, *brendza* 'bringa', *ledza* 'lägga' osv.

Även den genuina fornsaxiskan har haft samma palataliseringsfenomen, vilket mindre framgår av den i ortografiskt avseende starkt

¹ Siebs i Pauls Grundriss 1 § 128; Bülbring, Altengl. Elementarb. 1 (1901) § 492 f.; Luick, Hist. Gramm. § 291 Anm. och Anglia 59 (1935), s. 273: »Ende des vierten oder Anf. des fünften Jahrhunderts»; jfr Lasch, Mnd. Gramm. § 339; van Haeringen i Beitr. 44 (1920), s. 32 ff.; Rooth, Strfz., s. 27, Niederdeutsche Studien. Festschrift f. C. Borchling (1932), s. 35 ff., Vet.-soc. i Lund Årsbok 1932, s. 45 f. och Studia neophilologica 1932—33, s. 126 f.

frankoniserade litterära fornsaxiskan än av ortnamnen i latinska urkunder.¹

För den anglo-friso-saxiska gruppen, som jag vill kalla Nordsjögruppen av den västgermanska folkstammen ha vi sålunda rätt antaga en »palatale Erweichung»² eller under alla förhållanden en stark palatalisering av de urgermanska gutturalerna *g, ng, k, nk* under en tid, som ligger klart före *i*-omljudets tid. Detta måste anses vara fastslaget av forskningen. Svårare är naturligtvis göra gällande, att även andra konsonanter i samma ställningar uttalats med tungan i *j*-läge, men det ligger ingenting absurt i ett sådant antagande och det torde vara för mycket begärt, när Sommerfelt³ fordrar, att sådant då skulle ha framträtt i det grafiska systemet.

Att något liknande kännetecknat den grupp av det västgermanska folkkonglomeratet, som under namn av franker koloniserade nordvästra Germanien och äro stamfäder till de nuvarande nederländarna, skall jag nu försöka visa. Man tror sig veta, att de s. k. saliska frankerna under århundradena närmast efter Kr. f. varit bosatta vid Rhenmynningen och området söder därom (Flandern osv.). Vi ha spår av dessas språk i ganska talrika glossor till salfrankernas på latin avfattade lagbok, *Lex salica*.⁴ Dessa s. k. malbergiska glossor representera i stort sett 500- och 600-talens språkform och är alltså det äldsta västgermanska språkminnesmärket, en eller annan runinskrift undantagen. Tyvärr är ortografien ofta vanställd av romanska skrivare, varför en viss försiktighet är nödvändig. Handskrifterna äro icke äldre än 700-talet och även de latinska delarna av lagen äro ganska vårdslöst skrivna. Men med dessa reservationer torde åtskilligt dock stå att utvinna av texten.

Delar nu detta Nordsjöfolk någon eller några av de språkliga egenheter, som utmärka dess östliga grannar, de s. k. ingveonska stammarna, friser och saxare? Den moderna språkforskningen har, såvitt jag vet, inte haft sin uppmärksamhet riktad på denna fråga.

Av van Heltens undersökning »Zu den Malbergischen Glossen»⁵

¹ Lasch, a. a., Rooth, a. ställen och *Studia germanica*. Tillägnade E. Kock (1934), s. 289 ff.

² Siebs, a. a. § 128.

³ A. a., s. 358.

⁴ Utg. av J. H. Hessels. With notes ... by H. Kern 1880.

⁵ Beitr. 25 (1900), s. 225 ff.

framgå nu följande överensstämmelser med de anglo-friso-saxiska dialekterna.

1. Nasal faller inte bara framför *f*, något som ju ndl. i likhet med plattyskan ännu uppvisar (*vijf* osv.), utan även i vissa fall framför *p*: lat. *gallus* glosseras med *cannasuuido*, där *c* i *canna* står för *h* och *suuido* sammanhänger med got. *swinþs* 'stark' (eg. 'den sångstarke?'). Formen finnes bevarad i fyra handskrifter, men van Helten gör gällande att här ett nasalstreck över *i* bortfallit i förlagan (s. 310), varför det hela skulle inskränka sig till en ortografisk fråga. Han säger vidare, att om verkliga fonetiskt nasalbortfall förelegat, så skulle icke skrivningen *d* ha använts, ett knappast hållbart argument, eftersom såväl fe. som fornsax. även ha *d(t)* för *p*.¹ Samma bortfall av *n* visar den vanställda läsarten *podero*, *potero*: animal för *rodero*, där skrivarna enligt gängse tolkning skulle ha läst ett ags. *r* som *p* och tillsatt en felaktig ändelse. Man tolkar detta ord som **hrunþir*² = fe. *hrýðer*.³

2. För germ. *ai* föreligger i några fall skrivningen *a* ss. i fe. och ffris.: t. ex. *cham* 'hem(ma)', som van Helten emellertid på ett ganska krystat sätt bortförklarar (s. 244).

3. Konsonantförbindelsen *nd* övergår i ett enstaka ord till *nn*. Vi ha en latiniserad pluralform *chunna*, som anses vara detsamma som germ. *hundert* 'hundra'.⁴ Här skulle alltså föreligga en assimilation *nd* > *nn*. En sådan assimilation är väl känd i mlt.⁵ och förekommer sporadiskt även i fornsax., särskilt i källor med »anglo-frisisk» eller »ingveonsk» språkfärg, Freckenhorster Hebereger, Merseburgkällor.⁶ Under 1600-talet, då grovt dialektiska former först yppigt framträda i skrift, har utvecklingen, särskilt på det gamla ingveonska området vid nedre Elbe, nått stadiet muljerat *n* skrivet *nj*: *lanje* = *lande* osv. Företeelserna äro belagda också i mnl.

¹ Sievers, Ags. Gramm. § 199 Anm. 1; till fsax. jfr Bremer, Ethnographie § 146 (Pauls Grundr. 3).

² van Helten, a. a., s. 282.

³ Jfr Baesecke, Beitr. 59 (1935), s. 44 f.

⁴ van Helten, a. a., s. 511 ff. Jfr Baesecke, a. a., s. 46.

⁵ Lasch, Gr. § 323 f.; Sarauw, Nd. Forsch. 1 (1921), s. 398 f.

⁶ Jfr Gallée § 212.

och nl., i tyska siebenbürgska dialekter, som härstamma från nordfrankiskt område, samt i högtyska dialekter.¹

4. Slutligen förekommer en skrivning *zi* för *gi*, som här närmast intresserar oss, då det onekligen ser ut, som om skrivningen avsåge assibilerat *g* som i fris. Ex.: *chanzisto* — dvs. germ. **hangist-* — med lat. ändelse,² *thunzinus* jämte *thunginus* 'domare',³ vidare *chanz(y)-asco* — **hangi-asc-* 'fartyg på svaj'⁴ — samt i ett par andra fall,⁵ överallt framför ett *i*. Jacob Grimm hade i förordet till Merkels ed. av *Lex salica* (1850)⁶ ifråga om dessa skrivningar hänvisat till assibileringen i ffris., fe. och fsax. Både Kern i Hessels' ed. av *LS* (1880), och v. Helten avvisa Grimms tydning och antaga, att felaktig avskrift föreligger.⁷ De göra gällande, att i ags. skrift ett *g*, skrivet *z*, lätt kan förblandas med ett *z*. Häremot kan invändas, att *g* skrives *z* inte bara i ags. skrift utan även i kontinental skrift från 500- till 700-talet, såväl i halvuncialen, den romanska halvkursiven, den merovingiska bokskriften som i den karolingiska minuskeln. Man kan lätt övertyga sig härom genom en blick i F. Steffens, *Lat. Paläographie*. Bokstaven *z* förekommer jämförelsevis sällan (mest i namn) och skrevs på ett sätt som icke föranleder någon förväxling med *g*, i regel ganska högt ovanför raden. Det skulle vara mycket egenomligt antaga, att romanska skrivare för den vanliga *g*-typen skulle av misstag skriva ett *z*. De måste ha haft någon annan anledning. Att företeelsen inte kan bero på någon dialektal egenhet hos de romanska skrivarna själva, visas därav, att skrivningen aldrig står

¹ Franck, *Mnl. Gramm.* s. 97; A. Lasch i *Aufsätze z. Sprach- u. Lit.-gesch.* (festskrift till W. Braune) (1920), s. 324; van Ginneken, *Onze taaltuin* 3 (1934), s. 220 not 1 och *Ras en taal* (1935) (= *Verh. d. K. akad. van wetensch. te Amsterdam, Afd. letterk. N. R.* 36), s. 122; Scheiner, *Beitr.* 12 (1887), s. 146; R. Huss, *Vergl. Lautl. des Siebenbürgisch-Moselfränkisch-Ripuarischen ...* (1908), s. 31 f.; P. Lessiak, *Beiträge zur Gesch. d. deutsch. Konsonantismus* (1933), s. 114 ff., 127 ff.; jfr nedan s. 20. För keltiskan jfr Thurneysen, *Handbuch des Altirischen* 1 (1909) § 158.

² van Helten, a. a., s. 427.

³ van Helten, a. a., s. 456 ff. Jfr Gamillscheg, *Romania germanica* 1 (1934), s. 159 (Pauls Grundr.³).

⁴ van Helten, a. a., s. 373.

⁵ A. a., s. 241.

⁶ S. 7; *Kl. Schriften* 8, s. 287.

⁷ *Lex salica*, ed. Hessels, sp. 438; v. Helten, a. a., s. 241.

i lat. ord.¹ Den står konsekvent i germanska ord och alltid framför ett *i*. Nu är det visserligen sant, att skrivningen *z* såsom tecken för assibilerat *g* förefaller misstänkt tidig. Läsartens fördelning på de olika hss. visar, att skrivningen funnits i en mycket tidig version.² Man kunde vidare invända, att varken fe. eller ffris. känna assibileringen av *g* i germ. **hangista*:- det heter i fe. *hengest*, ffris. *hangst*, *hengst*, *hingst*. Siebs³ och van Helten⁴ äro ense om att assibileringen är yngre än vokalsynkopen och beviset härför har man sökt just i detta ord samt i 2. 3. p. pr. sg. av verb (*brengst*, *brengh* osv.). Men ingen bestrider, att *g* i sådana former har varit eller kan ha varit muljerat redan i urfris. och ureng.⁵

Även om alltså muljerad konsonant i **hangista*- ur rent teoretisk synpunkt är sannolik, så återstår dock att förklara, hur *z* kommit att vid en så tidig tidpunkt beteckna muljering. I fris. ha vi ju endast mycket sena texter, men i fornsax. går skrivningen *z* o. dyl. för muljerat *k* (*g*) tillbaka till c:a 900.⁶ Intressant är nu, att vi på gammalt salfrankiskt område ha skrivningen *zz* för muljerat *gg* i formen *Bruzzias* för staden Brygge i en urkund daterad till 944—981. En senare form från 1127 har skrivningen *Brudgias* (jfr eng. *bridge*).⁷ van Ginneken hänvisar även på liknande skrivningar för muljerat *d* och *k* under 700- resp. 800-t.⁸ Att han i dessa fenomen ser en inverkan från i ndl. kvarlevande praeslavisk artikulationsbasis⁹

¹ van Helten, a. a., s. 241 not 1.

² van Helten, a. a., s. 427, 230.

³ Pauls Grundriss 1, s. 1299 f.

⁴ Altostfries. Gramm. (1890) § 139 Anm. 2.

⁵ Bülbring, a. a. § 492; Siebs, a. a., 1 §§ 130, 131; van Haeringen, Beitr. 44, s. 34; Loopstra, De assiblatie in de oudfries. oorkonden (1935), s. 54 not 2; jfr Strfz., s. 21.

⁶ Seelmann, Niederd. Jahrbuch 12, s. 64 ff.; Bremer, Ethnographie, s. 864 f.; Rooth, Nd. Stud. (Festschr. f. Borchling), s. 51 f.

⁷ Translatio S. Wandresgilesi (944—981), Kroniek van Galbert (1127); s. van Ginneken, Ras en taal (1935), s. 20.

⁸ van Ginneken, a. a., s. 20.

⁹ Ras en taal, s. 11: »Neen, ik wil juist — zonder te steunen op onderlinge taalverwantschap in den gewonen zin — de biologische afstamming der Oudnederlandsche menschen met hun eigenaardige articulatiebasis van de menschen med de articulatiebasis van het Praeslavische ras bewijzen. Ik geloof namelijk, dat de Praeslaven, die ik in de Ardennen, in Westfalen of in Fries-

får stå för hans egen räkning. van Ginnekens framställning förefaller mig på den punkten föga övertygande. Skrivningen *z* för muljerat *g* på gammalt salfrankiskt område under 900-talet gör det emellertid möjligt att betrakta denna som traditionell och våra former *hanzisto* osv., som van Ginneken icke behandlar, komma då i en annan belysning. Det synes mig då ganska troligt, att skrivningen *z* i LS verkligen betecknar muljerat *g*.

Man må nu anse de salfrankiska exemplen sporadiska och osäkra, de anglo-friso-saxiska muljeringarna resp. starka palataliseringarna kan man inte komma ifrån med att som Sommerfelt¹ kalla dem för palatala rudiment. Palatalerna i dessa språk ha visserligen genom senare utvecklingar starkt reducerats men de bilda under medeltiden och delvis ännu serier, som klart skilja sig från gutturalerna. Huruvida de fullt motsvara de av Sommerfelt med utgångspunkt från den moderna s. k. fonologiska skolan i Prag fordrade »correlative or disjoint series», kan jag inte med säkerhet avgöra, men så som de utvecklats i frisiskan och engelskan utgöra de inte någon enkel motsättning mellan velar och palatal klusil utan mellan velar klusil och palatal spirant resp. affrikata.²

Jag övergår nu till nordiskan. Att här skulle ha funnits muljerade konsonanter i urnord. tid, är, såvitt jag vet, ingen bland nordiska språkforskare gängse mening. Och dock förefaller det mig, som om en viss sannolikhet härför verkligen finnes. Utgå vi från urnord. former som **sōkian* 'söka' och **drangia-* 'dräng', så

land of zelfs in Ierland signaleer, daar in een heel anderen tijd, en zelfs met een heel andere Slavische taal moeten zijn aangekomen als onze Doringers, maar er toch juist dezelfde taaltendenzen hebben kunnen importeerden ...» Jag vill här endast framhålla, att vad v. Ginneken s. 109 ff. utvecklar angående västfaliska dialektförhållanden ger rum för invändningar. Möjligen kommer jag att vid utarbetandet för tryck av en sedan 1930 i manuskript liggande avhandling om utvecklingen av korta vokaler i öppen stavelse i lågtyskan få tillfälle kritisera van Ginnekens uppfattning i dessa frågor.

¹ Norsk tidsskr. f. sprogv. 7 (1934), s. 358: »rudimentary palatal elements».

² Jfr van Ginneken, Onze taaltuin 3 (1934), s. 306: »Nu is de Oudnederlandsche correlatie tusschen gemouilleerd en niet-gemouilleerd, geen zuivere tegenstelling tusschen palataal en velaar, maar en tegenstelling tusschen palataal met smalle straffe lippen en velaar met geronde lippen ...»; jfr Ras en taal, s. 14 ff., 18, 38 f.

mena t. ex. A. Noreen¹ och Brøndum-Nielsen² visserligen, att gutturalen blivit palataliserad, men de tala ingenstädes om muljering. Beviset för palataliseringen finner man i följande omständighet. Pluralformen av samn. **dræng-* skall, sedan det stavelsebildande *i* efter lång stamstavelse bortfallit i enlighet med den av A. Kock uppställda synkoperingsregeln, bli **drængar*, men så skrives den inte i forndanskan utan *drængjar*, på runstenar (t. ex. Hedeby 72)³ *trekiar*. På samma sätt blir gen. pl. av **lāzja*: **lāga* skrivet *lāgia*, **sōka* skrives *sōkia* osv. I sådana fall alltså, då gutturalvokal följer direkt på den palataliserade konsonanten, behövs ett särskilt tecken för att utmärka palataliteten: ett *i* tillsättes före *a*. Man har tvistat mycket om denna skrivnings fonetiska bakgrund. Brøndum-Nielsen menar, att man bör tolka skrivningen som ett *g*, *k* + halvkons. *ǰ*, medan M. Kristensen⁴ yppat åsikten, att *ki*, *gi* äro tecken för enhetliga palatala *g*- och *k*-ljud utan följande *ǰ*. Han medger dock, att palatala glidljud kunna ha frigjort sig i vissa dialekter, som bli verkliga *j*-ljud. Denna åsikt om »glidljud» i sådana fall är enligt ett uttalande av von Friesen⁵ allmänt erkänd av forskningen. Vi skola se, att dessa glidljud äro viktiga led i min bevisföring.

Som bekant har dock Heusler⁶ en helt annan åsikt och menar att *i* i *ki*, *gi* är ett från urnord. tid kvarstående halvkons. *ǰ*. Det förefaller emellertid som om Heusler, som här negligerar såväl synkoperingslagen som den likaledes allmänt erkända⁷ lagen, att den ie. *io-* dekl. redan i urg. klöv sig i två klasser, en *-ǰa-* och en *-ia-*klass, vore den bevisningsskyldige. Intressant är nu att se, vilken tolkning Heusler själv ger den av honom kritiserade åsikten. Han framställer saken så, att enl. denna åsikt *g* och *k* skulle ha varit muljerade.⁸ Jag vill nu för min del inte urgera, att gutturalerna

¹ Noreen, Aisl. Gr.⁴ § 263.

² Brøndum-Nielsen, Gammeld. Gr. 2 (1932) § 247.

³ Brøndum-Nielsen, a. a. §§ 247, 433.

⁴ Folkemål og sproghistorie (1933), s. 110 f.

⁵ von Friesen, Sv. göra (Nysv. studier 1934, s. 125).

⁶ Heusler, Aisl. Elementarbuch³ § 141 Anm. 1.

⁷ Se t. ex. Loewe, Germ. Sprachw.⁴ 2 (1933), s. 11.

⁸ Heusler a. st.: »**sōki-an* (dreisilbig) > **sōkan* (*k* = mouilliertes *k*) > *sōkia* mit sekundärem *ǰ*!».

ha varit muljerade, men jag vill påstå, att de åtminstone varit starkt palataliserade. Skillnaden måste ha varit väsentligt större mellan ett gutturalt *k* och det urnord. *k* i **sōka* än mellan *k* i tyska *kommen* och i *Kind*, ty hade skillnaden ej varit större, så skulle man säkert *inte* utsatt ett *i* framför den gutturala vokalen. Orsaken måste ha varit densamma, som när man i fe. sätter ut ett *i* i *ziest* 'gäst', ett *e* i *sécean* 'söka' eller i fsax. ett *i* i *kiennan* 'känna': *j*-haltiga gutturaler. Att palataliseringen sedan gått tillbaka är inte underligare i sv. *sōka* än i eng. *seek*.

På den säkra sidan torde man i varje fall befinna sig, om man antar, att den palataliserade konsonanten utvecklat palatala glidljud, och sådana glidljud är just vad muljeringsteorien antar för *i*-omljudsprocessen. En starkt palataliserad konsonant alstrar glidljud inte bara efter sig utan också före sig,¹ och ett sådant *i*-, *j*-förslag före konsonanten, som förenar sig med den föregående stamvokalen till en kortdiftong (*aⁱ*, *uⁱ* osv.) betraktar muljeringsteorien såsom det andra huvudmomentet i utvecklingen mot *i*-omljud. Svårigheten för muljeringsteorien ligger däri, att man måste anta palatala glidljud även vid andra konsonanter än gutturalerna, så t. ex. vid *st* i urnord. *zastir* > *zast^r* > *gestr*, men måste man verkligen anse detta som en oöverbärlig svårighet? Finns det f. ö. någon konsonant, som med undantag av *n* lättare anpassar sig efter ett följande palatalt element än just *s*?² Jag erinrar om att A. Kock³ just vid diskussionen om övergången *zastir* till *gestr* förklarar sig höjd anta »eine art mouillierung». Även vid övriga konsonanter äro glidljud tänkbara.

Och därmed är jag inne på frågan om den s. k. *i*-epentesen.

B. Enligt den vanliga uppfattningen är *i*-epentesen ett glidljud, verkat av en genom ett följande *i* muljerad eller starkt palataliserad konsonant. Detta glidljud före konsonanten bildar, som nyss nämnt, en diftong med den föregående vokalen. Nu påpekar jag redan här, att Grammont⁴ har en avvikande åsikt i fråga om *i*-epentes i ur-

¹ Sievers, Grundzüge der Phonetik⁴ (1893) § 456; Broch, Slav. Phonetik (1911), s. 217; Elise Richter, Beitr. z. Gesch. d. Romanismen (1934) § 127 A (»*j*-Anglitt», »*j*-Abglitt»).

² Meyer-Lübke, Hist. Gramm.⁴ § 188.

³ Beitr. 14 (1889), s. 73.

⁴ Grammont, Traité de phonétique (1933), s. 257.

nord. I ett fall som urn. *zastir* anser han visserligen i likhet med muljeringsteorien, att första stadiet vid *i*-omljudet är en diftong = *aⁱ* men han anser denna uppkommit genom fjärrassimilation, s. k. »dilation», »transport à distance»¹ och ej genom förmedling av konsonantismen. Jag återkommer senare härtill.

i-epentesen är känd från de flesta språk. Jag tar endast några få exempel.² Jfr avesta *pa^ti-* 'herre' : fornind. *páti*, forniriska *muin* 'nacke' < **moni*, *maith* 'god' < **mathi*, armeniska *ail* < **aljo* (lat. *alius*), grek. *moira* 'öde' < **morja*, romanska språk t. ex. lat. *longe* : fornfranska *loing* (utt. *lôn*, *lôⁿ*) : port. *longe* (utt. *lôⁱzî*),³ jfr vidare ffra. *empaistrier* : lat. *empastoriare*, *raisnier* : lat. *rationare*,⁴ fra. *raisin* : lat. *racēmu*, *aire* : *area*, port. *saiba* : lat. *sapiam*, port. *teixo* (utt. *teⁱχo* < *taⁱχo* < *taksu*, lat. *taxu*) : spa. *tejo*, port. *queijo* (utt. *keⁱzō* < *caⁱzō* < *caseu*) : spa. *queso* osv.⁵

I vilken utsträckning man nu har rätt antaga, att i dessa olika språk diftongerna uppkommit genom att *j*-förslaget lösgjort sig från den följande muljerade konsonanten och fogat sig till föregående vokal, är svårt att i detalj avgöra. I fråga om fornir.⁶ och romanska språk⁷ torde detta dock vara fallet. Docenten Tilander påpekar för mig, att vulgärlat. *basiu* i västleon. heter *beisu* och i kastil. *beso*, medan däremot portugisiskan, som ofta uppvisar mellanled mellan vulgärlatinet och spanskan, har muljerad konsonant: *beijo*. Vi skulle då få denna utveckling: *basiu* > *baⁱzū* (jfr fra. *baiser*) > port. *beijo* (utt. *beⁱzō*) : västleon. *beisu* > kastil. *beso*. De spanska och portugisiska handböckerna synas här antaga vokalmetates utan sammanhang med muljering.⁸ Slutstadierna i spanskan och franskan utgöra

¹ A. a., s. 251.

² Se även W. Harl, Zs.f.vgl. Sprachf. 63 (1936), s. 22 ff.

³ Jfr Meyer-Lübke, Gramm. d. rom. Spr. 1 (1890) § 220; Schwan-Behrens, Gramm. d. Altfranz. 1—2 (1914) § 153; Meyer-Lübke, Hist. Gramm. d. franz. Spr.⁴ (1934) § 72.

⁴ Schwan-Behrens § 90.

⁵ Jag har docenten G. Tilander att tacka för många värdefulla upplysningar beträffande romanska språk; även lic. A. Sjögren har haft vänligheten meddela mig romanska paralleller.

⁶ Se Thurneysen, Handbuch des Altir. 1 (1909) § 82.

⁷ Se t. ex. Meyer-Lübke, Hist. Gr. d. fr. Spr.⁴ § 188.

⁸ Se t. ex. R. Menéndez Pidal, Manual de gramática histórica española⁵ (1925) § 9,2; José Joaquim Nunes, Compêndio de gramática histórica portuguesa² (1930) § 18,2.

en fullständig parallell till det germ. *i*-omljudet: vokalen *e* och avpalataliserad konsonant.

Med de nyss avhandlade teoretiska förutsättningar, som fornengelskan äger, skulle man vänta sig *i*-epentes i detta språk. Några spår därav finnas emellertid inte i den fe. litteraturen, om man undantar en del skrivningar i de äldsta glossaren. Emellertid har Sievers¹ på klanganalytisk väg kommit fram till ansättande av ett diftongstadium före *i*-omljudet i fe. och har därvid anfört skrivningar hos Beda ss. *Coin-*, *Oidil-* (Steigton) och *Coen-* (Fallton). Nu kan man väl invända, dels att Sievers' klanganalys icke är tillräckligt kriterium och dels att skrivningarna *oi*, *oe* kunna reflektera ett *ö*-ljud. Sedermera har M. Förster anslutit sig till Sievers' uppfattning och sökt stödja den genom vissa fir. lånord i fe. Fir. *drui*, *stoir* lyda i fe. *drý*, *ster*. Förster menar nu, att de fe. formerna lättast låta förklara sig, om man antar, att fe. vid tiden för inlåningen, 600-talet, haft talade diftonger.

Man måste erkänna det påfallande i att Sievers, som då redan övergivit muljeringsteorien, och Förster på helt olika vägar kommit fram till det diftongstadium, muljeringsteorien erfordrar. Att diftongerna ej längre komma till synes i klassisk fe. text, skulle då tyda på att under denna tid och först då (700-t.) monoftongstadiet nåtts.²

Om man nu håller i minnet, att *i*-omljudet utan något som helst tvivel är yngre i de lågtyska och högtyska språken — detta visas redan därav, att vi där icke ha omljud i sådana fall som germ. **zastiz* (fsax., fht. *gast*) — så skulle man vänta, att det ponerade diftongstadiet där också vore senare och således borde kunna framträda i ortografien. Detta är fallet. I fht. nordfrankiska källor äro skrivningar som *heingist*, *eindi*, *eingil* osv. ingenting ovanligt, och liknande förekomma även i sydligare dialekter och inte endast framför *n*-förbindelser.³

Även på lågfrankiskt område, i nederländskan, där *i*-omljudet ur-

¹ Se Sievers i festskriften till Braune (1920), s. 157 f. och i festskriften till Mogk (1924), s. 16; Förster i Engl. Stud. 56 (1922), s. 222 ff.; Anglia 59 (1935), s. 287 ff.; jfr Strfz., s. 148.

² R. Girvan, Angelsaksisch handboek (1931) § 71 Anm. 2, anser, att teorien om *i*-epentes sannolikt är riktig.

³ Franck, Altfränk. Gramm. (1909), s. 24; Schatz, Ahd. Gr. (1927) §§ 49, 50.

sprungligen varit intensivt genomfört, möta vi samma fenomen: fornlågfrank. *einde*, *heinde*, *gesceindit*,¹ mnl. *einde*, *seinden*, *deinken*, *einghel*, *heinxt*, *heynt*² m. fl. Att i sådana fall skrivningen *ei* skulle, som Hammerich³ vill göra gällande, reflektera ett uttal mellan *e* och *i*, är osannolikt, eftersom även nutida flamländska dialekter ha samma uttal: *heingst*⁴ osv. Jag anser, att man inte som även Brinkmann gör,⁵ får negligera det vittnesbörd, som *i*-epentesen utgör för existensen av något som kan ha och sannolikt har orsakat denna *i*-epentes: starkt palataliserade konsonanter.⁶

C. Jag övergår numera till en undersökning av de nutida muljeringarna och *i*-epenteserna, som av Brinkmann⁷ karakteriserats såsom »sehr dürftig». Ingenting är mera felaktigt! Jag har tidigare⁸ erinrat om att muljeringar och *i*-epenteser äro särskilt vanliga i nutida siebenbürgisk-saxiska, luxemburgska och flamländska dialekter. De s. k. Siebenbürger Sachsen i Ungern och Rumänien utflyttade under 1100-talet från sina dåvarande boplatser å nordvästligt frankiskt område vid Mosel, Rhen och i Flandern. De medförde därifrån muljeringen eller muljeringstendensen, såsom klart framgår av former som *dîntχæn* 'tänka' med varianterna *doñtχæn*, *doñkæn*, *doiŋkæn*, *diŋkæn*, vidare *enjt*, *oinjt*, *äinj*t osv. för ty. *Ende*, *oñ* för ty. *enge*, *fañr*, *foñjər*, *foñjər*, *fäñər* osv. för *Finger*, *broñæn*, *broinjən*, *broiŋən*, *bräŋən* (< **brangian*), *brätχ*, *bratχ*, *bra'k* osv. för *Brücke*, *ä'tχ ät*, *e'αχ* för *Egge* m. fl.⁹

Liknande former återfinna vi i moderna flamländska dialekter, och med dessa nalkas vi Nordsjökusten, där, såsom förut fram-

¹ A. Borgeld, De oudoostnederfrankische psalmen (1899) § 3.

² Franck, Mnl. Gramm. (1910) § 58; van Ginneken, Onze taaltuin 1934, s. 217.

³ Hammerich, a. a., s. 29.

⁴ van Ginneken, a. a., s. 216.

⁵ Sprachwandel, s. 91.

⁶ Riktigheten av epentesteorien hävdades energiskt redan av W. F. Gombault, De umlaut in oudsaksiese en oudnederfrankiese geschriften (1897), s. 3 ff.

⁷ Brinkmann, a. a., s. 78.

⁸ Strfz., s. 143 not 1.

⁹ P. A. Scheiner, Die Mundart der Siebenbürger Sachsen (1923) s. 100 ff. (= Deutsche Dialektgeographie 18) och A. Schullerus, Siebenb.-sächs. Wörterbuch, bd 1 (1908—25), Vorwort och Lauttafeln (mindre ändringar av originalens fonetiska transkription); jfr R. Huss, Vgl. Lautlehre (1908), s. 24 och passim; Behaghel, Gesch. d. dtsh. Spr.⁵, s. 120, 127 f.

hållits, de gamla muljeringsfenomenen i västgermanskan varit intensivast. Nyligen har van Ginneken¹ i anslutning till Strfz. uppvisat, att de flamländska folkmålen, såsom han uttrycker sig, »van gemouilleerde consonanten en *i*-epentheses krioelen». Jag nämner endast några få exempel. Germ. **brangian* = det förut nämnda ffris. *brensz* heter i flaml. dialekter *brinən* med muljerat *n̄* av *ŋ* och med den omljudda vokalen *e* vidare utvecklad till *i* genom fortsatt inflytande av den palatala konsonantismen,² på samma sätt *iñ* av äldre *eng*, identiskt med sv. *äng*, isl. *eng* av germ. **angiō*-. Germ. *lazjan* 'lägga' heter bl. a. *lejen* (i v. G:s transkr.). Med de ffris. formerna *thinsz(i)a*, *thensz(i)a* och de siebenbürg.-sax. *din̄tχən* osv. kunna vi jämföra flaml. *din̄tχən* 'tänka'. Vid sidan av dessa former, stå sådana med *i*-epentes, men utan muljering, såsom *braingen*, *dainken*, *heingst*, vidare i fall som *steillen* 'ställa', *leigen* 'lägga', *heiffen* 'höja' osv. Dessa fall visa, att muljering funnits inte bara vid de särskilt mottagliga ljuden *g*, *k*, *ng*, *nk* utan också vid andra konsonanter.³ Följa vi ordet för 'hingst' från äldsta tid, så skulle vi för de lågfrankiska dialekterna få en oavbruten serie: germ. **hanġista* > salfr. *hanzisto* (*hanġist*-) > fornlagfr. *heingist* > mnl. *heinat* > mod. flaml. *heingst* (*hengst*, *hingst*). Vi se, att muljeringen har upphört men *i*-epentesen är beviset för dess tidigare existens. Man jämföre vad Broch⁴ säger om liknande förhållanden i ryskan: »Das erwähnte Gleitelement kann bleiben, während die Weichheit des Konsonanten, die es hervorruft, schwindet».⁴

I lågtyskan äro spåren av muljering att döma av litteraturen mycket svagare. Huruvida detta kan bero på att upptecknarna icke lagt märke till muljeringen, är ovisst. Själv har jag mera av en slump upptecknat ett enstaka exempel, ortnamnet *Kissenbrick* (s. om Wolfenbüttel), som på dialekten uttalas (ungefärligen) *-brĩʒʒə*, till

¹ Onze taaltuin 1934, s. 213 ff.; vidare utfört i Ras en taal (1935).

² Jfr Kock, Uml. und Brechung s. 115; Sarauw 1, s. 93 ff.; Rooth, Nd. Krspl. 43 (1930), s. 20; Westf. Ps. (1919) § 4; Strfz. s. 151; Siebs, Die Friesen und die nächstverwandten Stämme (1931), s. 29 (*u* > *e* > *i*). Från västnormandiska dialekter meddelar mig lic. A. Sjögren bl. a. följande paralleller: *lécher* > *likē*, *quelque* > *kik*. Jfr i hebreiskan *a* + konsonantförbindelse + *i* > *i* (P. Leander i Sertum philologicum [1910], s. 123).

³ van Ginneken a. a. 1934, s. 225.

⁴ Broch, Slav. Phonetik (1911), s. 219.

vokalism och konsonantism påminnande om eng. *bridge*.¹ Ernst Löfstedt² anför former som *laʔʒŋ* 'lägga', *aʔʒə* 'harv' utan att gå in på denna utveckling, de enda fall av *i*-epentes, som mig vederligt antecknats för dessa ord i östfaliskan. Jag nämner slutligen, att de lågtyska nordsjödialekterna under såväl äldre som yngre tid utmärka sig för starka palataliseringar, särskilt av dentaler i sådana fall, där *i*-omljudsfaktor icke funnits. Dit höra former hos Rist (Hamburg), som *lanie* för *Lande*,³ vidare vissa omljudsfenomen, verkade av palataliserade konsonanter i fall som *tünne* 'tunna', *sünne* 'sol' i de nordtyska kustdialekterna, särskilt starkt framträdande i östfrisiskan,⁴ alltså Nordsjökusten. Samma fenomen ha som bekant danskan, sydsvenskan och norskan.⁵

Därmed står jag inför frågan, om det är möjligt att slå en bro mellan västgermanskan och nordgermanskan i fråga om muljeringsfenomen i samband med *i*-omljud.

Det finns till en början lätt påvisbara överensstämmelser mellan nederländskan och sydsvenskan. Nederl. *in* 'äng' motsvaras av sydsåkånskt *en*, nederl. *lejen* 'lägga' av sydsdsk. *ledʒa*, nederl. *dintʒen* 'tänka' av sydsdsk. *tentʒa*. De nederl. formerna med *i*-epentes och oförmjukad konsonant såsom *dainken*, *heingst*, *leigen* ha sina fullkomliga motsvarigheter i nordskånskan, mellanhalländskan, sydsmländskan och blekingskan. Wigforss⁶ och Hedström⁷ anför former som *aʔŋ*, *äʔŋ*, *baʔŋk*, *bäʔŋk*, *täʔŋka*, *laʔgga*, *läʔgga* osv. Dessa forskare äro på det klara med att diftongen verkats av den efterföljande palatala konsonanten.

Hedström säger uttryckligen: »Den inom ifrågavarande område

¹ Uppteckningen är tyvärr ej kontrollerad. Till formerna på göttingisk-grubenhagenskt område se T. Dahlberg, *Die Mundart von Dorste* (1934), s. 57 f. (= Lunder germanist. Forschungen 2).

² Löfstedt, *Ostfäl. Studien* 1, *Gramm. der Mundart von Lesse* (1933), s. 11.

³ Se A. Lasch i *Braune-Festschrift* (1920), s. 324; jfr ovan s. 10 f.

⁴ Nörrenberg i *Niederdeutsche Studien. Festschrift für C. Borchling* (1932), s. 289 ff.; Rooth, *Studia neophilologica* 1932—33, s. 125 ff.

⁵ Brøndum-Nielsen 2 §§ 326, 341; Seip, *Trondhjems bynavn* (1930), s. 115 ff.; dens., *Norsk språkhistorie* (1931), s. 257 f. Den sydliga norskan har som spår av den äldre, i nordnorskan ännu kvarlevande muljeringen av *nn*, omljud (*tynne*).

⁶ *Södra Hallands folkmåls ljudlära* 1 (1913), s. 135, 169, 613.

⁷ *Sydsmländska folk mål* 1 (1932), s. XLV ff., särskilt XLIX, LVI.

med stor utbredning förekommande diftongeringen av *ä* framför *ŋ* eller *g* har (liksom den sällsynta framför *k* och *k*-förbindelser) uteslutande verkats av den palatala konsonanten». ¹ Av längd uppkommer diftongen alltså inte. Det torde därför vara mycket tvivelaktigt, om Brøndum-Nielsen har rätt, då han ² förklarar den fornsåkanska formen *æyng* 'äng' ³ såsom uppkommen ur längd.

Samma former som i sydsåkiskan återfinna vi i bornholmskan och i Vendsyssel ⁴ (Nordjylland). Men företeelserna ha en vidare utbredning i Skandinavien. I Sydvästskandinavien nå de diftongerade formerna såsom *äiŋ*, *läiŋga* enligt upplysningar av doc. N. Lindqvist endast upp till en nordgräns Drängsered-Kinnared i mellersta Halland, alltså ungefär till Ätran. Västgötagränsen överskrides icke, vilket jag fått bekräftat från Uppsala landsmålsarkiv. ⁵

Gå vi emellertid vidare i nordvästlig riktning, påträffa vi de sydsvenska muljeringarna och kortdiftongeringarna på Norges västkust i Stavangermål, Sognemål och Möremål, möjligen även längre norrut, inuti landet i Oplandet: ⁶ t. ex. *a'ŋg*, *ä'ŋg*, *ba'ŋk*, *bä'ŋk*, *ba'ŋtŷ*, *bä'ŋtŷ*, pl. *ba'ŋtŷø*, *ta'ŋtŷa*, *tä'ŋtŷa*, vidare i *la'dda*, *lä'dda* 'lägga', *ä'dd*, *ä'gg* 'egg' osv. Även Island och Färöarna ha liknande utveckling. ⁷ Slutligen erinrar jag om motsvarande förhållanden i Norrland, Dalarna, Västmanland och norra Uppland enligt undersökningar av Karin Pihl, A. Vestlund, P. Bogren, S. Larsson, L. Levander, A. Isaacsson, B. Hesselman (Sveamålen) m. fl. ⁸

Min hypotes är nu, att alla dessa utvecklingar sammanhånga med de identiskt lika förhållandena på södra Nordsjökusten, och det är då mycket frestande att sätta den skandinaviska utbredningen i samband med det sydsåkandinaviska dialektområde, som Natan

¹ Hedström, a. a., s. LVI.

² Brøndum-Nielsen 1 § 187 Anm. 1; jfr § 189, s. 357.

³ Från 1431. Mon. Scan. Hist., utg. av L. Weibull, Dipl. diœc. Lund. III, s. 105 osv.

⁴ Jfr Strfz., s. 26.

⁵ Benäget meddelande av lic. Manne Eriksson.

⁶ A. B. Larsen, Sognemålene (1926), s. 120, 126 f., 360 osv., i Maal og Minne 1915, s. 158; Skulerud i Studia germanica (1934), s. 328 ff., 339; jfr Strfz., s. 25 f.

⁷ Se ordböckerna av Blöndal och Jacobsen-Matras och jfr Strfz., s. 141 noten.

⁸ Se litteraturförteckningen till Seth Larsson, Substantivböjningen i Västerbottens folkmål (1929).

Lindqvist i sina uppseendeväckande ordgeografiska studier lokaliserat till trakterna kring Skagerack och Kattegatt.¹

Den diagonal, som i nordost begränsar det av doc. Lindqvist fastställda området i Sydsverige går från östra Blekinge mot nordväst upp till norra Dalsland. Vi se, att muljeringarna resp. *i*-epenteserna följa denna diagonal ett ganska långt stycke. Någon direkt förbindelse med Norge² genom Västergötland, Dalsland och västra Värmland nås visserligen inte, de nordligaste beläggen ligga, enligt vad ovan redan blivit antytt, inemot två mil sydväst om västgöta-gränsen. Men redan det är märkligt, att liksom doc. Lindqvist för vissa ord får tre kärnområden utkristalliserade, ett i Sydskandinavien, ett i Norge och ett i Norrland, så gäller detsamma för muljerings- och *i*-epentesformerna. Att Norrlandsområdet står i förbindelse med det norska, torde vara ganska sannolikt.

För att göra min hypotes om en förbindelse mellan de kontinentala och skandinaviska fenomenen sannolik eller överhuvud användbar för vårt särskilda syfte, nämligen uppvisandet av *i*-omljudets samband med muljering, måste det först visas, att företeelsen är gammal. Professor Elias Wessén har i en kritik av mitt försök att sätta de nordfrisiska muljeringarna i samband med de skandinaviska yttrat följande: »Detta är möjligen riktigt, om man nöjer sig med att här finna någonting likartat och icke söker efter en enhetlig förklaring och ett direkt historiskt samband . . . Den nordskandinaviska (uppsv.-norrl.-norska) förmjukningen framför palatal ändelsevokal är med all säkerhet en relativt *sen* företeelse (märk t. ex. *dräng—drändjin, bänk—bäntjin* och likaså *skog—skojin, tak—tatje* osv.) och av samma art som förmjukningen av *g* och *k* framför palatal *starktonig* vokal på ett *vidare* område och i svenska riksspråket (t. ex. *giva, köpa*). Denna nordskandinaviska förmjukning kan sålunda icke . . . användas som bevis för tillvaron av muljerade konsonanter på det samnordiska *i*-omljudets tid . . .»³ Wessén anser vidare, att de av mig anförda diftongformerna från Nordskåne osv.

¹ Se *Studia germanica* (1934), s. 434; Ordens vandringsvägar (i *Vår Hembygd* 1935); Ordgeografiska centra och spridningsvägar (under tryckning).

² Avbrottet i förbindelserna mellan de sydsvenska och norska områdena gäller enligt meddelande av doc. Lindqvist på likartat sätt för vissa ord och ljudföreteelser.

³ Sakkunnigutlåtande vid Stockholms högskola 1930, s. 5 (ms.).

äro yngre utvecklingar. Jag invänder till en början, att förmjukningen inte endast är nordskandinavisk, att *skog*—*skojin* väl ej är jämförbart samt att förmjukning inträder inte blott framför bestämda artikeln i fall som *drändjin* utan även ibland i obestämd form i Norrland, Skåne, Danmark och Norge. Även om nu förmjukningen i sådana fall snarast bör antagas komma från tvåstaviga former,¹ så visa dock former som *drä'yg*, *ä'yg* (Sogn), att förbindelserna varit tillräckligt palatala för att alstra palatala glidljud.

När Wessén jämför svenska riksspråkets förmjukningar av typen *giva*, *köpa*, så är det visserligen sant, att de gängse fornspråksgrammatikorna inte föra denna företeelse längre tillbaka än 1200-talet, men vad hindrar, att den varit äldre? Nyligen har v. Friesen² i en tidigare nämnd uppsats behandlat denna fråga om övergången av palatalt *g*, *k* till *gi*, *ki*. Jag anför följande därur: »Hur långt denna uttalsvana sträcker sig tillbaka i tiden (bortom 1200-talet) veta vi icke, men sannolikt böra både på danska och svenska runstenar förekommande skrivningar förstås som tecken på att *-i*-inskottet redan på 1000-talet inträtt».³ v. Friesen anför former som **[porkiair][ar]** = fvn. *porgerdr*. v. Friesen säger vidare: »Men om man tar i betraktande att redan i de äldre östdanska källorna med latinsk skrift företeelsen klart framträder och att det östdanska området tydligen är en utkant av företeelsens utbredningsområde — dess centrum torde ligga någonstades i Götaland eller Svealand, möjligen också i Norge — måste man gå avsevärt tillbaka före 1200-talet för att finna tiden för dess uppkomst. Detta övervägande stärker antagandet att de anförda runskrivningarna böra uppfattas som ovan skett, d. v. s. att *i* betecknar ett glidljud mellan *g*, *k* å ena sidan och *æ* å den andra sidan».⁴

Jag skall inte försöka ana, vad v. Friesen har för grunder förmoda, att »det östdanska området tydligen är en utkant av företeelsens utbredningsområde» eller att »dess centrum torde ligga någonstades i Götaland eller Svealand eller möjligen också i Norge», men jag konstaterar, att förmjukningen enligt v. Friesen inträtt redan

¹ Jfr Seip, a. a. 1930, s. 126.

² v. Friesen, Sv. göra, (Nysv. stud. 1934, s. 123 ff.).

³ A. a., s. 139.

⁴ A. a., s. 140 f.

under 1000-talet. Vi nalkas alltså det samnordiska *i*-omljudets tid. Jag frågar också, om det inte under sådana förhållanden kan vara tillåtet att kasta ett öga åt väster efter Nordsjökusten, där den palatala förmjukningen inträdde före 450.

D. Jag uppställer nu den egentligen självklara metodiska fordran, att *i*-omljudet skall betraktas från germansk dialektgeografisk synpunkt. Till detta betraktelsesätt inbjuder omedelbart det kända och erkända faktum, att *i*-omljudet är intensivast genomfört i fe. och fnord., där inga starkare hämningar vid dess genomförande kunna skönjas. Därefter kommer fornlågfrankiskan och fornsaxiskan, sedan de frankiska dialekterna i fht. och slutligen de sydtyska dialekterna, bajriskan och alemanniskan. Vi få en tydlig gradation av intensiteten från norr till söder. Parallellt med denna löper en kronologisk gradation. Omljudet är äldst i fe. och fnord., yngst i fht. Man torde komma sanningen ganska nära, om man säger, att det primära omljudet i fe. och fnord. genomfördes under tiden 600—700 och i fht. inemot år 800. Därvid är att märka, att för fht:s del gäller detta endast för kort *a*, medan i fe. och fnord. även övriga velara långa och korta vokaler samt diftonger omljuttas.

Allt detta är välkänt.¹ Den som tidigast uttalat sig om *i*-omljudets ursprung förefaller att vara Sievers. Neckel yttrar därom:² »Ich erinnere mich, dass E. Sievers mündlich lehrte, der *i*-umlaut habe sich vom anglo-fries. gebiet (wo seine wirkung am wenigsten beschränkt ist) nach norden und süden verbreitet». Otto Bremer har uttalat sig på liknande sätt:³ »Der Umlaut ist eine germanische Erscheinung, in Deutschland von der Nordseeküste aus allmählich südwärts vordringend».

Det ligger onekligen något tilltalande i att antaga, att *i*-omljudet utgår från ett relativt begränsat kärnområde vid Nordsjökusten från Rhenmynningen till Elbemyningen och området norr om Elbemyningen i obestämd utsträckning. Denna kuststräcka har för den germanska fornhistorien ett alldeles speciellt intresse. Här var en av de västgermanska huvudstammarna, ingveonerna, dit bl. a. chaukerna och saxarna hörde, bosatt. Här kommo västgermanerna i tidig

¹ Se även Brinkmann, a. a., s. 77.

² Beitr. 51 (1927), s. 14 not 1.

³ Idg. Forsch. 4 (1894), s. 18. Se även Luick, Hist. Gramm. § 202.

kontakt med keltiska stammar, som de fördrevo västerut. Jag erinrar parentetiskt om att keltiska språk ha *i*-omljud, som står i klart samband med muljering av konsonantismen. Särskilt Elbemyningen har under folkvandringstiden haft ett specifikt, om jag så får säga, kulturstrategiskt läge. Den bildade, som Wessén mycket riktigt säger¹ »den naturliga slutpunkten för sjövägarna från söder och väster». För kejsartidens romare slutade här kännedomen om Germanien.² Från Elbemyningen utgick en stor del av utvandringen till Britannien.³ Därifrån förmedlades också handeln och samfärdseln från Nedre Rhen till Skandinavien. von Friesen har visat,⁴ att västgermanska personnamn på samma väg invandrat i urnordiskan. Det ligger då snubblande nära till hands antaga, att *i*-omljudet gått samma väg, en åsikt som också v. Friesen uttryckligen ansluter sig till.⁵ Jag vill inte bestrida möjligheten av att tendensen till *i*-omljud kunnat finnas i Skandinavien oberoende av import från södra Nordsjökusten — jfr att Wessén⁶ reducerat v. Friesens västgermanska namnskick i nordiskan — men det är alldeles uppenbart, att företeelsens tyngdpunkt ligger i väster, vid Nordsjön. Den övervägande sannolikheten talar enl. min mening för att *i*-omljudet är en av dessa bekanta ingveonska uttalsvanor, som ha sin ursprungliga hemort vid södra Nordsjökusten men sprida sig efter kusterna till Skandinavien. Sambandet mellan kontinenten och Sydvästskandinavien, som doc. N. Lindqvists ordgeografiska forskningar beröra, finge i och med detta ytterligare belysning.

Konklusionen av dessa resonemang blir: Eftersom *i*-omljudets geografiska utgångspunkt med stor sannolikhet är södra Nordsjökusten och detta område samtidigt är centrum för muljeringen av gutturalerna, utgör detta ett stöd för att muljeringsteorien är den riktiga synen på *i*-omljudsprocessens fonetiska natur.

E. Jag fortsätter min framställning med en sammanfattande

¹ Studier i Sveriges hedna mytologi och fornhistoria (1924), s. 52.

² L. Weibull i Scandia 7 (1934), s. 89 ff.

³ F. Roeder i Anglia 57 (1933), s. 323 ff.

⁴ Rö-stenen i Bohuslän och runorna i Norden under folkvandringstiden (1924), s. 82 ff.

⁵ A. a., s. 151.

⁶ Nordiska namnstudier (1927).

översikt av *i*-omljudets fonetiska karaktär och prövar därefter resultatet på det nordiska *i*-omljudets huvudmoment.

Anhängarna till de bägge rivaliserande åskådningarna äro, om man ser närmare på saken, eniga i flera väsentliga punkter. 1. Förutsättningen för inträdandet av det primära *i*-omljudet är, att huvudstavelse och bistavelse bilda en accentuell enhet, stå under samma accent, i samma takt.¹ 2. Upptagandet av ändelsens *i* eller *j* sker genom anticipation (föregripande av tungans *j*-ställning), vilket tydligen är en psykofysisk process. 3. Det omedelbara resultat av anticipationen är en kortdiftong (*aⁱ*, *uⁱ* osv.).² — Avvikelsen ligger i uppfattningen om anticipationsprocessens art. Typisk för den uppfattning, som Grammont, Sommerfelt m. fl. hysa, är ett yttrande av Brinkmann³: »Die umzulautende Silbe muss hervorgehoben sein, und die umlautende Silbe muss mit ihr eng zusammengehören. Es ist klar, dass das keine phonetischen sondern psychische Voraussetzungen sind. Die phonetische Betrachtungsweise der Mouillierungstheorie kann mit ihnen nichts anfangen.»

Jag inser ej det berättigade i detta försök att föra frågan helt över på det psykologiska planet och därmed undandraga sig den även fysiologiska verkan ett *j* utövar på en föregående konsonant. Varför skulle ett *j* verka annorlunda i äldre tid än i modern tid?⁴ Vad finns det för anledning tro, att en förflyttning av ett *j* från ändelsen till stamstavelsen i germanskan sker genom en »transport à distance», »une dilation», »pas à travers la consonne, mais par-dessus»?⁵ Det naturliga är väl antaga, att framskjut-

¹ E. Schröder, Anz. f. deutsch. Altert. 24 (1898), s. 29; Lessiak, Anz. 32 (1908), s. 124, 127 o. not 1 samt 34, 212; Kock, Umlaut und Brechung, s. 98; Luick, Hist. Gramm. § 182 Anm. 2; Baesecke, Einführung ins Althochd. (1918) § 8.2; Pipping, Inledning (1922), s. 83; Sommerfelt i Festskrift til Hj. Falk (1927), s. 42 ff.; Brinkmann, Sprachwandel, s. 81; jfr Strfz., s. 124, 131. Vad Jellinek i Streitbergs Germanisch, s. 394 yttrar om att även betonat *i* kan framkalla omljud, har naturligtvis icke någon som helst giltighet i fråga om det primära *i*-omljudet, det äldsta *i*-omljudet på velarvokaler.

² Så dock ej Hammerich, s. 29 f. m. fl.

³ Sprachwandel, s. 81.

⁴ Branco van Dantzig, Der Einfluss des hetero-syllabischen jots auf einige vorangehende Vokale in der niederländischen Sprache (Archives néerlandaises de phonétique expérimentale 4 [1929], s. 60 ff.).

⁵ Grammont, Traité, s. 251, 256.

ningen av ett *j* från en bakre ställning i ordet till en främre sker kontinuerligt, gradvis, utan frånkoppling av konsonantismen. Hammerich¹ ser i »den for tidlige indstilling af tungen (omlyd)» en »onøjagtighed». Att impulsen till anticipationen är av psykisk art, förnekar ingen, men jag bestrider, att anticipationen är en av bristande uppmärksamhet framkallad onøjagtighet. Den är motsatsen. Den är effektivitet. Tungan måste för att fylla sin uppgift vara labil, »dienstbereit». Effektiviteten fordrar, att tungan redan vid artikulationen av ett ljud påbörjar inställningen för nästa ljud. Därför uttalas den mellan huvud- och bistavelse liggande konsonanten i *j*-ställning. De olika konsonanterna visa sig därvid mer eller mindre mottagliga, labialerna² minst. Är konsonanten mottaglig för muljering i egentlig mening, blir den helt infekterad av *j*-et. Tungan har då varaktig kontakt med gomtaket.

Mot den uppfattningen, som ännu omfattas av Hammerich m. fl., att *i*-omljudet är en vokalharmonisk företeelse, har med fog invänts,³ att det väsentliga knappast är en utjämning i vokalernas öppningsgrad utan en assimilation i horisontalplanet: *u* blir *ü*, *o* blir *ö*. Att vid *a* framskjutningen dock är förbunden med en höjning av tungan, motbevisar ej denna uppfattning. På samma sätt syftar muljeringen mera framåt än uppåt. Vi få parallellen: gutturalen *k* blir i frisiskan dentalen *s*: det bakre *a* blir genom *s*. k. totalomljud i anglo-friso-saxiska dialekter den främst liggande vokalen *i*.⁴ Jag vill i detta sammanhang slutligen erinra om att den gamla uppfattningen, att konsonantismen »smittar» den föregående vokalismen har ett gott stöd också i det av flera språkforskare framhållna faktum, att den germanska vokalismen är synnerligen känslig för den omgivande konsonantismens påverkningar.⁵

I keltiska och romanska språk sker *i*-omljudet genom muljering

¹ Lydhistorie, s. 29.

² Om mulj. av *b*, *p* se Grammont, s. 79 f., jfr Chlumský i Arch. néerl. de phon. expér. 11 (1935), s. 92; Pedersen, Vgl. Gr. 1, s. 336 Anm.; Sarauw, Nd. Forsch. 1, s. 98; Karin Ringenson, La palatalisation de *k* (1922), s. 18 o. not 5.

³ Lessiak, Anz. 32 (1908), s. 122.

⁴ Jfr ovan s. 19.

⁵ Jfr Meillet, Caractères généraux des langues germaniques (1922), s. 61 f.; Teuchert, Nd. Korrespondenzblatt 46 (1933), s. 29.

av konsonantismen. Varför inte i germanskan?¹ Det ser ut, som en mycket viktig anledning till uppställandet av fjärrassimilations-teorien varit den, att man därmed når en enhetlig förklaring av de nordiska omljudsfenomenen: *a*-omljud eller brytning, *u*-omljud och *i*-omljud. Pipping betraktar samtliga omljud som vokalharmoniska fenomen.² Grammont ser överallt brytningsfenomen. Han säger: »Est-ce que le *æ* de v. norv. *gæstr* n'est pas aussi une brisure? Dans les trois cas la dernière partie de la voyelle accentuée a pris le point de l'inaccentuée, ou un point voisin ...»³ Vi ha alltså, menar Grammont, vid övergången *a* till *e* i *gestr* ett mellanstadium *ai*, vid övergången *a* till *o* i *soqur* ett mellanstadium *au* och vid *e* till *ja* i *hjarta* ett mellanstadium *ea*. Allt detta må vara fullt riktigt, men jag anser, att det är en oberättigad generalisering, när Grammont skär dessa fenomen över en kam. För det första äro de kronologiska förhållandena ej helt desamma, för det andra, och detta är för mig det avgörande, ha ändelsevokalerna *a*, *u* och *i* (*j*) en mycket olika fonetisk karaktär.⁴ Ett *i* kan bli »unsilbisch», konsonantiskt: *î*, *j*, men ett *a* kan inte bli konsonant. Ett *j* är alltid berett till aktion, det är som fonetisk faktor rörligare än *a* och *u*.

Jag anser det metodiskt fördelaktigare att jämföra samma fenomen i olika språk än icke säkert likartade fenomen i samma språk.

En svaghet i fjärrassimilationsteorien är enligt min mening, att

¹ När Hammerich sid. 29 i sin kritik av muljeringsteorien bland annat söker göra gällande, att muljerade konsonanter ej behöva verka omljud och därvid stöder sig på förhållanden i slaviska språk, så vill jag framhålla följande. För det första erhålla vokaler i ryskan framför muljerad konsonant (t. ex. i *tsar* med muljerat *r*) en om än ej stark palatal färg (enligt benäget meddelande av prof. Agrell). För det andra bevisa förhållandena i slaviskan intet med visshet för det germanska *i*-omljudet. Med samma eller större rätt skulle man kunna hänvisa till de keltiska språken, där med de germanska likartade omljudsfenomen, som nämnt, stå i klart samband med muljering (II. Pedersen, Vgl. Gramm. 1 [1909], s. 336 ff.). De germanska språkens fonetiska utveckling synes f. ö. stå närmare keltiskan än slaviskan (se t. ex. Grammont, Traité, s. 263 f.).

² Pipping, Inledning till de nordiska språkens ljudlära (1922), s. 39.

³ Grammont, a. a., s. 259.

⁴ Framhållet även av M. Kristensen, Folkemål og sproghistorie, s. 108. Jfr hur Miklosich karakteriserar *i*- och *j*-ljuden: »[die] grossen zerstörer des consonantismus der allermeisten, wenn nicht aller sprachen» (se Lenz, Zs.f.vgl. Sprachf. 29 [1888], s. 41).

man icke uppvisat säkra paralleller i moderna dialekter till att diftonger kunna uppstå genom fjärrassimilation utan att konsonantismen är med i spelet. Däremot kunna för förståelsen av den historiska processen värdefulla paralleller till *i*-omljud genom muljering lätt påvisas i moderna dialekter. I mecklenburgska och brandenburgska dialekter har vid en viss tidpunkt upptecknats ett fonem *huñt*, *hu'ñt*, år 1825 skrivet *hujnd*. När upptecknaren, prof. W. Seelmann, efter en del år återkom, var uttalet *hünt*¹ med *ü* och utan muljering, dvs. diftongkomponenterna ha assimilerats och muljeringen upphört, en fullständig parallell till vad muljeringsteorien antar i fråga om omljud av kort *u*, t. ex. i germ. *kunja* > isl. *kyn* : *kunja* > *kuñj* > *kuññ* > *kyññ* > *kyn*.² På samma sätt finns i flamländska dialekter en utveckling *mond* 'mun' > *mo'nd* > *möind* > *mönd*.³

Jag kan inte finna annat än att muljeringsteorien har många goda stöd som fjärrassimilationsteorien saknar. Jag kan heller inte se annat än att *i*-omljudssystemet i fornnordiskan och fornengelskan — fornhögtyskan bör lämnas ur räkningen, då *i*-omljudet där har tydlig sekundär karaktär⁴ — lika bra eller bättre kan förklaras med tillämpning av muljeringsteorien.

¹ Seelmann, Nd. Korresp.-bl. 43, s. 47; Teuchert d:o 46, s. 28 f. (även *muind* [1705]: *münt* [John Brinkmann]; redan i mlt. *münd*, enl. Sarauw, Nd. Forsch. 1, s. 284 med omljud från pl., vilket ej torde vara nödvändigt antaga).

² Strfz., s. 135; *Studia neophilologica* 1932—33, 126 f.

³ van Ginneken, a. a. 1934, s. 219.

⁴ Brinkmann, Sprachwandel, s. 85 ff. hänvisar själv till det faktum, att det fht. materialet är alltför differentierat och otillförlitligt för att tillåta bestämda slutsatser därur. Omljudet har i fht. fått en helt ny karaktär, det har blivit tecken för pluralformer (*kalb*:*kelbir*), för komparativformer (*lang*:*lengiro*), det har fått flexivisk karaktär, »funktionale Bedeutung». Det är förvånande och betänkligt, att B. icke drar konsekvenserna av denna riktiga insikt och helt underlåter att ge ytterligt krystade förklaringar av vissa fenomen i fht., såsom vissa konsonantförbindelsers på omljudet hämmande inverkan (84), eller att söka konstruera fram en svårighet för muljeringsteorien genom att hänvisa till omljud verkat av ett *i* i tredje stavelsen (*Haduwig* blir *Hedwig* osv.). Det är ju uppenbart, att vi här ha att göra med sekundärt, ej primärt *i*-omljud. Jag har själv aldrig urgerat, att muljeringsteorien skulle förklara sekundärt omljud, och vad Jellinek i Streitbergs Germanisch, s. 392 anför härom saknar relevans. — Vad Hammerichs påpekande (29) angår, att några ljud verka omljudshindrande, ehuru de lätt låta muljera sig, hänvisar jag endast till att enighet

F. Jag skall i korthet pröva, hur det förhåller sig med den saken och tar då följande exempel från urnord. 1. **dōmian*, **dōmidō*, 2. **stadi*, **validō*, 3. **valian*, **katila-*, representerande Kocks äldre omljudsperiod, den s. k. omljudslösa samt den yngre perioden vid kvarstående *i*, *i̇*.

Enligt fjärrassimilationsteorien ha nu stamstavelserna i **dōmian* och **dōmidō* den psykologiska övervikt, den dominerande natur, som gör det möjligt för dem att uppta det följande underordnade *i*:et i sig.¹ Detta skulle däremot inte vara fallet vid **stadi* och **validō*. Jag har svårt att uppbringa förståelse för att det är här som problemets kärna är till finnandes. Det förefaller mig, som om anhängarna till teorien om fjärrverkan skulle laborera med mycket stora svårigheter och nödgas tillgripa ganska krystade antaganden om de obetonade stavelsernas accentuering. Det visa bl. a. E. Neumans forskningar över det nordiska *i*-omljudet.²

Bedömer man nu däremot omljudsförhållandena i nordiskan efter de betingelser, under vilka muljering inträder, så synes räkningen utan några större svårigheter gå jämt upp. Jag måste här nöja mig med några få huvudpunkter och betonar, att min avsikt enbart är visa, att muljeringsteorien bör ytterligare prövas vid förklaringen av det nordiska *i*-omljudet.

Jag behandlar först motsättningen **dōmidō* > *dōm̄pa*, **validō* > *val̄pa*.

I förra fallet har *i* synkoperats tidigare än i senare fallet, det är en av de hittills orubbade grundpelarna i det Kockska systemet. Sievers³ har antagit, att vokalen i lång stavelse erhåller cirkumflekerande accent: **dōmidō* blir »*dōm̄i/dā* d. h. *dōōm̄i/dā*». Senare har Kock⁴ förklarat den expiratoriskt tvåtoppade och musikaliskt

knappast råder om *l*- och *r*-ljudens natur i fht. (Lessiak, Anz. 32 [1908], s. 123, 125; Pfalz, Anz. 51 [1932], s. 181; jfr Karin Ringenson, La palatalisation de *k* [1922], s. 18 o. not 5 [Lenz]).

¹ Sommerfelt i Festskrift till Falk (1927), s. 42 ff.

² Neuman, Det nordiska *i*-omljudet (Acta phil. scand. 4 [1929], s. 193 ff.).

³ Beitr. 5 (1878), s. 162; i Grundriss I², s. 318 talar Sievers om »Neigung zur Überdehnung langer betonter Silben» i västgerm. Se även Sievers, Grundzüge der Phonetik⁴ (1893) § 770; jfr Streitberg-Jellinek, Germanisch (1936), s. 352, 398 noterna.

⁴ Svensk accent 2, s. 432 ff. enligt referat i Beitr. 14 (1889), s. 72 och not 2.

sammansatta accenten i penultima av nynord. *dömde* så, att den accent, »welcher früher dem jetzt weggefallenen *i* in **dōmido* zukam, bei dem Verluste dieses Vocales auf die Wurzelsilbe zurückgeworfen worden ist». På samma sätt talar Luick¹ om »Anschwellen» av accenten i stamstavelsen till följd av biaccenternas bortfall. Man tycks alltså vara enig om att det skett en *kvantitetsökning* vid lång stamstavelse. Vi få en stavelsebildning, som kan åskådliggöras så: **dō/mⁱdō*. Här ha vi uppenbarligen s. k. »loser Anschluss»² mellan de bägge första stavelserna. Däremot få vi **val/idō* med »fester Anschluss» mellan *a* och *l*. Det är klart, att förutsättningen för muljering av konsonanten föreligger i förra fallet men inte i senare. I det förra uttalas *m* med det till samma stavelse hörande *i*:ets tungställning³ men icke *l*, som hör till föregående stavelse. Det bildas i förra fallet ett *i*-förslag,⁴ sannolikt mer eller mindre konsonantiskt, framför *m*, som lösgöres från konsonanten och föres över till stamstavelsen: *dōⁱ/-*. Sedan assimileras på vanligt sätt kortdiftongens komponenter och vi få *dōm^{pa}*.

Till dessa utvecklingar finnas paralleller i romanska språk. Enligt Elise Richter⁵ blir ett lat. *pretiat* med förf:ans skrivning *priejdzjat* med s. k. »*j*-Anglitt» och »*j*-Abglitt», dvs. *j*-ställningen anticiperas under muljering av den mellanliggande konsonanten. Men nu är att märka, att sådan »Vorwegnahme» sker endast vid »loser Anschluss», då stavelsegränsen går före konsonantismen, alltså precis som vid **dō/midō* till skillnad från **val/idō*. Härmed bör man jämföra vad Meyer-Lübke säger om stavelseaccentens betydelse för muljeringen⁶: »Dieser feste Einsatz zeigte sich der Palatalisierung gegenüber widerstandsfähiger und siegte bei der Entpalatalisierung völlig über das palatale Element». Nästa steg är nu enligt Elise Richter § 127 A, att *j*-förslaget blir ett *j*-efterslag: *priej-dzjat*.

¹ Luick, Hist. Gr. d. engl. Sprache § 310.

² Se Jespersen, Lehrbuch der Phonetik² (1913), s. 202.

³ Se A. Walde, Die germ. Auslautgesetze (1900), s. 190, 197 f.

⁴ Broch, Slav. Phonetik, s. 217.

⁵ Beiträge zur Geschichte der Romanismen (1934), s. 162 f., 169.

⁶ Meyer-Lübke, Hist. Gr.⁴ (1934) § 188.

Slutligen vokaliseras *j* till *i*. Såvitt jag förstår, är parallellen fullständig.¹

Den yngre *i*-omljudsperioden, som enligt Kock representeras av fall som **valja*, **katil-*, ingår egentligen icke i min undersökning — detta yngre *i*-omljud har i mycket en annan karaktär än det äldre, såsom Kock påpekat² — men det blir nödvändigt att ett ögonblick gå in på omljudet verkat av *i*, dels i sådana fall, då detta *i* fallit bort (**kunjā* > *kyn*), dels då det står kvar (**valjan* > *velia*).

Omljudet verkat av *j* intar en särställning i systemet och erbjuder kronologiska svårigheter. Heusler säger: »Unsicher ist die zeitliche Einreihung bei dem *j*-umlaut».³ Jag känner inte till, om former på runinskrifter ge klara belägg för att *velia* hör till yngre perioden, men säkert är väl, att *kyn*, *flet* m. fl. *ja*- och *ju*-stammar höra till den äldre perioden. När Emil Olson i sitt referat av Kocks omljudsteori säger⁴: »Es kann aber m. E. nicht bezweifelt werden, dass auch Nom.-Ack. Sing. **flatja* lautgesetzlich die umgelautete Form *flæt* gegeben hat», så menar han väl, att bortfallande *j* verkat omljud i urnord. tid. Så vitt jag förstår, måste detta genombryta Kocks regel, att omljud i första perioden endast inträder i lång stamstavelse.⁵ Slutsatsen blir: *j* verkar starkare och därmed tidigare omljud än *i*. Till samma slutsats att *j*-omljudet är den äldsta fasen av omljudet har, som doc. I. Lindquist påpekat för mig, von Friesen kommit enligt en kort notis i »Lister och Listerbystenarna» (1916), sid. 45 och 64. Han förefaller dock med ansatsen »före 600» möjligen komma väl långt tillbaka i tiden.

¹ Man skulle alltså även vid **dōmidō* ha att tänka sig utvecklingen så, att det bortfallande *i* först blir halvkonsontiskt: *doi-* och sedan vokaltiskt, varefter assim. av diftongen: *doi-* till *dō-*.

² Svensk ljudhistoria 3 (1920), s. 38.

³ Aisl. Elb. (1913) § 58. I uppl. 3 (1932), s. 21 yttrar H. däremot: »Der *j*-Umlaut fällt nach §§ 84 und 86 später als der ältere *i*-Umlaut». Enligt Heusler skola förbindelserna *air-* och *aih-*, som övergå till *ár-*, *áh-*, icke omljudas framför bortfallande *i* men väl framför *j*. Övergången *ai* till *á* måste då vara yngre än det äldre *i*-omljudet men äldre än *j*-omljudet. Stöter detta antagande ej på kronologiska svårigheter? Rö-stenen från 400- eller 500-talet har *fahido* (jfr v. Friesen, s. 19). Heuslers antagande saknar tillräcklig grund (jfr Brøndum-Nielsen, a. a. 1, s. 113).

⁴ GGA 1918, s. 209.

⁵ Hänvisas bör här dock till Lindroth, Indog. Forsch. 29 (1911—12), s. 183 och Heusler³ § 205 Anm. 2.

Att *j* verkar starkare omljud än *i* är erkänt av forskare inom västgermansk språkvetenskap.¹ Detta stämmer förträffligt med det, som tidigare nämnts, fundamentala faktum, att omljudet inträdde tidigare, ju svagare betonad den aktiva faktorn var och ju intimare förbindelse den ingår med stamstavelsen. Det halvkonsonant. *ȝ*:et representerar nu den högsta graden av »Unbetontheit» och detta mera givetvis i ett fall som *kunja* > *kunȝ* med bortfallet *a* än i **valjan*. Sammanställa vi nu detta med ett annat faktum, nämligen att muljering enligt den fonetiska forskningens vittnesbörd är starkare framför *j* än framför vokal — Grammont säger: »il y a des degrés dans la mouillure; elle est plus forte devant *y* que devant voyelle»² — så ligger slutsatsen ej långt borta: omljudet verkas av muljering.

Därmed tror jag mig ha visat, att den gamla Scherer-Sieverska teorien mycket väl kan förklara: 1. omljudet i **dōmidō*, 2. frånvaron av omljud i **validō* och 3. det äldre omljudet i *kyn*, *flet*.

G. Följande anmärkningar till *i*-omljudet i fornengelskan avse visa, att forskningen här i vissa avseenden ännu ej nått definitiva resultat, men att de nådda resultaten ej motbevisa muljeringsteorien. Luick hade³ vid förklaringen av den fonetiska processen anslutit sig till muljeringsteorien. Mot denna uppfattning invänder Girvan⁴: »maar, ofschoon de velare consonanten zonder twijfel gepalataliseerd werden, kon de wijziging ook direct tot stande komen, zonder dat er een consonant tusschen stond, bv. *cȳ* n. a. pl. 'koeien' < **cūi*(*z*), *drȳ* 'tooveenaar' < **drūi*, en bovendien ook over zulke consonanten heen, waarvan men moeilijk kan aannemen, dat zij palatale wijziging ondergingen. Waarschijnlijk is de theorie van een *i*-epenthese (Sievers in Förster, Keltisches Wortgut im Englischen, p. 120) juist.» Naturligtvis utgör övergången *cȳ* < **cūi*(*z*) osv. ej någon instans emot muljeringsteorien. Fallet illustrerar ett av momenten i utvecklingen enligt denna teori: diftongkomponenternas assimilering.⁵ Lika litet stödes Girvans uppfattning därav att vissa konsonanter äro i

¹ Lessiak, Anz. 32, s. 127, 34, s. 213; Brinkmann, s. 82; Strfz. s. 136. Samma verkan som *j* har ändelsen *iR*; se Strfz., s. 134.

² Grammont, Traité, s. 79; Jfr Broch, Slav. Phonetik, s. 207.

³ Luick, Hist. Gramm. § 200.

⁴ Girvan, Angelsaksisch handboek (1931) § 71 Anm. 2.

⁵ Se ovan s. 29.

mindre grad palatalt påverkbara än andra.¹ Vad slutligen den fe. *i*-epentesen, som ovan sid. 17 behandlats, angår, så medför dess accepterande en omläggning av *i*-omljudets kronologi. Luick förlägger *i*-omljudet i fe. till 500-talet och snarast till dess första hälft.² Han sätter det före bortfallet av *i* efter lång stamstavelse, »wie ja auch unmittelbar aus Formen wie *ziest*, *wyrm*, *sende* zu ersehen ist, in denen das ursprüngliche *i* vor seinem Fall Umlaut bewirkt hat».³ Luick tar alltså inte under överbägande, om förändringen av stamvokalen kunnat, som man antar för nordiskan, ske samtidigt med bortfallet.⁴ Girvan kommer till en betydligt senare tidpunkt och anser, att *i*-omljudet ännu under 600-talet ej var fullt genomfört.⁵ Slutligen formulerar Förster⁶ sin avvikande uppfattning på följande sätt: »Wir werden also Girvans sonst treffliche Darstellung [§ 85] dahin abändern dürfen, dass wir sagen, dass im 6. und 7. Jahrhundert zumindest teilweise *i*-Epenthese im Englischen herrschte und dass der eigentliche *i*-Umlaut erst im 8. Jahrhundert völlig durchgedrungen ist». Till det svåra kronologiska problemet skall här ställning icke tagas, men det torde vara klart, att de olika ståndpunkterna kunna förenas, om man antar, att den palatala modifikation av stamstavelsevokalerna under 500-talet endast nått stadierna *aⁱ*, *uⁱ* osv., medan slutstadierna *e*, *y* osv. uppnått först senare, eventuellt vid skilda tidpunkter för olika vokaler och dialekter. En sådan gradvis skeende utveckling (muljering av kons. — diftongering av stamvokalen — utjämning av diftongkomponenterna och avpalatalisering av kons.) förutsättes just av muljeringsteorien.

Därmed anser jag mig ha uppvisat, att de västgermanska och nordiska *i*-omljudsförhållandena icke äga moment, som tala emot muljeringsteoriens riktighet. Fonetiska, dialektgeografiska och kronologiska fakta tala snarare för att teorien måste betraktas som fullt hållbar.

¹ Se ovan s. 27.

² Luick, a. a. § 201.

³ § 309; jfr §§ 291, 350.

⁴ Jfr Pogatscher, Chronologie des ae. *i*-Umlauts (Beitr. 18 [1894], s. 465 ff.). Vad P. s. 466 yttrar om »moullierungstheorie» och »nichtsynkope» är oriktigt. För keltiskan jfr Pedersen, a. a. § 245.

⁵ Girvan, a. a. § 85.

⁶ Anglia 59 (1935), s. 295.

HERDERS ETHIK IM SPIEGEL DER NEUESTEN
DEUTSCHEN ZEITKRITIK

EIN BEITRAG ZUR HERDERLEGENDE DER GEGENWART

VON

ERICH WITTENBERG

Die deutsche Philosophie der Gegenwart befindet sich in einem gewaltigen Umbildungsprozess, der den emotionalen Kräften im Leben der einzelnen und im Entwicklungsgange der Völker zu ihrem Rechte verhelfen will. Sie schenkt den grossen Irrationalisten der Vergangenheit erneut erhöhte Aufmerksamkeit, besonders dem deutschen Dichterdenker Herder. Ihm gilt als dem Träger der »Sturm- und Drangbewegung« und dem Schöpfer neuer, wegweisender ethischer Grundgedanken ihr besonderes Interesse. Die Vorzugsstellung, die Herder eben als Antipoden des Rationalismus im heutigen deutschen Denken eingeräumt wird, ist, wie wir zeigen wollen, durch die scharfe Abrechnung mit dem Geiste der Aufklärung entscheidend bestimmt.

P. Wust macht den Humanitätsgedanken der Aufklärung für die Entstehung der modernen westeuropäischen Zivilisation verantwortlich; denn er hat nach der Auffassung von Wust »das Leben enttheiligt, eine schrankenlose Wissensdämonie gezüchtet, in überkluger Bewusstheit Realität und Mythos von einander getrennt, den sakralen Rahmen verkannt, in dem Kultur allein erwächst, und

Herders Werke zitiert nach der sechzigbändigen Ausgabe von Cotta in drei Abteilungen:

1. Werke zur Philosophie und Geschichte, Bd. 1—22, Stuttgart 1827—1830, zitiert = Zur Philosophie und Geschichte.
2. Werke zur Literatur und Kunst, Bd. 1—20, Stuttgart, 1827—1830, zitiert = Zur Literatur und Kunst.
3. Werke zur Religion und Theologie, Bd. 1—18, Stuttgart 1827—1830, zitiert = Zur Religion und Theologie.

Herders »Briefe zur Beförderung der Humanität« häufig nur zitiert = Humanitätsbriefe.

Herders »Ideen zur Geschichte der Menschheit« häufig nur zitiert = »Ideen«.

Herders »Fragmente zur neueren deutschen Literatur« zitiert = »Fragmente«.

damit an die Stelle kraftvoller Spontanität des Willens den geisttötenden Mechanismus der modernen Zivilisation gesetzt.»¹

Noch schärfer geht A. Bäumler mit der Vergangenheit ins Gericht; er richtet seine Anklage gegen den gesamten Geist des bürgerlichen Zeitalters, der seine bestimmenden Züge bereits im 18. Jahrhundert ausprägt: den blinden Fortschrittsglauben, den müden Zug zum Ausgleich vorhandener Gegensätze und die unbedingte Bejahung des gesicherten Lebens als Ausdruck einer abgeklärten, über den Spannungen der Welt erhabenen Geisteshaltung. Wieviel näher aber steht nach Bäumlers Meinung ein Nietzsche unserem Empfinden, wenn er den Kampf als solchen bejaht, den offenen Austrag entgegengesetzter Auffassungen nicht scheut und mit dem scharfen Blick des Menschenkenners den Aufklärer als ein Wesen entlarvt, das im Bewusstsein seiner inneren Schwäche den Kampf überhaupt ablehnt, weil ja von einem Kampfe dann nicht mehr gut die Rede sein kann, wenn das Gute und Wahre bereits von vornherein absolut sicher feststeht!

Dem bürgerlichen Typus ohne Mut, Wagnis und Heroismus stellt Nietzsche den »heldenhaften« Menschen gegenüber, der die Abkehr von den Sinnen als Dogma einer idealistischen Denkweise ablehnt, die Triebe aus der erniedrigenden Knechtschaft des Geistes erlöst, das Recht des unbewussten Handelns anerkennt und in machtvoller Bekämpfung der Humanität, des Christentums und des Pazifismus sich in den harten Kämpfen der Wirklichkeit schult und erprobt. Nietzsche kann uns nach Bäumler als »Philosoph des heroischen Realismus« ein Führer und Wegweiser durch die Wirren unserer Zeit sein.²

Auch H. Freyer betont den Gegensatz der heutigen deutschen Denkweise zu der matten Ideologie des Bürgertums und des Liberalismus. Dem realistischen Menschen der Gegenwart, der mit instinktiver Sicherheit das Richtige erahnt und durchführt, ist der starke Staat die Welt, in der sich das Schicksal eines Zeitalters entscheidet. Der rein innerweltlich gerichtete Geistesaristokrat der Vergangenheit, der lebensfremd an die Kraft »selbstläufiger Entwick-

¹ P. Wust, »Die Krisis der westeuropäischen Humanitätsidee« in »Europäische Revue«, März 1926.

² A. Bäumler, Nietzsche, der Philosoph und Politiker, 1931, S. 12 f., 13, 69, 70—73, 23, 29, 52.

lung», an das Glück und den harmonischen Zustand der Menschheit glaubt und dabei in überkommener Weise nach dem Sinngehalt, Sinnzusammenhang und der Struktur der Dinge fragt, ist »vorige Generation«. Gegenwärtig gilt es, die spontane Willenskraft zum Einsatz für eine neue Lebensform des Volkes zu entbinden, unter entschlossener Abkehr von einem illusionistischen Optimismus dem kühnen Wagnis zu vertrauen, das sich im schweren Lebenskampfe bewährt. Dem neuen Menschen unserer Tage erwächst seine unüberwindliche Kraft aus seiner Verwachsenheit mit dem Boden, aus seinem starken und überzeugenden Rassenbewusstsein. Er begreift nicht mehr ein Geschlecht, das dem »Phantom einer bodenlosen Erkenntnis nachjagen und im Ernst den Gedanken einer absoluten Voraussetzungslosigkeit des Denkens verfechten konnte«. Der siegreiche Durchbruch dieser revolutionären Ideen leitet nach Freyer eine neue Epoche der deutschen Geschichte ein.¹

Ähnlichen Auffassungen begegnen wir in der heutigen deutschen Geschichtsphilosophie. W. H o p p e spricht dem Idealismus das Vermögen ab, aus sich heraus eine glückliche Synthese zwischen Geist und Politik herzustellen, E. K r i e c k vermisst bei dem Idealismus ein tieferes Verständnis für die soldatischen Tugenden eines kampffreudigen Heroismus,² W. F r a n k fordert, dass die neue Geschichtswissenschaft »aus dem Lager ihres kämpfenden Volkes wachse und diesem Volke sein Marschlied schaffe«. Auch E. R o t h a c k e r betont den Wert des heutigen deutschen Staates, dessen tragenden Pfeiler das Volk bildet und der auf den harten Tugenden der Zucht und Disziplin beruht. Rothacker betrachtet den feinsinnigen Geschichtsphilosophen Herder als einen der geistigen Schöpfer der heutigen deutschen Volksgemeinschaft. Uns ist nach Rothacker die Aufgabe gestellt, von der Mechanisierung des gesamten modernen Lebens abzurücken und in enger Anlehnung an die archaischen Triebformen urchümlichen Lebens uns einen neuen Daseinsstil zu schaffen, der einen dynamischen, energischen Zug trägt und uns lehrt, dass in allen konkreten Lagen des Lebens nur das Handeln mit seiner die Spannung lösenden Tat vorwärtsführt.³ Herder kann

¹ H. Freyer, »Tradition und Revolution im Weltbild« in »Europäische Revue«, Februarheft 1934.

² E. Krieck, Die Erneuerung der deutschen Universität, 1933.

³ E. Rothacker, Geschichtsphilosophie, S. 145—148.

uns auf diesem Wege ein Führer sein. Der englische Philosoph B. Russell bezeichnet den emotionalen Zug in dem heutigen deutschen Weltbild treffsicher als »den Aufstand gegen die Vernunft«.

Zusammenfassend ergibt sich für die heutige deutsche Situation folgendes Bild: die heutige deutsche Kulturvorstellung, erwachsen aus einer bestimmten gegebenen geschichtlichen Situation, stellt den Staat als Träger des gesamten geistigen Lebens in den Mittelpunkt der Betrachtung, erstrebt den Aufbau einer streng nationalen und auf dem Rassegedanken beruhenden volkstümlichen Kulturgemeinschaft, bejaht das Triebleben des Menschen, fordert eine heroische Tatgesinnung, bestreitet die Möglichkeit einer objektiven wissenschaftlichen Erkenntnis und verurteilt den schwächlichen, friedlichen, toleranten und im Fortschrittsoptimismus befangenen Geist des Bürgertums. Nur die Rückkehr zu natürlichen Lebensbedingungen, das freie und ehrliche Sich-Messen entgegengesetzter Kräfte weist den Weg in die Zukunft, läutert den einzelnen und stärkt die Gemeinschaft.

Einen ganz anderen Grundzug trägt in der Tat das Zeitalter der Aufklärung; es ist, geboren aus der erschütternden Erfahrung der zerstörenden Wirkungen des Staatsabsolutismus des siebzehnten Jahrhunderts für das sittliche, religiöse und wissenschaftliche Leben, von der Möglichkeit einer Erkenntnis der Wahrheit tief überzeugt und von dem starken Glauben an die Verwandtschaft alles Menschlichen erfüllt. Man leugnet also entschieden die Kulturmission des Staates, sieht in ihm nur einen »geistleeren Mechanismus«. Wer im Bewusstsein der Vervollkommnungsfähigkeit des einzelnen alle Kraft zur Linderung menschlichen Leides einsetzt, gilt dem achtzehnten Jahrhundert als die wahre »Krone der Schöpfung«. Die Zusammenarbeit mit dem »Aufklärer« zum Wohle der Menschheit ist dem Fürsten eine ehrenvolle Regierungspflicht. Die geistigen Führer der Epoche gewinnen grade mittels verstehender Liebe und eines gefühlsbetonten Mitleides den Zugang zu den Herzen, waren also nicht, wie man es heute so gerne hinstellt, kalte und nüchterne Naturen, sondern Männer von mitreissender Leidenschaftlichkeit in dem Kampf für das einmal für recht Erkannte.

Das achtzehnte Jahrhundert stand also durchaus nicht nur unter der mechanisierenden Einwirkung kühl berechnender Verständigkeit; die Fülle an eigenartigen Köpfen auf allen Lebensgebieten

widerlegt schon eine derartig enge Deutung. Der eigenartige innere Widerspruch der heutigen deutschen Zeitkritik liegt grade darin, dass sie wohl die methodische Unzulänglichkeit einer nur rationalisierenden Kulturbetrachtung überzeugend nachweist, aber selbst das reiche Geschehen des achtzehnten Jahrhunderts nur unter diese unzureichende Perspektive stellt. Die einseitige Unterscheidung »rationalistisch« — »irrationalistisch«, die im heutigen deutschen Denken vielfach die Kampfparole für die Ablehnung des Vernunftzeitalters abgibt, ist deshalb vollkommen verfehlt, weil auch ein Irrationalist geistig dann unbedingt der Aufklärung zuzurechnen ist, wenn er die grossen Aufgaben jener Epoche grundsätzlich bejaht.

Der bedeutende französische Staatsmann und Geschichtsforscher Guizot sieht die tragende geistesgeschichtliche Bedeutung des Zeitalters darin, dass damals zum ersten Male in der Geschichte das Recht des freien Prüfens auf alle Zweige menschlichen Wissens und Forschens ausgedehnt wurde, und die Vorkämpfer des Zeitgeistes frei von äusserem Druck ihre grosszügigen Gedanken entwickeln konnten. Mag der Reformeifer der Epoche nach Guizot auch manchmal die Grenzen des Möglichen überschritten und abstrakte Theorien auf das Leben übertragen haben, so hat doch die Aufklärung auch uns noch ein wertvolles Erbe hinterlassen; denn nur wer im Geiste jener Periode von dem inneren Werte jedes einzelnen Individuums überzeugt ist, vermag tatkräftig an dem Fortschritt der Menschheit zu arbeiten; der Zukunft gehört, wie es Guizot noch 1845 formuliert, »eine Humanität, deren Licht uns alle sonnt und erwärmt.«¹

Das Wesen der Aufklärung ruht somit auf der Überzeugung von der Vernünftigkeit der Welt, der Güte und Vervollkommnungsfähigkeit des Menschen, der Selbständigkeit des geistigen Lebens, der Unabhängigkeit der Kultur vom Staate, der Heiligkeit des Individuums, der Möglichkeit einer allgemeinen Weltkultur auf vernunftgemässer Grundlage und des Glaubens an den sittlichen Fortschritt und der allmählichen Annäherung an den Zustand eines schliesslichen »Ewigen Friedens« als Endziel der Geschichte. Gegenüber diesen tragenden Gesichtspunkten tritt das Problem der

¹ F. P. G. Guizot, Geschichte der europäischen Zivilisation, S. 234—237, in Meyers Geschichtsbibliothek Bd. 8.

Gemeinschaft wie die Frage einer biologisch begründeten, rassenhaften Abhängigkeit des einzelnen durchaus in den Hintergrund; die Würdigung des heissblütigen, kraftvollen Willensmenschen, der die geschichtliche Entwicklung in neue Bahnen zwingt, liegt ausserhalb der Fragestellung des achtzehnten Jahrhunderts.

Gilt Herder heute als der grosse Widersacher seiner Zeit, so kann es nicht wundernehmen, dass man ihn aus dem Zusammenhange des achtzehnten Jahrhunderts herausreisst und ihn in seiner unmittelbaren Beziehung zur Gegenwart würdigt. In diesem Sinne ist Herder für den deutschen Literaturhistoriker K. Korff »der deutsche Rousseau«, der sich nicht nur im Gegensatze zu seiner Zeit, sondern auch im Gegensatze zum mechanistischen Ungeiste des neunzehnten Jahrhunderts befindet, das noch ganz im Banne der Aufklärungswelt steht. In prophetischer Vorausschau nimmt Herder bereits tragende Gedanken von Nietzsche vorweg, wenn er die Verwechslung von Bildung und Wissen aufzeigt, eine taffremde Wissenschaft als ernste Kulturgefahr ansieht, den natürlichen Menschen, der fest im Boden wurzelt, bejaht und die »Tugend nur als Schwäche und die moralische Entwicklung gradezu als Schwächung der Menschheit« deutet. Auf der gleichen Ebene liegt es nach Korff, wenn Herder den Eigenwert der frühgeschichtlichen Perioden hervorhebt, den blinden Optimismus und Fortschrittsglauben der Aufklärung verneint. Es klingt, wie Korff annimmt, gradezu Nietzscheisch, wenn Herder schreibt: »Das Vorurteil ist gut zu seiner Zeit; denn es macht glücklich. Es drängt Völker zu ihrem Mittelpunkte zusammen, macht sie fester auf ihrem Stamm, blühender in ihrer Art, brünstiger und endlich auch glückseliger in ihren Neigungen und Zwecken. Die unwissendste und vorurteilsvollste Nation ist in solchem Betrachte oft die erste: das Zeitalter fremder Wunschwanderungen und ausländischer Hoffnungsfahrten ist schon Krankheit, Blähung, ungesunde Fülle und Ahnung des Todes«. Nicht minder modern ist es gedacht, wenn Herder dem Auftreten junger, unverbrauchter Völker eine grosse Bedeutung für das geschichtliche Leben beimisst und bereits den relativen Wert aller historischen Entwicklungsstufen erkennt. Kritisch sei nur bemerkt, dass die hier von Korff Herder entnommenen Zitate ausschliesslich den Jugendschriften Herders entstammen.¹ Auch P. Fechter

¹ K. Korff, Geist der Goethezeit, 1933, S. 71, 76 f., 85 ff., 89 ff., 84, 111.

betrachtet Herder als »den grossen deutschen Lebensphilosophen«, der die Wendung vom 17. zum 20. Jahrhundert vollzogen hat und stark genug war, »dem rationalen Denken das irrationale Leben entgegenzubauen, in einem ahistorischen Jahrhundert historisch zu denken, dem Leben verbunden zu bleiben und damit die Grundlagen für die heutige Betrachtung der Welt zu legen.«¹ Noch entschiedener feiert J. Nadler in Herder den ewigen Repräsentanten der Jugend, der in seiner ahnungsvoller Geisteshelle der Glätte und Abgeklärtheit des Klassizismus weit überlegen sei.

Ganz im Banne dieser Herderrenaissance steht auch das neue Werk von D. Baumgardt, *Der Kampf um den Lebenssinn*, Leipzig 1933, nur mit dem entscheidenden Unterschied, dass es das gesamte Leben und Werk von Herder berücksichtigt, seine Gedanken zur Ethik systematisch würdigt und sie vergleichend in den Zusammenhang der ethischen Bestrebungen des achtzehnten Jahrhunderts hineinstellt. Die Parallele zwischen Kant und Herder, der Baumgardt eine verdienstvolle Aufmerksamkeit schenkt, gestattet uns eine tiefere Würdigung der Bedeutung Herders für die Grundprobleme der Ethik.

Um das Verhältnis von Kant und Herder richtig beurteilen zu können, kommt es nach Baumgardts Meinung darauf an, Kants Persönlichkeit zu verstehen. Kants Persönlichkeit spiegelt sich nach Baumgardt in seiner Ethik. Sie trägt einen strengen Zug von »nordischer Härte«, von starker »Willensschroffheit«, ja in der strengen Forderung einer völligen Niederschlagung der Selbstliebe ist Kant sogar von einer gewissen Grausamkeit gegen sich selbst nicht frei. Kants Sittenlehre entspricht dabei durchaus seiner Natur, die jeder »Schwärmerei, jeder windigen, überfliegenden Denkungsort, allen weichherzigen Gefühlen« abhold war.² Dementsprechend blieb alle irrationale Ekstase bei Kant ganz unentfaltet. Kein Wunder, dass die jungen aufstrebenden Kräfte der Zeit, die grade den von Kant verworfenen Motiven des ethischen Handelns: den individuellen Triebkräften, dem moralischen Gefühl und dem überrationalen Ahnen höherer Lebensziele grosse Bedeutung beimessen, Kants Lehre ablehnen.

¹ P. Fechter, Die Dichtung der Deutschen, 1932, S. 323 ff.

² D. Baumgardt, Der Kampf um den Lebenssinn, Leipzig 1933, S. 189.

Es war dem Verständnis Herders nach Baumgardt höchst hinderlich, dass man ihn nur im Zeichen Kants betrachtete, aber überall dort, wo er sich im Gegensatz zu seinem früheren Lehrer befand, Kants geistiger Überlegenheit die Berichtigung und Überwindung der Herderschen Anschauungen zuschrieb. Dabei verkannte man einmal die Selbständigkeit und Originalität Herders und übersah weiter, dass Herder auch schon zu der Zeit, wo er Kant nahestand, durchaus eigene Wege ging. In seiner vorkritischen Periode, in der sich Kant und Herder einander fanden, betrachtet Kant unter enger Anlehnung an Hutcheson, Hume und Shaftesbury die letzten Grundlagen der Ethik als unbeweisbare Postulate, will die Sittenlehre auf dem »moralischen Gefühl« aufbauen und hält für die Rechtmässigkeit ethischer Grundsätze allein die Stimme der Natur, des Herzens und das warme, aufflammende Gefühl für entscheidend. Kant zeigt uns damals — zwischen 1764 und 1766 — »den Menschen, wie er ist, nicht wie er sein soll«. Das Gefühl der Würde und Schönheit der menschlichen Natur vermag dabei nach Kant das sittliche Empfinden zu stärken. Aber schon 1770 vollzieht Kant den entschiedenen Bruch mit diesen Ansichten der Frühzeit und kehrt niemals wieder zu ihnen zurück; die Widerlegung dieser Auffassungen gilt ihm vielmehr als die grosse Aufgabe seiner kritischen Erkenntnisarbeit. Damit trennen sich für immer die Wege von Kant und Herder, der die starken Eindrücke, die er damals durch Kant erhielt, zeitlebens nicht mehr abgestreift hat.

Bei aller Verwandtschaft der Denkresultate, die wir bei dem jungen Herder und Kant feststellen können, dürfen wir doch nicht übersehen, wie stark auch damals bereits der Gegensatz ihrer Naturen hervortrat. Kant bedauert es bei aller grundsätzlichen Bejahung des Empirismus doch aufs schmerzlichste, dass die Moral im gegenwärtigen Stande der Wissenschaft nur auf »dunkleren Gefühlen und Beobachtungen« aufgebaut werden kann, während grade darin voll jugendlicher Begeisterung Herder ihre Würde erblickt. So kündigt sich schon in den sechziger Jahren in Kant der Philosoph des späteren Kritizismus verheissungsvoll an. Kants These von der sich ewig gleichbleibenden menschlichen Natur lehnt Herder scharf ab, die nahe Verwandtschaft von Sittlichkeit und Grazie betont Herder aber mit viel grösserer Entschiedenheit als Kant. Herders *Fragmente über die neuere deutsche Literatur* begegnen bei Kant

einer kühlabwehrenden Haltung:¹ Kant stellt hier bereits in aller Deutlichkeit fest, wie wenig Herder für seine dort verfochtene Lehre von der Unzulässigkeit der Anwendung eines moralischen Massstabes auf die Dichtkunst ihm verdanke. Mit dieser Feststellung war Kant auch durchaus im Recht. Im jugendlichen Überschwang liess sich Herder in dieser Schrift u. a. zu folgenden Formulierungen hinreissen: »Wenigstens dem Dichter trete man nicht auf den Weg mit Forderungen frommer Sittsamkeit« ... »Grösse und Stärke ist hier statt Reinigkeit der Helle« ... »Kleiner Schulgedanke, nachzujagen, inwiefern ein Dichter den zehn Geboten treu geblieben ist oder nicht«.² Dieser Heiligsprechung der »Geniemoral« konnte Kant begrifflicher Weise keine Sympathie abgewinnen. Vor Goethe hatte aber Herder bereits in den Bückeburger Jahren diese Anschauungen vollständig aufgegeben.³ Nur aus diesen heissblütigen Äusserungen des jungen Herder ist es auch, wie wir meinen, verständlich, dass man heute in ihm den Begründer einer rein emotionalen Sittenlehre sehen kann.

Mit der Begründung von Kants Kritizismus, der die Moral nur auf rein intellektuelle Momente aufbaut, musste der Gegensatz von Kant und Herder in voller Schärfe in Erscheinung treten. Herder betont bereits 1774 in leidenschaftlicher Kampfstellung zu Kant das selbständige Recht der Triebe und verwahrt sich aufs heftigste gegen die unsinnige Unterscheidung »niederer und höherer Seelenkräfte, die vielmehr auf den unteren Seelenkräften fussen«. Die Bekanntschaft mit Spinoza bestärkt Herder noch in dieser Geisteshaltung. Bereits in den *Erläuterungen zum neuen Testament*, 1775, zollt Herder Spinoza seine hohe Bewunderung. In der Schrift *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele*, 1778, bezeichnet Herder diejenigen als »laue Weisen, die Erkennen von Empfinden und Vernunft von Begierde sondern, sie trennen, was Gott untrennbar verband«. »Alles Wollen fängt, wie Herder in derselben Arbeit meint, vom Erkennen an, aber alles Erkennen wird nur durch Empfindung«. Das Gefühl ist Herder der wichtigste Sinn zur Erkenntnis des Guten, des Schicklichen, des Edlen und der Würde, des also

¹ K. Vorländer, Kant, 1924, Bd. I, S. 173.

² Baumgardt, a. A. S. 206.

³ Baumgardt, a. A. S. 217.

moralisch Wertvollen überhaupt. Diese Auffassungen bilden aber nach Baumgardt den Grundakkord aller Werke Herders: von der *Plastik*, 1768/69 an bis hin zu den *Humanitätsbriefen* und der *Metakritik*. Die schroffe Abkehr Herders von Kant kommt u. a. darin zum Ausdruck, dass er bereits 1781 den sogenannten Menschenverstand »nur für eine Bemäntelung unserer Grillen hält«, in den *Zerstreuten Blättern* gegenüber Kant die allgemein geltenden Regeln der sittlichen Vernunft auf den allgemeinen Gefühlswert gründet und in der *Metakritik* Kant als den »alles Zerspalter bezeichnet, der aus der Seele eine Mondkarte gemacht habe«. In Paulus sieht Herder jetzt die grosse religiöse Persönlichkeit, die bereits den Menschen in seiner Totalität in all' seinen Organen, Fähigkeiten und Bestrebungen feinsinnig gewürdigt hat. Diese neuen Gedanken Herders stellen nach Baumgardts Auffassung die vollständige Umbildung des gesamten Vernunftdenkens der Aufklärung dar.¹

Die Abkehr von den tragenden Tendenzen der Sturm- und Drangperiode, die Baumgardt bei Herder seit den Bückeburger Jahren bemerken will, macht Herder nach Baumgardt zu dem grossen Vertreter eines »ruhigen, geklärten klassischen Moralästhetizismus«. In diesem Sinne preist Herder 1795 »das Wohlwollen, die Dankbarkeit, die freudige Tätigkeit im Fortwirken für andere als Gestalten der Grazie«, identifiziert in der *Kalligone* Schönheit mit Güte, lobt in der »*Adrastea*« unter enger Anlehnung an Shaftesbury die »Würde und Honettität des Charakters«, die sich in einer schönen Gemütsverfassung ausprägt und den Geist der lichten Weltharmonie in dem einzelnen lebendig werden lässt. In den *Briefen, das Studium der Theologie betreffend*, erkennt Herder nur eine individuelle Pflicht an, in den *Ideen zur Geschichte der Menschheit* zeigt Herder die Abhängigkeit und den Wandel der ethischen Lehren von den natürlichen Bedingungen des Lebens auf.² Somit ruht Herders Moralauffassung auf folgenden tragenden Pfeilern: er betont den individuellen Charakter der Moral, er belegt den zeitlichen Wandel, dem ihre Entwicklung untersteht, er erweist

¹ Baumgardt, a. A. S. 211 ff.

² Baumgardt, a. A. S. 217, 218.

ihren Ursprung im Gefühl, und er leugnet den scharfen Gegensatz von Sein und Sollen.

Herder hat aber nicht nur diese zielweisenden Gesichtspunkte zum Aufbau der Moral entwickelt, sondern sie auch, wie Baumgardt darlegt, auf das wirkliche Leben in dem Reichtum seiner Gestaltungsformen angewandt und damit als kundiger Weltenwanderer der Seelenforschung Neuland erschlossen. Wie weit ist dabei nach Baumgardt Herder einem Kant überlegen, der unabhängig von allem Wechsel der Zeiten und unabhängig von aller Eigenart der verschiedenen Nationen eine allgemein gültige Sittlichkeit lehrt und sogar die Möglichkeit eines Moralkonfliktes im räumlichen Nebeneinander verschiedener Völker und Kulturen leugnet! Es ist ein Seitenhieb auf Kant, wenn Herder in den *Ideen* von der »Averrioschen Philosophie« spricht, die »dem ganzen Menschengeschlecht nur eine Seele« beilegt und demgegenüber »den Sinn des Daseins darin erblickt, das Problem der Humanität von allen Völkern aller Zeiten aufzulösen«. Schon 2 Jahre vor der Veröffentlichung von Kants *Kritik der praktischen Vernunft* weist Herder in dem Aufsatz »Exemplare der Menschheit in Vorstellungen, Sitten und Gebräuchen«, 1783, treffend darauf hin, »wie der fromme Einfall eines Wilden, die Absurdität eines Negers, die Simplizität eines West- oder Ostindiens über den ganzen Sinn unserer Kultur und unserer Religion... oft mehr als grosse Deduktionen und Beweise besagen«. Damit rüttelt uns Herder, wie Baumgardt annimmt, aus unserer bequemen Selbstzufriedenheit auf und bekundet ein tiefes Verständnis für die Lebensformen vergangener Kulturen. Mit einer ernststen Mahnung zur Selbsterkenntnis beschliesst Herder seine Ausführungen: »Wir aber sollen sie weder bloss angaffen noch verachten, sondern im Guten und Bösen von ihnen und an ihnen lernen.« Nicht minder beherzigenswert ist es, wenn Herder in den *Humanitätsbriefen*, 1797, wohl »den Neueren einen weiteren Horizont, eine aus mehreren Ereignissen gewonnene Erfahrung« zuspricht, ihnen aber dafür auch die schwere Verpflichtung auferlegt, dank der Überlegenheit ihrer Vernunft unabhängig von dem Unterschiede der Zeiten »am Besten das Beste zu lernen«.¹ Gegenüber einem Herder blieb es nach Baumgardt lebenslänglich die Schwäche Kants, einen

¹ Baumgardt, a. A. S. 221 ff.

Vergleich verschiedener Seelen- und Kulturindividualitäten zu unterlassen, eine wertende Differenzierung des menschlichen Trieblebens abzulehnen, es entweder ganz zu ignorieren oder als sittlich indifferent hinzustellen. Bei allem Lob für Herder muss doch aber auch Baumgardt einräumen, dass »selbst durch die tiefste und breiteste Deskription bisheriger Lebensbewertung niemals irgendeine Entscheidung über Wertvolles oder Wertloses geschaffen werden, sondern diese Entscheidung durch solche Deskriptionen nur weitsichtig und umfassend werden kann».¹

Gegenüber Kants Rigorismus setzt sich Herder für die ästhetische Harmonisierung des ethischen Lebens und für die Glückseligkeit als durchaus berechtigtes Ziel der Sittenlehre ein. In unzähligen Formulierungen unterstreicht Herder die Bedeutung der Glückseligkeit für das menschliche Dasein. In den *Ursachen des gesunkenen Geschmacks* stellt Herder ausdrücklich dem Menschen die Aufgabe der Verwirklichung der Glückseligkeit auf Erden, in der Schulrede *Von der Annehmlichkeit . . . der Geographie* stellt Herder fest, dass die Menschen von jeher um die Glückseligkeit gerungen haben, in den *Ideen* meint Herder sogar, dass der »Mensch noch mehr als das Tier zu einem freudereichen Leben bestimmt sei»; in den *Christlichen Schriften* entdeckt Herder selbst einen eudämonistischen Zug in dem »Neuen Testament«, das »heiter und nicht an künftige Klosterbrüder« gerichtet sei. Bezeichnet Herder schon in der *Kalligone* das »Wohlsein als Grund und Zweck alles Lebendigen«, so nennt er in der *Adrastea* sogar die »Wollust einen schönen und missbrauchten Namen«. Gegenüber diesen scharfen Äusserungen Herders erkennt Kant die Notwendigkeit einer Abwehr, und das umso mehr, als man ja Herder mit einem gewissen Recht als Kants Schüler betrachten und deshalb leicht Kants Einstellung mit derjenigen seines früheren Anhängers identifizieren konnte.

In den *Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* und in einer besonderen Besprechung der Geschichtsphilosophie Herders bemerkt Kant gegen Herder, dass das Individuum seine Aufgabe nicht in diesem Leben erfüllen, sondern ihr höchstens in der Gattung nahekommen kann. Ironisch persifliert Kant Herders Glückseligkeitstheorien mit den Worten: dass »Inseln,

¹ Baumgardt, a. A. S. 223.

die nur zum Zwecke der Glückseligkeit bevölkert seien, ebenso gut statt von Menschen auch nur von Schaf- und Rinderherden bewohnt sein könnten».

Diesen Einwendungen hatte aber nach Baumgardt Herder bereits trefflich pariert, wenn er den Menschen als moralisches Wesen in seiner engen Verwandtschaft zum Tiere betrachtet. Auch der »eigenwilligste Philosoph muss nach Herder, wie er es 1787 formuliert, die Ähnlichkeit von Mensch und Tier anerkennen«, denn auch der Mensch folgt nur der Selbstheit und Glückseligkeit. Deshalb spricht Herder in den *Humanitätsbriefen*, 1795, von der »Faunen- und Satyrennatur des Menschen« und bezeichnet schon früher in den *Ideen* den Menschen unter allen Tieren als »einen Räuber, als den grössten Mörder«, der, wie es Baumgardt interpretiert, »genau wie das Tier für sein ganz individuelles Wohl, für sein individuelles Interesse und für sein egoistisches Selbst sorgen muss und als ethisches Wesen auch so handeln darf«.¹

Damit steht es auch durchaus im Einklang, dass Herder in einer Erläuterung zu Hemsterhuis gegenüber der leeren Illusion des Altruismus das Recht der Selbstheit verteidigt² und 1790 Augustin anklagt, der dem Menschen das Selbstgefühl nimmt, und in dem vierten Teile der *Ideen* mit überzeugenden Worten die bedenkliche Wirkung der Wohltätigkeit hervorhebt: »Es sei gewiss, dass wenn man die menschliche Gesellschaft nur als ein grosses Hospital und das Christentum als die gemeine Almosenkasse desselben betrachtet, in Ansehung der Moral und der Politik zuletzt ein sehr böser Zustand daraus erwachse«. Bei dieser fortschreitenden Naturalisierung seiner moralischen Anschauungen ist es nach Baumgardt begreiflich, dass Herder in Spinoza seinen grossen ethischen Bundesgenossen finden musste.

In der Schrift *Gott* wie auch in den *Humanitätsbriefen* stellt Herder den Altruismus bewusst hinter die Selbstheit zurück, verlangt, dass der Mensch unter Beachtung des moralischen Naturgesetzes sich »in die Natur einbetten, an sie sich heranbilden, einschmiegen und sie überhaupt als einen grossen ethischen Lehrmeister betrachten solle«. Ganz in diesem Sinne hatte Herder aber auch schon

¹ Baumgardt, a. A. S. 228.

² Baumgardt, a. A. S. 229 f.

in den *Ideen* »Geist und Moralität auch für Physik« erklärt und mit stolzem Selbstbewusstsein »von dem Geiste der Naturwissenschaft und Mathematik, die über alles Moralische hinaus ins Grosse gehe«, gesprochen.

Nicht minder bewunderungswürdig erscheint es aber nach Baumgardt, mit welchem psychologischen Scharfblick Herder in engster Anlehnung an Spinoza das Mit-, Für- und Gegeneinanderspiel der entgegengesetztesten Triebe als eine sinnvolle Eigentümlichkeit der menschlichen Natur aufzeigt. In den *Humanitätsbriefen* stellt Herder in diesem Sinne fest, dass »das Prinzip der Sinnlichkeit, des Eigennutzes und des Mitgefühls alle miteinander verbunden sind«, dass »das gesunde Temperament aus Hitze und Kälte, aus dem Leichten und Schweren besteht«. Entsprechend lesen wir in Herders Gespräch: *Gott*, dass auch »die Fehler der Menschen einem verständigen Geiste gut sind, denn auch sie . . . helfen wie Kontraste zu mehrerem Licht, zu reinerer Güte und Wahrheit«; in der gleichen Schrift rechtfertigt Herder in seinem Immoralismus sogar den Hass als positive moralische Potenz, wenn er mit herzerfrischender Offenheit erklärt: »Wer nicht hassen kann, kann auch nicht lieben, nur muss er recht hassen und lieben lernen«. Hierbei geht Herder sogar noch über Spinoza hinaus, der bekanntlich in seiner *Ethik* den Hass für einen Affekt der Schwäche und Ohnmacht erklärt. Es ist auch aufschlussreich, wie liebe- und verständnisvoll Herder die rohen Affekte der homerischen Helden würdigt. Gradezu revolutionär ist es aber nach Baumgardt, wenn Herder bereits 1801 als unbekannter Vorgänger von Freud in der »Adrastea« auf den moralischen Sinn unserer Triebregungen im Traume aufmerksam macht: »In der moralischen Gewalt des Traumreiches liegen für uns selbst über uns selbst die ernstesten Winke«. »Grade hier sind wir die schärfsten Richter« . . . »Aus dem tiefsten Grunde holt der Traum die Heimlichkeiten und Neigungen unseres Herzens hervor, stellt unsere Versäumnisse und Vernachlässigungen ans Licht und weckt, warnet und strafet«. Nicht minder gross erweist sich Herder in der Deutung der geschichtlichen Welt, in der treffsicheren Charakteristik politischer Machtmenschen; im schroffsten Gegensatz zu dem Geiste des achtzehnten Jahrhunderts lobt Herder mit bemerkenswertem Freimut die »vorbildliche, nichtmoralische Geschichtsbetrachtung Machiavellis als einer Erzählung von Naturbegebenheiten der

Menschheit». Wie nahe damit Herder unmittelbar an unsere Zeit heranrückt, erhellt daraus, dass auch die deutsche Machtstaatslehre sich in engster Anlehnung an Machiavelli ausgebildet hat.

Herder besitzt als realistischer Lebensphilosoph die Fähigkeit, die menschlichen Fehler und Schwächen in ihrer Bedeutung für den Aufbau einer naturalistischen Moral zu erkennen; Herders antithetische, gegensätzliche Betrachtungsweise leistet ihm dabei nach Baumgardt fruchtbare Dienste. So heisst es in der *Adrastea*: »Schatten müssen das Licht erhöhen, erst das geteilte Licht gibt Farben«. Dementsprechend hat Herder u. a. in den *Briefen, das Studium der Theologie betreffend*, in dem Gespräche *Gott*, in den *Christlichen Schriften* und in den *Humanitätsbriefen* in bewunderungswürdiger Konsequenz das Dogma von der Erbsünde, das grade Kant bejaht, entschieden verworfen. Die Erbsünde ist nach Herder nur »der Ausdruck der natürlichen Schwachheit der Menschen, die keimhafte Anlage zu Irrtümern und Lastern»; »das Böse eigentlich ein Nichts»; denn »auf der Erde sehen wir von dieser massiven Urhölle nichts, wo Böses ist, ist die Ursache des Bösen Unart unseres Geschlechtes, nicht seine Natur und Art«. Daher darf man nach Herder getrost in dem »Radikal-Bösen» nur »ein Phantom erblicken, das den Zweck aller Religion und Moral zerstört.«¹

Der Austrag der grossen Differenzen in den Grundanschauungen der Ethik, die sich keimhaft schon in den sechziger Jahren bei Kant und Herder ankündigten, war schliesslich unvermeidlich. Es spricht für die vornehme Zurückhaltung Herders, dass er erst 15 Jahre nach der abfälligen Besprechung seiner »Ideen» durch Kant die Stunde für eine grosse Auseinandersetzung mit Kant gekommen sieht, nicht ohne vorher noch in der grosszügigsten Weise für seinen Lehrer in den *Humanitätsbriefen*, 1792, Zeugnis abzulegen.

Die Kampfschriften Herders gegen Kant — die *Metakritik* und die *Kalligone* — haben nach Baumgardts Feststellung in der Literatur eine sehr unfreundliche Aufnahme gefunden; man hat an ihnen einen erstaunlichen Mangel an Kompositionsvermögen, eine starke innere Widerspruchserfülltheit getadelt und sie überhaupt nur als schmerzliche Entgleisungen eines gealterten und gebrochenen Mannes angesehen.

¹ Baumgardt, a. A. S. 228.

Nur im Zeichen der Voreingenommenheit für Kant und der ungerechten Unterschätzung Herders ist nach Baumgardt ein solches Fehlurteil verständlich. In Wahrheit nämlich sind diese Schriften Herders die Krönung seines Lebenswerkes, von souveräner Kraft des Stiles, stolze Dokumente eines männlichen Unabhängigkeitssinnes und ein erschütternder Ausdruck offener sachlicher und persönlicher Empörung, die in ihrem Grundmotiv aus der Treue Herders gegenüber sich selbst und seiner Vergangenheit erwächst.

In Übereinstimmung mit den Frühschriften hält Herder auch hier an der Unzertrennlichkeit des Guten, Wahren und Schönen fest, betrachtet unter Ablehnung der »isolierten Eigenliebe« des Helvetius den Hedonismus als tragendes Aufbauprinzip seiner Ethik, erklärt die Erkenntnis und Verwirklichung des Guten nur aus dem individuellen Erleben heraus für möglich, betont die Abhängigkeit der Moralanschauungen von dem Wandel der Zeiten und empört sich gegen die Annahme eines »allgemeinen Gesetzgeberwillens, da das Allgemeine nur im Besonderen wirklich sein kann«. Herders Kantkritik trifft das Entscheidende, so, wenn Herder Kants Rigorismus als eine »Vergewaltigung der menschlichen Natur, als eine Verfälschung des sittlichen Empfindens der Menschheit« hinstellt, Kants Lehre als »eine künstliche, überspitzte Konstruktion ohne innere Wahrheit« ansieht, den »befehlshaberischen Ton, den blinden Hochmut, das falsche Erhabenheitspathos der Sittenlehre Kants« beklagt, die in einem peinlichen Gegensatze zu dem Geiste des Christentums steht, das »dem Menschen Demut, nicht aber eine stolze Autonomie als Richtschnur des Handelns vorschreibt«. »Nur die Befolgung des Katechismus mit Lust und Liebe macht freudige Jünger der Moral aus stolzen Diktatoren und frörenden Knechten«. Darüber hinaus sieht Herder nach Baumgardt bereits mit dem Blick des Sehers den »Formalismus« des Kategorischen Imperativs, da ein Gesetz niemals ohne Motive befolgt werden kann, und erklärt »manche Härte der Kantischen Ethik als Ausdruck eines verwundeten Gemütes, das seine seelische Verwundung eben nur durch diese Schroffheit und Schärfe verdecken will und muss«. Nicht minder lebenswahr ist Herders Hinweis, dass, »wer den Menschen übermoralisiert, ihn exmoralisiert hat; eine Heiligkeit, die über der menschlichen Natur liegt, liegt ausserhalb ihrer«.

Es gilt Kant, wenn Herder in den *Humanitätsbriefen* »von jener neueren überspannenden Heuchelei spricht, die die... ganze Sittlichkeit aufhebet und dabei hervorhebt, wie leicht sich hinter Kant die »eitle Selbstbespiegelung, der Selbstbetrug, die überspannte Heuchelei verstecken können«. Es spricht nach Baumgardt für Herder, dass er bereits fast alle Einwendungen der gesamten Kantforschung des neunzehnten Jahrhunderts hiermit vorweg genommen hat. Die Gedanken Herders von der Gefahr einer Loslösung des Menschen von seiner Sinnennatur, von dem Selbstgefühl als entscheidender Triebkraft unserer Handlungen, von der Notwendigkeit einer strengen und gewissenhaften Befolgung der Gebote der Natur weisen in die Zukunft. Die unbedingte Verneinung des ethischen Dualismus stellt einen weiteren wichtigen Gegensatz zu der Lehre von Kant dar.¹

Bei aller Zustimmung zu der Gesamthaltung Herders übersieht doch auch Baumgardt nicht gewisse Missverständnisse Herders in der Interpretation Kants,¹ so wenn Herder individuelle und allgemeine Vernunft irrtümlich in Gegensatz zu einander stellt, die »Autonomie« mit dem Egoismus identifiziert und den »Kategorischen Imperativ« im ausdrücklichen Widerspruch zu Kant so deutet, als wenn dieses Gesetz unser ganzes Leben, bis hinein in seine kleinsten Angelegenheiten, sogar bis zu unseren leiblichen Bedürfnissen, als strenger und unnachsichtiger Richter überwachen sollte; nur fallen diese kleineren Versehen nach Baumgardt gegenüber den grundlegenden sonstigen Erkenntnissen Herders kaum ins Gewicht. Herders Ethik fügt sich nach Baumgardts Auffassung in ihrem lebensnahen Verständnis aller vitalen Werte, in ihrem mutigen Bekenntnis zu der Sinnlichkeit als unvergänglichem Wesenszug der menschlichen Natur gut ein in jene grosse Linie der ethischen Forschung, die von Aristoteles über Spinoza und Leibniz bis hin zu Smith und Ferguson führt. Mit Kant in Übereinstimmung als Wortführer einer »rein humanen, theologiefreien Moral« ist er im übrigen von diesem Denker durch eine Welt von Gegensätzen geschieden.

In scharfer Abkehr von Kant hat Herder von den Tagen der Jugend an bis zu seinem Lebensende in seltener Konsequenz die Harmonie zwischen den Neigungen gelehrt, das Gleichgewicht aller natürlichen seelischen Regungen verfochten, das Recht des Trieble-

¹ Baumgardt, a. A. S. 245—248.

bens und eines darauf aufgebauten Eudämonismus gegenüber dem Herrschaftsanspruch der reinen Vernunft unbedingt bejaht, den ethischen Monismus gerechtfertigt und sich mit dem ganzen Gewicht seiner starken Persönlichkeit gegenüber einer normativen Sittenlehre oder einem ethischen Formalismus für eine deskriptive Inhaltsethik eingesetzt. Angesichts dieser schwerwiegenden Tatsachen sollte, wie Baumgardt meint, »das Gerede von einer absoluten Unterlegenheit des Ethikers Herder gegenüber Kant endlich verstummen; denn zum Mindesten als Moralpsycholog bleibt Herder an Feinspürigkeit und Grösse seines kulturphilosophischen und historischen Blickes Kant weit voraus».

Das grosse Verdienst der Untersuchung Baumgardts bleibt selbst dann bestehen, wenn man seine Grundauffassung über Herder nicht teilt: Baumgardt hat hier der Wissenschaft Neuland erschlossen, das jedenfalls der eingehendsten Beachtung durch die Forschung wert ist. Er hat das tiefere Geheimnis der neuen Herderrenaissance gelöst und durch seine Arbeit nicht nur einen instruktiven Beitrag zur Ethik im Zeitalter der Aufklärung gegeben, sondern weit darüber hinaus überhaupt die tieferen Gründe für den Wandel der ethischen Grundauffassungen in der Gegenwart aufgezeigt. Ist Herder wirklich der grosse und verkannte Überwinder der Aufklärung, dann konnte in der Tat das neunzehnte Jahrhundert im Zeichen des allgewaltigen Einflusses des Rationalismus zu Herder kein inneres Verhältnis gewinnen: es musste entweder seine von emotionalen Kräften getragene Natur rationalistisch umdeuten oder ihm überhaupt gleichsam als einem ungeratenen Kinde seiner Epoche mit tiefer Skepsis und grossem Misstrauen gegenüberstehen. Das war nun, wie wir Baumgardt entnehmen können, tatsächlich die beherrschende Einstellung zu Herders Lebenswerk. Das alte Herderbild war in sich widerspruchsvoll: es bezog sich vielfach nur auf einzelne Lebensperioden Herders, nahm andere willkürlich aus dem geschlossenen Zusammenhange seiner Arbeit heraus. So unterschied man etwa den jungen und alten Herder streng von einander, ohne die innere Verbindungslinie zwischen diesen Lebensabschnitten überhaupt zu bemerken, oder beschränkte sich unter einseitiger Berücksichtigung einzelner Schriften Herders auf den Nachweis, wie stark er in der Gedankenwelt des achtzehnten Jahrhunderts aufging, wobei man

grade dem emotionalen Zug, der sein Werk und sein Leben auszeichnet, nicht gerecht wurde.

Baumgardt geht nun, wie seine Darstellung lehrt, grade darauf aus, die Züge bei Herder nachzuweisen, die ihn aus seiner Zeit herausheben, weil eben das Bleibende, das ein grosser Geist leistet, nur in seinem Schaffen für die Zukunft, in seiner fruchtbringenden Hinterlassenschaft für die Nachwelt liegt. Bei dieser Deutung wird Herder unmittelbar zu dem Sohne unserer Zeit, zu dem kühnen geistigen Wegbereiter ihrer Einstellung zu Leben und Kultur. Dabei ist es ungemein interessant, wie nahe im Bilde Baumgardts Herder an Nietzsche heranrückt. Gleich Nietzsche ist Herder jetzt der geistvoll-überlegene Kritiker des Bürgertums. Seine Kritik ist gerichtet gegen den lebensfernen, abstrakten Transzendentalismus in der Weltanschauung: Herders Liebe gehört dabei den Frühkulturen der Völker, der Eigenart ihres organischen, bodenverbundenen Lebensstiles. Im Gegensatz zu einem absoluten Wahrheitsmasstab belegt auch Herder das Lebensrecht einer relativistischen Ethik, die genau den Umständen, den Besonderheiten von Boden und Klima und den Nationaleigentümlichkeiten jedes Volkes angepasst ist. Mit dieser Einsicht fällt für Herder der blinde Fortschritts- und Vollkommenheitsglaube der Aufklärung. Ist aber die Aufstellung einer normativen, überzeitlichen Ethik, wie Herder glaubt, unmöglich, so bleibt daraus auch nur die von Nietzsche in Konsequenz dieses Gedankens gezogene Folgerung übrig, dass der Erfolg im freien Sich-Messen der Kräfte über die Fruchtbarkeit und das Recht einer Tat entscheidet. In der Betonung der geistig-leiblichen Seite der menschlichen Natur, in der genialen Gestaltschau sinnlich greifbarer Einzelerscheinungen, in der freudigen Bejahung der Triebe begegnet sich Herder mit Friedrich Nietzsche, nicht minder in der Verweltlichung des Christentums, der Anerkennung des Hasses als positiver moralischer Potenz, in der absprechenden Beurteilung der christlichen Wohltätigkeit, dem tiefen Verständnis für die Machtpolitik und der entschlossenen Verteidigung des ethischen »Immoralismus«.

Die von uns auf Grund des anschaulichen, von Baumgardt entworfenen Charakterbildes Herders zwischen Herder und Nietzsche gezogene Parallele gibt uns somit den Schlüssel für die Ursachen des starken Interesses, dem Herder gegenwärtig erneut begegnet.

Damit erhebt sich *die entscheidende Frage, inwieweit Baumgardts revolutionäre Umdeutung Herders sachlich berechtigt ist*. Sie sei im zweiten Teile unserer Arbeit näher untersucht!

Vor einer einschneidenden Kritik an den Einzelheiten seien einige kurze allgemeine Feststellungen getroffen. Baumgardt reisst Herder aus dem Zusammenhange des 18. Jahrhunderts vollständig heraus: das wäre aber nur bei dem genauen Nachweise berechtigt, dass es ganz unzulässig gewesen sei, Herder als ein Kind seiner Zeit zu betrachten. Baumgardt nimmt aber in seinem Werke im einzelnen zu den Resultaten der früheren Herderforschung überhaupt nicht Stellung, obwohl sie die Abhängigkeit Herders von der Denkweise des achzehnten Jahrhunderts grade auf Herder selbst stützte. Diese These besitzt zudem schon deshalb zwingende Überzeugungskraft, weil ja Herder sich selbst, und zwar durchaus mit Recht, als einen geschichtlichen Geist empfand, der mit liebevollem Blick grade das geistige Leben seines Jahrhunderts in seinen mannigfachen Wandlungen genau verfolgte. Grade in den Altersschriften, die Baumgardt ihres reichen inneren Gehaltes wegen so hoch einschätzt, hat sich aber Herder ausführlich mit den führenden Männern seiner Epoche auseinandergesetzt: sowohl in den *Briefen zur Beförderung der Humanität* als auch in der *Adrastea*. Baumgardt bedient sich weiter bei seiner Interpretation einer rein aphoristischen Auslegungsmethode, die er mit dem Hinweis auf die Eigentümlichkeit der Herderschen Denkweise, die der strengen Systematik entbehrt, rechtfertigt. Ist aber Herder nur ein gleichsam aphoristischer Kopf im Stile von Rochefaucould, La Bruyère, Lichtenberg und Nietzsche, dann ist die strenge Rationalisierung der Herderschen Grundgedanken, die Baumgardt vornimmt, sachlich unberechtigt; dann bedürfte es grade unbedingt einer Entwicklung der Herderschen Grundgedanken an Hand einer genauen Analyse seiner Werke. Ebenso auffällig ist die einseitige Schriftenauswahl, auf der das Urteil Baumgardts über Herder beruht. Baumgardt berücksichtigt ungewöhnlich stark Gelegenheitsarbeiten Herders und weist daneben Herders Spinozauntersuchungen und seiner *Kalligone* und *Meta-kritik* einen Vorzugsplatz ein, während grade Herders »Ideen zur Geschichte der Menschheit« im Verhältnis zu ihrer Bedeutung demgegenüber durchaus in den Hintergrund treten. Höchst eigentümlich berührt aber Baumgardts fast vollständige Ignorierung des

Humanitätsgedankens, der als tragendes Fundament fast allen Arbeiten Herders zugrundeliegt; seine Beachtung hätte grade Baumgardt vor der Naturalisierung der Herderschen Sittenlehre bewahren können: selbst wenn aber Baumgardt Herders Humanitätsphilosophie sachlich für unerheblich gehalten hätte, wäre doch eine Auseinandersetzung mit ihr erforderlich gewesen, da sich hierauf in erster Linie das frühere Herderbild stützte, das in Herder den mannhaften und weitsichtigen Förderer aller humanen Bestrebungen des Jahrhunderts erblickte.

Weiterhin erscheint der Vergleich zwischen Kant und Herder in der von Baumgardt durchgeführten Form merkwürdig: sind Kant und Herder, wie Baumgardt meint, diametral entgegengesetzte Naturen, so kann man unmöglich ihre Ansichten wertend nebeneinander stellen und nur die Vorzüge Herders vor Kant betonen. Das geht umsoweniger an, wenn, wie Baumgardt selbst zugesteht, Kant vor allem den Geltungsanspruch der Moral untersuchen, Herder aber hauptsächlich die psychologische Entstehung ethischer Empfindungen aufzeigen will. Es wäre unseres Erachtens also höchstens angängig gewesen, den Strukturunterschied ihrer wissenschaftlichen Ausgangspunkte und Zielsetzungen als einen Beitrag zum Wesen ihrer Persönlichkeiten anzusehen. Schliesslich ist es bedenklich, dass Baumgardt oft schon aus wenigen Einzelbemerkungen Herders, die er umfassenden Untersuchungen entnimmt, weitgehende Schlüsse über Herders Ethik ableitet. Bei der berechtigten Hervorhebung der entscheidenden Rolle, die die Glückseligkeit bei Herder spielt, ist es sehr bedauerlich, dass Baumgardt nicht genau klärt, was denn Herder unter Glückseligkeit versteht; weiter berücksichtigt Baumgardt nicht, einen wie gewaltigen Unterschied es ausmacht, ob man etwa isoliert die Eigenliebe rechtfertigt oder sie nur als eine unumgängliche Voraussetzung für die Verwirklichung des Altruismus betrachtet. Fernerhin ist die grosse Bedeutung, die Baumgardt Herder als Ethiker zuspricht, nicht mit seinem Eingeständnis vereinbar, dass man doch auf Herder eine systematisch in sich geschlossene Sittenlehre nicht aufbauen kann.¹ Schliesslich ist Baumgardts Herderdarstellung insofern widerspruchsvoll, als er wohl Herder als den grossen Vertreter einer lebensnahen, materialen

¹ Baumgardt, a. A. S. 223.

Ethik bezeichnet, aber selbst in erster Reihe nur die grundsätzlichen Gesichtspunkte Herders zur Ethik herausarbeitet.

Ist es Baumgardt nun trotz dieser schwerwiegenden Mängel seiner Methodik gelungen, Herders Gesamtpersönlichkeit in seinem ganzen Schaffen unter grossen einheitlichen Gesichtspunkten zu erfassen? Von der Beantwortung dieser Frage hängt es ab, ob die heutige Neudeutung Herders zu Recht besteht oder nicht. Baumgardt betont ganz zutreffend die Hinwendung des jungen Herder zum ethischen Naturalismus. In den *Fragmenten* steht wirklich das gesamte literarische Leben eines Volkes ganz im Sinne des späteren Nietzsche jenseits von »Gut und Böse«. Das Gegenstück dieser »immoralistischen« Betrachtungsweise bildet in der Staatsphilosophie der Renaissance die scharfe Trennung von Politik und Moral im Geiste von Machiavelli.¹ Die spätere »Geniemoral«, die die Selbstherrlichkeit des Individuums verteidigt, die Ehe als ein Vorurteil betrachtet, die Heiligkeit des Familienlebens leugnet, hätte sich durchaus auf den jungen Herder berufen dürfen. Nichts hat aber der reife Mann Herder schärfer bekämpft als das ungezügelte, ungeberdige Treiben dieser leidenschaftlichen »Stürmer und Dränger«. Baumgardt hebt auch durchaus überzeugend hervor, dass Herder bereits vor Goethe in den Bückeburger Jahren diesem jugendlichen Radikalismus seiner Anschauungen abgeschworen und von da an sogar bis in seine letzten Lebensjahre hinein einen »ruhigen, geklärten, klassischen Moralästhetizismus« vertreten hat, »der Schönheit mit Güte identifiziert, die Tugenden der Wohlwollens, der Dankbarkeit und des hingebungsvollen Dienstes für andere preist, in der »Honettität des Charakters« einen Ehrentitel für den braven Mann erblickt«. Diese Deutung stützt Baumgardt auf die Alterswerke Herders: so auf die *Briefe zur Beförderung der Humanität*, auf die *Adrastea* und auf die *Kalligone*. Mit der Feststellung von dem entscheidenden Gegensatz der ethischen Grundauffassungen des frühen und des späteren Herder widerlegt Baumgardt selbst seine These von der imponierenden inneren Geschlossenheit der Persönlichkeit Herders, die ja nach Baumgardts Interpretation durch die vollständige gedankliche Übereinstimmung der Jugendwerke mit den Altersschriften überzeugend belegt ist. Gleichzeitig bestätigt

¹ Baumgardt, a. A. S. 206.

Baumgardt damit auch die Grundeinstellung der früheren Herderforschung, die wohl in Herders »vulkanischer« Natur den Schlüssel für den häufigeren Wandel seiner Ansichten sah, aber trotz allem den bei Herder gegebenen einheitlichen Zug treffsicher darin spürte, dass schliesslich doch alle Darlegungen Herders in den Humanitätsgedanken einmünden. Baumgardt, der also den entscheidenden Bruch Herders mit seinen Jugendauffassungen schon zu Beginn der siebziger Jahre des achtzehnten Jahrhunderts ansetzt, hält doch im Fortgange seiner Untersuchung im schroffsten Widerspruche dazu unbedingt daran fest, dass die schon von früh an bei Herder so kräftig und entschieden hervorgetretene naturalistische Denkweise durch den bestimmenden Einfluss Spinozas noch eine ungemeine Verschärfung erfahren hat.

Hier müssen jetzt — wohl das stärkste Zeugnis der Unzulänglichkeit der wissenschaftlichen Methodik Baumgardts! — die teilweise grade vorher mit aller Bestimmtheit für die Abgeklärtheit des älteren Herder angeführten Schriften dazu herhalten, Herders angeblichen Immoralismus zu belegen. So erweist, wie Baumgardt nunmehr meint, die *Adrastea* Herder schon als einen genialen Vorgänger Freuds, der bekanntlich die dunkelsten menschlichen Triebe als das Kernstück der wahren menschlichen Natur ansieht, die Widerspiegelung dieser sinnlich bedingten, unbewussten Gedankenregungen im Traume lehrt und von diesem Standorte her den Ursprung und die Zielrichtung der moralischen Regungen im Menschen erklärt.

Bezeichnenderweise genügt Baumgardt auch bereits eine einzige Äusserung in derselben Schrift, um Herder ein mannhaftes Eintreten für das Wollustprinzip des Epikur nachzusagen. Somit ist die Charakteristik Herders durch Baumgardt durch schwere innere Widersprüche gekennzeichnet, indem Baumgardt Herder zur gleichen Zeit und sogar in denselben Untersuchungen die Verfechtung vollkommen entgegengesetzter Meinungen unterstellt! Diese unkritische Haltung Baumgardts tritt wohl am peinlichsten hervor, wenn er beispielsweise aus dem ersten Teile der »Ideen« die Gleichstellung von Mensch und Tier als moralische Wesen durch Herder folgert, aber dem zweiten und dritten Teile des gleichen Werkes grade Herders Überzeugung von der Engelhaftigkeit des Menschen, von der Anlage zum Guten, die in jedem Menschen keimhaft gegeben

ist und zur Entfaltung drängt, entnehmen will. Sinngemäß dürfen doch aber Herders »Ideen« nur in allen ihren Teilen als ein in sich geschlossenes Ganzes betrachtet und ausgelegt werden. Das wenigstens entspricht allein der Absicht Herders. Die Lösung dieser Widersprüche kann unseres Erachtens nur liegen: in einer verfehlten Grundeinstellung Baumgardts oder in einer vollständigen Zusammenhanglosigkeit der Gedankengänge Herders; im einzelnen sind dafür folgende Möglichkeiten gegeben: 1. Herder hat die in den Frühschriften vertretenen Anschauungen nicht abgelegt, sondern vielmehr zeitlebens strikt an ihnen festgehalten; nur in diesem Falle wäre Baumgardts Behauptung von der genauen Übereinstimmung der Jugendarbeiten Herders mit seinen Altersschriften überhaupt begreiflich, aber niemals von dem Boden seiner »Bruch-Theorie« aus. 2. Herder hat sich tatsächlich, ganz entsprechend der Annahme von Baumgardt, an verschiedenen Stellen seiner einzelnen Schriften gleichzeitig über den gleichen Gegenstand verschieden geäußert; dann wäre aber eine einheitliche Deutung von Herders Leben und Werk überhaupt unmöglich, Baumgardts Versuch, Herder in diesem Sinne zu betrachten, also schon im Ansatzpunkt zum Scheitern verurteilt. In diesem Lichte wäre Herder bestenfalls ein geistvoller Dilettant, der sich wahl- und ziellos über die verschiedensten Wissensgebiete geäußert hat. 3. Baumgardt hat Herder überhaupt missverstanden, den zentralen Kernpunkt, der im Mittelpunkt aller Betrachtungen Herders steht, verkannt und dabei in Herder Dinge hineingedeutet, die bei ihm nicht stehen. Das ist tatsächlich, wie wir zeigen wollen, der Fall.

So bezeugt die Bemerkung Herders in der Schrift *Gott*: »Wer nicht hassen kann, kann auch nicht lieben, nur muss er recht hassen und lieben lernen«, nichts für eine Rechtfertigung des Hasses als positiver moralischer Potenz, die Baumgardt Herder unterstellt. Gerade die Herder eigentümliche gegensatzhafte Betrachtungsweise führt ihn zu einer durchaus begreiflichen Aufzeigung des Widerspiels der Triebtätigkeit; der Nachdruck liegt zudem in dem »*recht* hassen und lieben lernen«; worin es besteht, bleibt bei Herder ungeklärt. Auch eine Berücksichtigung und Beurteilung der menschlichen Hassfähigkeit besagt grundsätzlich noch nichts für eine Bejahung des ethischen Naturalismus. Wer wie Herder dem Leben nahe steht, es in der Fülle seiner vielfältigen Kräfte aus reicher,

eigener Erfahrung kennt, muss in einer Sittenlehre auch unbedingt dem so wichtigen Hasskomplex Rechnung tragen. Dabei kann und darf die echte Liebe für das Gute auch mit dem Hasse gegen das Schlechte durchaus verbunden sein. Niemals kann aber nur eine einzige, zudem noch aus dem Zusammenhang willkürlich herausgerissene Formulierung die von Baumgardt daraus abgeleitete weitgehende Folgerung rechtfertigen. Wenn Herder ganz allgemein 1801 meint, dass »das Traumleben uns über unsere Moral ernste Winke zu erteilen vermag«, so ist damit ebenfalls nichts dargetan, was Herder zum Vorgänger Freuds machen könnte; denn grade über das Entscheidende, über welche sittlichen Phänomene man denn im Traum eine Belehrung erhalten könne, hat Herder sich nicht ausgesprochen. Grade die Alleinberücksichtigung des Sexuallebens als bestimmender Triebkraft und Grundlage der Moralanschauung des Menschen hätte aber einem so feinen Geist wie Herder gewiss ganz fern gelegen! Ist doch nach Herder grade dem Menschen schon durch seine Anlagen die Beherrschung der Triebwelt durch Besonnenheit und Vernunft zur höchsten Pflicht gemacht. Nicht nur hat bisher kein Jünger der Freudschen Lehren in Herder seinen geistigen Ahnen erblickt; es ist vielmehr auch in aller Zukunft sachlich ganz undenkbar, dass ein Freudschüler jemals bei Herder irgendetwas seiner Auffassung Entsprechendes entdecken könnte.

Weiter wirkt es höchst eigenartig, dass Baumgardt in seinen vielen Herderziten wohl den naturalistischen Ausgangspunkt Herders aufs entschiedenste betont, aber die humane Zielrichtung der Herderschen Betrachtungen ganz unberücksichtigt lässt: auf sie allein kommt es aber an, um den naturalistischen oder idealistischen Grundzug einer Ethik festzustellen. Herder hat aber immer, wie sich selbst aus den einseitigen Zitaten Baumgardts ergibt, die Ethik am Humanitätsgedanken orientiert.¹ Selbst in dem Werke: *Erkennen und Empfinden* erwartet Herder vom Menschen die Pflege des Guten, Schicklichen und Edlen,² in dem *Fest der Grazien* ertönt überzeugend Herders Preis des Wohlwollens, in den *Humanitätsbriefen*, 1795, das warme Lob eines Christentums, das sich auf der »Vater-, Mutter-, Kindes-, Freundes-, Vaterlands-, Schwester- und Bruderliebe aufbaut«,¹ in dem *Spinozagespräche*, 1787, das Baum-

¹ Baumgardt, a. A. S. 234.

² Baumgardt, a. A. S. 216.

gardt gradezu beispielhaft für Herders entschiedenes Bekenntnis zum Immoralismus hält, heisst es: »Auch die Fehler der Menschen sind einem verständigen Geiste gut, denn auch sie ... helfen wie Kontraste zu mehrerem Licht, zu reinerer Güte und Wahrheit.«¹ Jeder unbefangene Leser muss unseres Erachtens aus diesen Formulierungen ganz im Gegensatz zu Baumgardt den tiefen Glauben Herders an den Sieg des Guten herausfühlen, seine wirklichkeitsnahe Einstellung, die eben grade aus den harten Realitäten des Lebens das Vertrauen auf die Überwindung des Bösen und Schlechten schöpft. Nur weil Baumgardt leider auch hier den humanitären Zug in Herder ganz übersieht, kann er Herder so vollständig missverstehen.

Trotz der angeblichen radikalen Abkehr Herders von den ethischen Ansichten seiner literarischen Kampfperiode deutet doch auch Baumgardt den späteren Herder, wie wir bereits zeigten, rein naturalistisch. Auf dieser Linie liegt es, wenn Herder nach Baumgardt schon die Grösse des Machtmenschen Machiavelli tiefgründig würdigt, einen Schluss, den Baumgardt bezeichnenderweise unter Übergehung aller sonstigen, durchaus anderslautenden zahlreichen Meinungsäusserungen Herders über Machiavelli nur mit einem einzigen Satz in den *Humanitätsbriefen*, 1795, erhärtet. Aber selbst dieser eine allein von Baumgardt berücksichtigte Satz Herders über Machiavelli gestattet keineswegs die von Baumgardt gegebene Interpretation; denn wenn Herder an der betreffenden Stelle rein sachlich feststellt, dass »Machiavelli eine vorbildliche, nichtmoralistische Betrachtung der Geschichte als einer Erzählung von Naturbegebenheiten der Menschheit« gegeben hat, so ist damit noch nichts über Herders eigene Geschichtsdarstellung ausgemacht; sie steht aber, wie jede vorurteilsfreie Beurteilung ergibt, diametral im Gegensatz zu derjenigen von Machiavelli.²

Auch Herders Darlegung, dass der »fromme Einfalt eines Wilden, die Absurdität eines Negers, die Simplizität eines West- und Ostindiers über den ganzen Sinn unserer Kultur und Religion oft mehr besagen als grosse Deduktionen und Beweise«, wird von Baumgardt zu Unrecht als zielweisend für Herders realistische, antihumanitäre

¹ Baumgardt, a. A. S. 237.

² Baumgardt, a. A. S. 236 f.

Einstellung zu ethischen Problemen angesehen, als ein eindrucksvoller Beweis, wie skeptisch und kritisch Herder der Aufklärung, wie liebevoll und aufgeschlossen er aber grade den Kulturen vergangener Völker gegenübergestanden hat.¹ Die Schlussworte dieser Abhandlung in Verbindung mit einer ebenfalls von Baumgardt angeführten Stelle in den »Humanitätsbriefen« geben den Schlüssel für eine ganz andere, wie wir glauben, sinnentsprechendere Auslegung: an diesen Stellen sagt Herder: »Wir wollen sie (die genannten Völker) aber weder bloss angaffen noch verachten, sondern im Guten und Bösen von ihnen und an ihnen lernen«. In den *Briefen zur Beförderung der Humanität* heisst es: »Ein weiterer Horizont, eine aus mehreren Ereignissen gewonnene Belehrung ist der Neueren Vorzug ... so zeige man die Vernunft eben darin, dass man Völker und Zeiten vergisst und am Besten das Beste lernt.« An dieser Ausführung Herders ist zweierlei sehr interessant: einmal das unbedingte Bekenntnis Herders zu der Überlegenheit der »Neueren« und ferner die ernste Mahnung, unter Ignorierung der Völker und Zeiten »am Besten das Beste zu lernen«. Das kann doch nur dann geschehen, wenn das Beste unverrückbar feststeht, wenn jeder Mensch auf dem weiten Erdenrund zumindest keimhaft die Anlage besitzt, es zu begreifen: Herder bekennt sich also hier unzweideutig zu einer ewigen, überzeitlichen Moral, lässt aber auffälligerweise ihren Inhalt ganz ungeklärt; er kann nur in dem Humanitätsgedanken gegeben sein, der für Herder mit der urchristlichen Ethik zusammenfällt. Denn er bildet zu allen Lebensperioden Herders das tragende Grundmotiv seiner sämtlichen Schriften. Grade in den *Humanitätsbriefen* bricht das aufrichtige Bekenntnis Herders zur Beförderung der Menschlichkeit noch einmal in jugendlicher Frische mit elementarer Kraft hervor. Die Sittenlehre Christi erscheint Herder als der Gipfel- und Höhepunkt unserer moralischen Erkenntnis überhaupt, deren schliessliche Anerkennung ein schönes und erstrebenswertes Zukunftsziel für alle Völker darstellt. Da Herder schon in seinem *Ursprung der Sprache*, 1770, ganz entsprechend seinen späteren Ideen den Keim zu »Billigkeit und Vernunft« bei jedem Menschen voraussetzt, das Rätsel der Humanität nur von allen Völkern aller Zeiten im Laufe der geschichtlichen Entwicklung

¹ Baumgardt, a. A. S. 222.

für auflösbar hält, ist uns seine Überzeugung von der Fruchtbarkeit eines ernsten und gründlichen Studiums weiter zurückliegender Zeiträume für die Gegenwart durchaus begreiflich. Wie merkwürdig aber, dass wir grade zu den Wilden in die Schule gehen sollen! Und doch verträgt sich auch diese Auffassung Herders gut mit seiner humanitären Grundeinstellung. Die Erziehung zur Humanität kann nämlich nur fortschreiten, wenn sie nicht stolz und anmassend nach aussen auftritt und im blinden Glauben an die eigene Vollkommenheit das Erbe der Vergangenheit verachtet. Mit liebevollen und gütigen Blicken verweilt Herder deshalb gerne bei denjenigen ungezähmten Stämmen, denen man im selbstgefälligen Preis der eigenen Kultur so leicht die Möglichkeit einer Höherentwicklung abspricht. Gegen dieses blinde Vorurteil kämpft Herder machtvoll an in einer Zeit, wo selbst noch bedeutende Männer allen Ernstes die ungeberdigen Söhne unzivilisierter Völkerschaften mit den Tieren auf eine Stufe stellen konnten.¹ Eben weil nach Herders tiefer Weisheit alle Menschen ihrer Seele nach nahe mit einander verwandt sind und, wie Herder feinsinnig in seinen religiösen und geschichtlichen Untersuchungen begründet, gleichsam auch nur eine grosse, brüderliche Völkerfamilie darstellen, sollen sie sich gegenseitig unterstützen und von einander lernen. Diese Auffassung wird noch unterstützt durch Herders unerschütterliche Überzeugung von der einheitlichen Abstammung aller Menschen und der ihnen eigentümlichen Gattungsvernunft; ihr geistvoller und eifriger Verfechter ist Herder ganz im Sinne der Aufklärung zeitlebens geblieben. Herders Ausführungen über unser Verhältnis zu unzivilisierten Völkern sind also nicht der Ausdruck einer Voreingenommenheit für den kraftvollen und gesunden Lebensstil urzeitlicher Kulturformen, einer tiefen Skepsis gegen die eigene Zeit oder gar einer Hinwendung zum Immoralismus; sie sind vielmehr nur aus dem idealen Geiste seiner umfassenden Humanitätsphilosophie verständlich, die ihm die Sorge für die Versittlichung wilder Völker besonders nachdrücklich ans Herz legt.

Auch das innige Verhältnis Herders zum Christentum wird von Baumgardt durchaus verkannt. Die Verachtung des Mystizismus, die Betonung des freudigen, heiteren Grundzuges der sittlichen

¹ F. Günther, Die Wissenschaft vom Menschen, 1907, S. 29 ff.

Vorschriften Christi, die Gegenüberstellung der Lebensnähe des Paulus und der düsteren Schwere des Augustin sind durchaus noch keine Entstellung der christlichen Moralanschauungen, sondern entsprechen auch nur der heutigen Auslegung einer freier gerichteten Theologie. So betont etwa der Kirchenhistoriker Heussi den asketischen Zug bei Augustin, während Weinel das feurige Temperament und die sprühende Lebendigkeit eines Paulus treffsicher herausarbeitet. Ihre Charakteristiken stimmen durchaus mit denjenigen von Herder überein.¹ Auch ist unseres Erachtens Herder unbedingt das Recht zuzusprechen, die Ethik Christi in ihrer unmittelbaren Bedeutung für das praktische Leben auszulegen. Wie fein Herder aber auch den rein geistigen Gehalt des Christentums als weltgeschichtliche Triebkraft in seinem Gegensatz zu dem hohlen und leeren Machtkoloss Rom in seinen *Ideen* würdigt und grade seine weltüberwindende innere Kraft gegenüber allen äusseren Gewaltorganisationen herausarbeitet, davon erfahren wir leider bei Baumgardt nichts. Grade hier aber zeigt sich, wie Herder in vollständiger Abkehr von einem kalten und harten Lebensrealismus sein tiefes Vertrauen auf den schliesslichen Sieg der Liebe und der Güte auf das grosse historische Beispiel des Werdeganges des Christentums stützt: hätte Baumgardt dies beachtet, so konnte er unmöglich in Herders Stellung zum Christentum eine naturalistische Tendenz entdecken.

Wie stark und überzeugend grade im Alter der Humanitätsgedanke bei Herder durchdringt, zeigt erschütternd Herders Schrift: *Vom Erlöser der Menschen*, 1796. Dort brandmarkt Herder in auf-rüttelnden Worten den »Eigennutz, die gewaltige Herrschsucht, den brutalen Stolz, den Neid, die Verleumdung, Übervorteilung und Unterdrückung anderer« als unerträgliche Entartungserscheinungen des Menschengeschlechtes und meint, dass nur »der Geist der christlichen Sittenlehre die aufhellende Erkenntnis verbürgt, dass Menschen nicht Räuber und wilde Tiere sind, die sich zwingen, aneinander zu fressen oder gefressen zu werden«, und die tröstliche Aussicht gewährt, dass »Üppigkeit, Laster und Trägheit in allen Klassen verschwinden«. »Die Religion Christi ist ein Ferment unter allen Völkern und wird sich einst trotz aller Widerstände siegreich durch-

¹ K. Heussi, Kirchengeschichte, 1928; H. Weinel, Paulus, 1904, S. 76, 77, 97, 104 f.

setzen», weil »das Christentum die reinsten Grundsätze der Sittlichkeit und Vernunft gelehrt, der ärgsten Not gesteuert, die Schonung und Schätzung des allgemeinen Menschengefühles emporgehoben und das tiefste Gedankengut der Weisen aller Nationen» in sich verarbeitet hat.¹ Nicht minder eindeutig äussert sich Herder in seiner Schulrede: *Die Heiligkeit der Schulen*, 1802. Er beklagt dort den »Modegeist« des Jahrhunderts, der die Regeln eines festen, gesunden Geschmackes, einer reinen Sittlichkeit und Vernunft verwirft, das Ewige im Menschen, den Einklang des Wahren, Schönen und Guten verkennt und das Göttliche, den Geist, der den Körper bestimmt und sich am Reinsten licht emporschwingt, verachtet. Nichts ist dabei nach Herder heiliger als die Regel und die feste Ordnung.² Nicht minder entschieden rückt Herder von der naturalistischen Einstellung der »Fable of the Bees« (»Bienenfabel«) des Mandeville in seiner *Adrastea*, 1802, ab und verwahrt sich in aufrichtiger sittlicher Empörung gegen den unlauteren Geist einer so widerwärtigen und abstossenden Hochschätzung des Egoismus. Grade Herders Ablehnung des Mandeville ist sehr bedeutungsvoll für Herders humane, ethische Grundhaltung; denn Mandeville sah, wie die englische Forschung überzeugend nachgewiesen hat, bezeichnenderweise grade in Shaftesbury seinen Antipoden und machte sich mit ätzender Schärfe über den harmonisierenden und sozialen Zug seiner gesamten Lehre lustig. Herder aber ist zeitlebens ein treuer Schüler Shaftesburys geblieben.³ Herders Briefwechsel mit seinem Freunde Johann Georg Müller ist eine weitere eindrucksvolle Bestätigung unserer Anschauung; er ist ein einziger leidenschaftlicher Appell an das sittliche Gewissen der Menschheit zur Wiederherstellung der Pietät, der alten Sitte und Gewohnheit als festes Bollwerk im Kampf gegen die bösen Mächte der Selbstsucht, des Egoismus und der sinnlichen Ausgelassenheit.⁴ Selbst wo aber Herder das Recht der Selbstheit betont, geschieht es doch nur im Zeichen einer tiefen Vergeistigung und einer höheren Zielsetzung.

¹ Zur Religion und Theologie, B. 16, S. 316 f.

² Zur Philosophie und Geschichte, Bd. X, S. 273 ff.

³ Leslie Stephen, *History of English Thought in the eighteenth century*, 1881, II, S. 33 ff.

⁴ H. Baumgarten, *Historische und politische Aufsätze und Reden*, 1894, S. 379 f., 410 f.

Grade die von Baumgardt angezogene Erläuterung Herders zu Hemsterhuis zeigt klar die Einseitigkeit der Baumgardtschen Interpretation. Denn Herder führt nach eigenem Geständnis dort nur deshalb nichts zum Lobe des Altruismus an, weil eben Hemsterhuis alles in dieser Beziehung Wesentliche schon ausgesprochen hat. Herders herrliche Worte über das milde, weiche und gütige Wesen des Weibes, sein feinsinniger Preis der Ehe und sein wundervolles Bekenntnis zur Freundschaft zeigen aber eben, wie weit Herder einer naturalistischen Bejahung der Triebwelt und der Selbstheit fern steht.¹ In der gleichen Richtung liegt es, wenn Herder eine »isolierte Selbstliebe« ablehnt und damit einen scharfen Trennungsstrich zwischen sich und der französischen Aufklärungsethik eines Helvetius, und damit auch eines Holbach und Lamettrie zieht. Es wäre unseres Erachtens sogar durchaus einer eigenen Untersuchung wert, an Herder und den französischen Aufklärungsphilosophen in vergleichender Darstellung den Gegensatz einer idealen und naturalistischen Ethik zu belegen. Nicht weniger befremdend berührt es, wenn Baumgardt aus einer einzigen Bemerkung in dem vierten Teile der *Ideen* Herder die Ablehnung der christlichen Wohltätigkeit unterstellt. Wie wenig diese Auffassung berechtigt ist, mögen noch einige andere Zitate aus Herders christlichen Schriften belegen: In den *Homilien über das Leben Jesus*, 1773/1774, heisst es: »Christus brachte der Menschheit die erhabensten Begriffe von Gott, Tugend und Unsterblichkeit in der einfältigsten ebensten Sprache« ... »Da sich Heere von Weltverwüstern auf den Schauplatz drängten, konnte man zu dieser Religion ... mit ihrer geistigen, erhabenen, himmlischen Tugend wie zu einer Trösterin fliehen«.² Noch viel entschiedener spricht sich aber Herder 1785 in dem zweiten Teile der *Briefe, das Studium der Theologie betreffend*, aus: dort bezeichnet Herder ausdrücklich als den charakteristischen Zug der Ethik Christi, dass »Christus sich insonderheit der armen, verfallenen, verlassenem Menschheit annahm und also recht eigentlich ein Arzt für Kranke, ein Heiland der Sünder, ein Hirt der Verlorenen wurde. Dies ist die Seele seines Lebens, das Privilegium und gleichsam der Balsam seiner Lehre« ... »Diese tiefblickende, menschenfreundliche

¹ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. IX, 301 f., 304 f., 309, 312 f.

² Zur Religion und Theologie, Bd. IX, S. 66, 70 ff.

Denkart gehet bei Christo durch Reden und Taten»; . . . »dass er sich der Armen, der Verachteten, der Unmündigen annahm . . . , und dass sein Prinzipium in dieser und jener Welt am meisten dahin gerichtet ist, sich des mühseligen, kranken und gedrückten Teiles der Menschheit anzunehmen, . . . zeigt nicht nur in seiner Person ein edles Herz, sondern ist auch im ersten Christentume, solange es eine Religion der Liebe, des Trostes, der Wohltätigkeit gegen die Armen, der Erziehung unmündiger Kinder war, eine der grössten Triebfedern ihrer Ausbreitung gewesen, so dass man ihr wenigstens die reinsten Grundsätze der Humanität und das Verdienst einer freigemachten Menschheit nicht absprechen kann». So ist Herder die Lehre Christi das Evangelium der »Barmherzigkeit und freien Gottesgnade».¹ Übrigens besagt auch die von Baumgardt allein angeführte Stelle nichts für eine Ablehnung der Wohltätigkeit durch Herder, sondern enthält nur eine Verwahrung gegen ihre Überspannung.

Gradezu unbegreiflich erscheint es aber, wie Baumgardt in seiner krassen Naturalisierung der Ethik Herders sogar dazu schreiten kann, ihm eine vollständige Gleichstellung von Mensch und Tier als moralische Wesen nachzusagen. Da es sich hier um einen der Grundpfeiler der Umdeutung Herders handelt, müssen wir die Richtigkeit dieser Behauptung Baumgardts noch sachlich prüfen. Wäre diese Ansicht Baumgardts zutreffend, so trüge freilich Herders Ethik ein ganz zwiespältiges, unsystematisches, widerspruchserfülltes Gepräge.

Baumgardt beruft sich für diese Ansicht auf einige Darlegungen Herders in dem ersten und zweiten Teile der *Ideen*, in der Abhandlung *Bild, Dichtung und Fabel* und in den *Humanitätsbriefen*, 1795, wo sich die von Baumgardt angegebenen Zitate von dem Menschen als »grössten Räuber und Mörder, von der menschlichen Faunen- und Satyrennatur» auch wirklich finden. Entsprächen sie der Grundauffassung Herders, dann wäre er sogar in der pessimistischen Beurteilung des Menschen noch weit über Kant hinausgegangen, bei dem wir ähnlich scharfe Formulierungen nicht antreffen. Ganz im Gegensatz zu der Interpretation von Baumgardt hat Herder schon in dem *Ursprunge der Sprache*, 1770, in aller Deutlichkeit betont,

¹ Zur Religion und Theologie, Bd XIII, S. 276 ff.

dass »menschliche Vernunft und Sprache nicht bloss Stufenerhöhungen der Tierkräfte« darstellen, sondern die »Menschengattung überhaupt nicht an Stufen des Mehr oder Weniger, sondern an Art über den Tieren stehe«. Man darf nicht vergessen, dass »dieses gewordene Wesen gleich vom ersten Momente an kein Tier, sondern ein Mensch war«. Ein Mensch, der auch nur einen Augenblick wie ein Tier denken könnte, wäre, wie es bereits in dieser Untersuchung heisst, eben kein Mensch mehr. Grade weil der Mensch, wie Herder scharfsinnig hervorhebt, nicht die Sinne und Triebe des Tieres besitzt, sondern Vernunft und Besonnenheit, verbleibt ihm die Freiheit des Handelns und der ruhigen Überlegung.¹ Wie hoch Herder schon damals diese menschlichen Fähigkeiten einschätzt, zeigen etwa folgende Betrachtungen der gleichen Untersuchung: »Die Kunst, die einen griechischen Palast baute, zeigt sich bei dem Wilden schon im Bau einer Waldhütte; wie die Malerei Mengs und Dürers schon im rohesten Grunde auf dem bemalten Schilde Hermanns glänzte« . . . »Der Eskimau vor seinem Kriegsheere hat schon alle Keime zu einem künftigen Demosthenes, und jene Nation von Bildhauern am Amazonenstrome könnte vielleicht einen künftigen Phidias erzeugen, wenn die Minerva Griechenlands sich ihrer annähme.«² Schon an der Stelle der *Ideen*, wo der Mensch im Sinne Baumgardts von Herder charakterisiert wird, lesen wir aber auch: »Kein Tier hat Sprache wie der Mensch, noch weniger Schrift, Tradition, Religion, willkürliche Gesetze und Rechte.«³ Aber bezeichnenderweise werden auch bereits in dem ersten Teile der »Ideen« die grundlegenden Unterschiede von Mensch und Tier in aller Klarheit herausgearbeitet: der Mensch ist schon durch seinen aufrechten Gang, durch die sinnvolle Zweckmässigkeit seiner gesamten äusseren Organisation, durch seine hohe Geisteskraft, die das Bild der Gottheit im Menschen abzeichnet, aus der Tierwelt vollständig herausgehoben. Er ist mit dem göttlichen Geschenk der Rede begabt, von wo erst alle Vernunft und Kultur ihren Ausgang nimmt, und soll dank seiner grossen und starken Gaben ein friedliches und sanftmütiges Wesen sein, denn zum Menschenfressen sei er, wie Her-

¹ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. II, S. 32 ff., 122 ff.

² Zur Philosophie und Geschichte, Bd. II, S. 154 f.

³ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. IV, S. 125.

der ironisch meint, wahrlich nicht geboren. Selbst in dauernder menschlicher Gesellschaft kann sich aber niemals ein Tier zum Menschen entwickeln. Der Mensch als »die Krone der Schöpfung« ist nach Herder »der erste Freigelassene der Schöpfung«, der die Wahl hat zwischen dem Guten und dem Bösen. Als gottähnliches Geschöpf ist er der verständnisvollen Erfassung der Ehe, der Liebe, der Freundschaft und der Selbstbestimmung fähig und zur Humanität, Religion und Unsterblichkeit bestimmt.¹ Da eben nach Herders tiefer Einsicht der Mensch die freie Wahl zwischen Gut und Böse besitzt, ist er auch grade dank dieser besonderen Auszeichnung grosser Verirrungen fähig, wenn er sich — in seltsamer Verkennung seines echten Wesens — gleich den Tieren in wilder Leidenschaftlichkeit mit einander bekriegt und die Stimme der ruhigen, besonnenen Überlegung, die ihm als Vernunftswesen allein ansteht, schweigen lässt. Grade wenn Herder ein solches Verhalten des Menschen mit einer tierischen Handlungsweise auf eine Stufe stellt, dann hebt er doch grade den Menschen ganz aus dem Tierreiche heraus und unterstellt ihn einer streng ethischen Beurteilung; nur von dieser Ebene aus kann dann auch Herder ganz konsequent und mit gutem Recht dem Menschen seine wahre Aufgabe, in besonnener und vernünftiger Weise friedliche Kulturaufgaben zu ergreifen und zu fördern, in flammenden Worten hellsichtig vor Augen stellen. Nur wenn man wie Baumgardt diese so ganz anders lautenden Darlegungen Herders vollständig ignoriert, den inneren Zusammenhang, in dem aber alle Meinungsäusserungen Herders über das Verhältnis von Tier und Mensch stehen, verkennt, kann man zu dem ganz irrigen, zudem zu Herders eindeutiger Entscheidung im schroffsten Widerspruche stehenden Schluss kommen, dass sich in Herders Weltbild Mensch und Tier als moralische Wesen ganz gleich sind. Die friedliche Bestimmung des einzelnen Menschen und des ganzen Menschengeschlechtes ist wohl, wie wir feststellen dürfen, selten in der Literatur mit solchem Nachdruck und so schlagenden Argumenten verfochten worden wie grade von dem Humanitätsapostel Herder.

Schliesslich ist auch das Verhältnis von Kant und Herder von Baumgardt ganz verzeichnet worden. Baumgardt verspürt in Kant

¹ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. IV, S. 126, 129, 147, 151, 162, 171 ff., 176 f., 196 f.

das gewaltige Pathos der Aufklärung, als deren grossen Widersacher und Überwinder er aber grade Herder feiert. Baumgardt sieht, und kann sich dafür auch auf die gegenseitigen Zeugnisse von Kant und Herder berufen, in ihnen diametral entgegengesetzte Naturen. In Wirklichkeit war aber auch ihre Denkweise daneben in entscheidenden Punkten mit einander verwandt: sie begegneten sich, wie wir belegen wollen, grade in der grosszügigen Erfassung und Bejahung der tragenden Strömungen ihres Zeitalters. Nur weil Kant und Herder sich zu einander hingezogen fühlten, konnten sie auch gegenseitig von sich so treffende Charakterbilder entwerfen; nur deshalb konnte sich auch Herder zeitlebens als den grossen Schüler Kants betrachten und schon bei seinem Lehrer die Bekanntschaft mit dem Irrationalisten Rousseau machen, den Kant bezeichnenderweise durchaus kongenial mit feinem Verständnis auszulegen wusste. Wie hätte denn auch Herder jahrelang in emsiger Arbeit sich dem eifrigen Studium Kants hingeben, seine Erstlingswerke ihm zur Beurteilung vorlegen können, wenn er in Kant nur seinen Antipoden empfunden hätte! Ihr Konflikt hat beide in so vielem mit einander verwandte Geister innerlich einander entfremdet und sie veranlasst, nur die Gegensätzlichkeit ihrer Betrachtungsweise zu betonen, nicht aber die starken Gemeinsamkeiten ihrer Gedanken hervorzuheben. Ihre Auseinandersetzung entbehrt nicht der tiefen inneren Tragik; sie erwuchs aus der erschütternden Situation, dass Kant, da Herder die kritizistische Philosophie in ihrem streng systematischen Zug nicht mehr begriff, in dem späteren Herder gleichsam wie in einem Spiegel sein eigenes, in der vorkritischen Periode stehen gebliebenes »Ich« erblicken konnte und sich dadurch gedrängt fühlen musste, zum Schutze vor dem Missverständnis seiner kritischen Philosophie gegen Herder, seinen einstigen Schüler, das Wort zu ergreifen.

Ohne hier weiter auf das Verhältnis zwischen Kant und Herder einzugehen, mag zuerst ein schwerwiegender Irrtum Baumgardts über Herders antithetische Betrachtungsweise, aufgeklärt werden! Herder hat sie nämlich nicht, wie Baumgardt unter Berufung auf Herders Schrift: »Gott« annimmt, Spinoza, sondern vielmehr, wie wir zeigen werden, Kant entnommen. Tatsächlich hat Herder, was Baumgardt übersieht, diese Schilderungsweise nicht erst damals, sondern schon in viel früheren Arbeiten angewandt: so u. a. in dem

»Rigaer Tagebuch«, in den literarischen Streitschriften, in den Bückeburger Predigten und besonders in dem ersten Entwurf seiner Geschichtsphilosophie aus dem Jahre 1774. Herder muss diese Methode also bereits in den sechziger Jahren genau gekannt haben. Kant hat nun dieses Prinzip zuerst in seiner Habilitationsschrift *Principiorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio*, 1755, angedeutet und dann seine Anwendungsmöglichkeit in der Schrift: *Versuch, den Begriff der negativen Grössen in die Weltweisheit einzuführen*, 1763, näher untersucht. Kant hat nach der Interpretation der fachphilosophischen Forschung die reale Entgegensetzung, welche in der negativen Grösse liegt, die eine gleiche positive aufhebt, nicht bloss in der Mathematik, sondern auf allen Gebieten der Erkenntnis gefunden. In der realen Entgegensetzung sind nach Kant beide Glieder des Gegensatzes, wovon das eine aufhebt, was durch das andere gesetzt ist, an sich etwas Positives, also beispielsweise ist Unlust nicht bloss Mangel an Lust, sondern eine negative Lust, ein wirklicher Zustand wie diese, nur in entgegengesetzter Richtung, ebenso ist Verabscheuung negative Begierde, Tadel negativer Ruhm, Hässlichkeit negative Schönheit, Laster negative Tugend usw. Kant hat aber als kritischer Philosoph davon streng die »ideale Opposition des Widerspruches« unterschieden, wo im Widerspruch das eine Glied eine Verneinung des anderen darstellt, die Glieder des Widerspruches sich ausschliessen und nicht wie in der realen Entgegensetzung mit einander verbunden werden können, wenn etwas denkbar sein soll. Herder hat nachweislich von 1762—1764 bei Kant Logik, Metaphysik, Moral, Mathematik und physische Geographie gehört, die Schriften Kants, deren Ausarbeitung in diese Periode fällt, kennengelernt und kann daher diese Eigentümlichkeit der Darstellungsweise aus zwingenden Gründen nur Kant entnommen haben. Damit entfallen auch alle Folgerungen, die Baumgardt aus der angeblichen Entlehnung dieses Grundsatzes von Spinoza für die Naturalisierung der Herderschen Ethik zieht.¹

Worin liegt nun die entscheidende Übereinstimmung des Geschichtsbildes bei Kant und Herder, und was besagt sie für ihre ethischen Grundauffassungen? Herder hat seine geschichtlichen

¹ J. Witte, Die Philosophie unserer Dichterheroen, 1880, S. 252—256.

² F. Harms, Die Philosophie seit Kant, 1876, S. 121—124.

Grundansichten hauptsächlich in zwei Werken niedergelegt: einmal in seiner Jugendschrift: *Auch eine Philosophie der Geschichte, Geschichte zur Bildung der Menschheit*, 1774, und dann in seinen *Ideen*, die wir als sein Hauptwerk anzusehen haben. Die erstere Schrift trägt in ihrem unausgeglichenen Stil, in der Sprunghaftigkeit der Gedanken und in ihrem ungeordneten Aufbau deutlich die Spuren der Jugendlichkeit. Sie ist stark von naturalistischen Gedanken im Sinne des späteren Nietzsche erfüllt, enthält aber doch schon an einzelnen Stellen eine Betonung der einheitlichen Abstammung des Menschen, eine Anerkennung der Gattungsvernunft und ein warmes Bekenntnis zum Geiste des Christentums, kommt aber für die Deutung von Herders Geschichtsauffassung nach seinem eigenen Urteil nicht in Frage, da sie in den *Ideen* gegeben ist und Herder zudem an den in den *Ideen* erteilten Lehren in seinem gesamten späteren Leben unbedingt festgehalten hat.¹ Wir fragen: Wie stand Herder zu dem Staat, wie dachte er sich den geschichtlichen Entwicklungsgang? Über seine Stellung zum Staate hat sich Herder immer gleich ausgesprochen; schon in dem zweiten Teile der *Ideen* bestreitet er entschieden, dass der Mensch für den Staat gemacht sei, dass erst aus dessen Einrichtung seine wahre Glückseligkeit hervorgehe, bezeichnet ihn als ein »künstliches Gebilde«, das durch den despotischen Willen eines einzelnen regiert sein muss. Herder weiss dabei nicht, was es für ein Individuum für einen Sinn haben soll, als »gedankenloses Glied in dieser Maschine« mitzudienen.² Herder setzt also den Staat gleich mit dem Absolutismus seiner Zeit und sieht mit genialer Weitsicht ganz im Sinne des jungen Fichte und Humboldt schon seinen rein mechanischen Grundzug. Ganz entsprechend entscheidet Herder in den »Humanitätsbriefen« unter ausdrücklicher Bezugnahme auf Lessings Freimauergespräch »Ernst und Falk« das Problem, ob der Staat für den Menschen oder umgekehrt der Mensch für den Staat geschaffen ist, klar im Geiste der ersten Lösung.

Trotz allem hat aber auch Herder im tiefsten Herzen ein ethisches Staatsideal in sich getragen, das seine Kritik am bestehenden

¹ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. III, S. 83 f., 156 f., 184.

² Zur Philosophie und Geschichte, Bd. IV, Einleitung: S. X, XIII.

³ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. V, S. 171.

Staat überhaupt erst verständlich macht. In der Untersuchung: »Blicke in die Zukunft der Menschheit«, 1793, heisst es: »Je besser ein Staat ist, desto angelegentlicher und glücklicher wird in ihm die Humanität gepflegt; je inhumaner, desto unglücklicher und ärger.« ... »Ist der Staat das, was er sein soll, das Auge der allgemeinen Vernunft, das Ohr und Herz der allgemeinen Billigkeit und Güte, so wird er jede dieser Stimmen hören und die Tätigkeit der Menschen nach ihren verschiedenen Neigungen, Empfindbarkeiten, Schwächen und Bedürfnissen aufwecken und ermuntern« ... »Der Politik ist der Mensch ein Mittel; der Moral ist er Zweck; beide Wissenschaften müssen eins werden, oder sie sind schädlich wider einander.«¹ In der »Atlantis« entwirft Herder den Umriss eines wahren Staates. In ihm sollen Kunst und Wissenschaft eifrige Pflege finden, die verständigsten Männer des ganzen Landes als Richter des Wahren, Schönen und Guten ihres Amtes walten, Erziehung und Wohlwollen geachtet und geschätzt, die unsinnigen gesellschaftlichen Schranken zwischen den einzelnen Ständen beseitigt und durch den Bürgerstand als den grossen Vermittler der geistigen Kultur der Geist des Ganzen verlebendigt werden. Fleiss, Wohlanständigkeit, Zucht und religiöse Pflichterfüllung sollen dabei im Leben eifrige Anwendung finden. So ist nach Herders anschaulicher Schilderung die »Idee des Wahren, Schönen und Guten« das einzige Ideal einer Menschengesellschaft, in der alle Kräfte unserer Natur harmonisch zusammenstimmen und wirken.²

In dieser Heiligsprechung des sittlichen Kulturstaates liegt bei allen Unterschieden im einzelnen die Verbindungslinie zu dem ethischen Staatsideal von Kant; von diesem Standort her erhält erst Herders Kritik am bestehenden Staat ihr ganzes Gewicht. Die Geschichtstheorie von Herder trägt einen streng rationalistischen Grundzug und berührt sich eben darin eng mit Kant. Da der Mensch, woran Herder seit seiner Jugendzeit fest glaubt, zur Milde und Sanftmütigkeit bestimmt ist, ist ihm nicht der Krieg, »sondern der Friede der Naturzustand des umdrängten Menschengeschlechtes; denn Krieg ist ein Zustand der Not, nicht des ursprünglichen Ge-

¹ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. VIII, S. 115 f.

² Zur Philosophie und Geschichte, Bd. XII, S. 335 f., 349 ff., 352.

nusses».¹ Der Geist ist für Herder die bestimmende Triebkraft der geschichtlichen Entwicklung; »alle Geschlechter des Lebendigen, die der Instinkt führet, sind seit der Schöpfung geblieben, was sie waren». »Den Menschen machte Gott zu einem Gott auf Erden, der sich seinen Zustand nach dem bildet, was er als das Beste erkennt.»² »Von der Natur ist der Mensch dazu berufen, alles mit Überlegung auszuführen.» »Die unverjährrbaren Rechte der Menschheit» und die »unaustilgbaren Kräfte«, die Gott in sie legte, verbürgen, dass das, was »auf der Erde noch nicht geschehen ist, in Zukunft geschehen werde.» Die Erreichung eines reineren und edleren Zieles, als es in aller Vergangenheit erstrebt wurde, liegt im Bereich der Erziehung zur Humanität. Alle wilde Leidenschaft früherer Perioden ist nur vergänglicher Natur und verliert ihre zerstörende Kraft, sobald sie nur von der Vernunft durchschaut ist. Die Anzeichen für diese hoffnungsvolle Aussicht mehren sich immer mehr.³ »Die berühmtesten Namen der Welt waren bisher diejenigen der Würger des Menschengeschlechtes, ... wo Leidenschaften auf der Erde herrschten und die Völker wie wilde Tiere zusammen und gegeneinander trieben.»⁴ Es spricht für die Gegenwart, dass die Zeit der Nebudkadnezars, Alexander, Dschengiskanes vorüber ist und in der Welt überhaupt mehr milde, friedliche als Mittel der Gewalt wirksam sind. »Die zunehmende Kultur hat mit der tierischen Stärke auch die Anlage zu wilden Leidenschaften geschwächt und ein zarteres menschliches Geschlecht gebildet.» Nach den inneren Naturgesetzen einer sich aufklärenden Vernunft und Staatskunst wird die Zahl der zerstörenden Dämonen des Menschengeschlechtes immer geringer, und wächst die Erkenntnis für ein friedliches Leben, das dem Ackerbau, dem Aufbau der Städte, der Pflege des Kunstfleisses und der regen Förderung der Wissenschaft gewidmet ist. Der Fortgang der Künste und Wissenschaften gibt dem Menschengeschlecht die Mittel an die Hand, die Wirksamkeit der leeren und hohlen Gewalt immer mehr zu beschränken. Es bildet sich in der Menschheit ein immer höheres Maximum einträchtig

¹ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. V, S. 147 f.

² Zur Philosophie und Geschichte, Bd. VI, S. 281.

³ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. VI, S. 283 f., 289.

⁴ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. V, S. 213 ff.

zusammenwirkender Kräfte. Die grossen Wahrheiten der echten Moral sind von den Tagen des Confucius und des Zoroaster an bis zum Heute mit immer grösserer Klarheit erkannt und befolgt worden. Die Billigkeit als moralisches Ebenmass der Vernunft bedingt die zukünftige Harmonie des Weltbaus.¹ Sein tiefes Vertrauen auf eine friedliche Zukunftsentwicklung der Menschheit hat Herder noch besonders mit der versöhnenden, ausgleichenden Macht des Handels begründet: er verweist hierfür auf die glückliche Lage Englands, preist die bürgerliche Betriebsamkeit in den deutschen Städten des Mittelalters, die gleichzeitig Bollwerke freiheitlicher Denkart waren, und lobt die vorbildliche, friedliche Geschäftigkeit Franklins in den *Humanitätsbriefen* mit wundervollen Worten. Wie tief und weitsichtig diese Gedanken Herders sind, erhellt u. a. daraus, dass grade die moderne Wissenschaft in dem Amerikaner Franklin den ersten grossen Repräsentanten des bürgerlich-kapitalistischen Geistes entdeckt hat. (Sombart, Tröltzsch, Max Weber). Herders Verständnis für eine lebensnahe Moral spricht sich in den »Ideen« u. a. in der scharfen Ablehnung der »Mönchsasketik« aus. In *Tithon und Aurora*, 1792, hat Herder nochmals die Ergebnisse seiner geschichtsphilosophischen Arbeit kurz zusammengefasst. In schönen Ausführungen bekundet er dort sein tiefes Verständnis für das unverlierbare Wesen aller echten Kunst und Wissenschaft, entlarvt die Meinung von dem notwendig revolutionären Entwicklungsgang der Menschheit als »Modetorheit«, prägt den Begriff eines »stillen Fortganges der Dinge« und erhebt sich am Gedanken »einer Wiederkehr gewisser Erscheinungen nach ihrer eigenen Natur, mithin des Entwurfs einer fortwirkenden Weisheit, Ordnung und Güte«. Herder glaubt, dass nur »Evolutionen den stillen Gang der grossen Mutter Natur« bezeichnen, wodurch sie »schlummernde Kräfte weckt, Keime entwickelt, das zu frühe Alter verjüngt und oft den scheinbaren Tod in Leben verwandelt«.² Entsprechend dieser grosszügigen Einstellung setzt sich Herder in den *Blicken für die Zukunft der Menschheit*, 1793, für die »Perfektibilität« entschieden ein, die »keine Täuschung« darstellt, sondern »ein Mittel und Endzweck zur Ausbildung all' dessen ist, was der Charakter unseres Geschlechtes, Humanität, verlangt und gewährt«.

¹ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. VI, S. 292 ff., 304, 307, 312.

² Zur Philosophie und Geschichte, Bd. III, S. 9, 12 ff.

und betont gleichzeitig, dass »Billigkeit und Güte . . . die beiden Pole darstellen, um deren Achse sich die Kugel der Humanität bewegt«. ¹

Worin begegnen sich nun Kant und Herder? Die Lehre von Kant trägt einen entschieden naturalistischeren Zug als diejenige von Herder. Im Gegensatz zu Herder sieht Kant in dem Krieg den Naturzustand der Menschen und stützt sich dafür bezeichnenderweise auf den absolutistischen Staatsdenker Hobbes. ² Die Tapferkeit ist nach Kants ernsthafter Meinung die höchste Tugend der Wilden; aber auch im civilisierten Zustande der Achtung wert, wenn sie nicht im Dienste der Zerstörung steht (Religion). ³ Der Naturzustand der Staaten ist der Kriegszustand, wo allein das Recht des Stärkeren gilt und entscheidet. ⁴ Der Krieg hat, wie Kant im *Zum ewigen Frieden*, 1795, ausführt in dreifacher Hinsicht für die geschichtliche Entwicklung wohltätig gewirkt: 1. »er hat für die Menschen in allen Erdgegenden gesorgt, daselbst leben zu können, 2. er hat die Menschen allerwärtshin getrieben, um so die Erde zu bevölkern, 3. er hat die Menschen gezwungen, in mehr oder minder gesetzliche Verhältnisse zu treten«. Im *Muthmasslichen Anfang der Menschengeschichte*, 1786, meint Kant sogar, dass der Krieg im gegenwärtigen Stadium der Kultur noch unentbehrlich sei. Aber Kant setzt doch im Glauben an den Fortschritt des Guten und der vernünftigen Einsicht in die schlimmen Folgen des Krieges sein Vertrauen in die Begründung eines auf dem föderalistischen Prinzip beruhenden Völkerbundes und bezeichnet sogar — zum Teil noch über die Gedanken des Entwurfes »Zum ewigen Frieden« hinausgehend — »den Naturzustand in den *Metaphysischen Anfangsgründen der Rechtslehre*, 1797, als einen Zustand der Ungerechtigkeit«. Schon in der Schrift: *Muthmasslicher Anfang der Menschengeschichte*, 1786, setzt er treffend auseinander, welche unerschwinglichen Geldsummen der Krieg verschlingt, die besser der Förderung von Kulturzwecken zugute kämen; in der *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, 1793, finden wir u. a. über den Krieg die gelegentliche Formulierung als »Geißel des Menschengeschlech-

¹ Zur Philosophie und Geschichte, Bd. VIII, S. 113, 116.

² Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, 1793.

³ Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, 1793.

⁴ Metaphysik der Sitten, 1797.

tes», der »mehr böse Menschen macht, als er deren wegnimmt«. Im geschichtlichen Gesamtverlauf tritt aber nach Kant doch das Fortschreiten zum Besseren deutlich hervor, welches einen Friedenszustand verbürgt, der freilich von Kant wiederum in eine unendliche Ferne versetzt wird.¹

Bei diametral entgegengesetzten Ausgangspunkten treffen sich doch Kant und Herder in dem festen Glauben an das ethische Endziel der geschichtlichen Entwicklung. Die Natur vereint, wie Kant in einem Zusatz zu seinem »Ewigen Frieden« annimmt, die Völker durch den wechselseitigen Eigennutz; durch den Handelsgeist, der nach Kant nicht mit dem Kriege zusammen bestehen kann, garantiert die Natur den ewigen Frieden.² Man beachte die verschiedene Begründung des gleichen Gedankens; während Herder ganz in dem grosszügigen Sinne seiner Humanitätsphilosophie die friedliche Bestimmung des Menschen aus dem Aufbau seiner gesamten Organisation folgert und deshalb die Betätigung im Handel verständnisvoll gutheisst, ist es bei Kant nur Egoismus und Gewinnsucht, die den Menschen zu geschäftlicher Betriebsamkeit verlockt und ihn dann eigentlich ganz gegen seine ursprüngliche Absicht aus Zweckmässigkeitsgründen zur Förderung des Friedens veranlasst. Bei allem harten Realismus seiner Geschichtsphilosophie verneint aber doch auch Kant mit Herder das Recht handeltreibender Kaufleute, fremde Völker auszubeuten, sie grausam zu behandeln und ihnen wider ihren Willen die eigene Kultur aufzuzwingen. Wer fühlte sich hierbei nicht an Herders schon in seiner ersten geschichtsphilosophischen Arbeit ausgesprochenen scharfen Tadel »von den Europäern, die die Wilden mit Branntwein beglücken«, erinnert! Die Ablehnung der Asketik, der Selbst- und Fleischespeinigung zeigt weiter die innige Verwandtschaft der geschichtlich-ethischen Betrachtungsweise von Kant und Herder. Beide sind auch in der Forderung einer moralischen Politik ganz im Stile ihres humanen Zeitalters und im schärfsten Gegensatz zu der schroffen Trennung von Sittlichkeit und Politik in der Renaissance durchaus mit einander einig. Auch sonst trägt im einzelnen Herders Geschichtsethik einen viel sanfteren und milderer Grundzug als diejenige Kants.

¹ H. Hetzet, Quellendokumente zum Friedensproblem, 1891, S. 102, 105, 106 ff.

² H. Hetzet, a. A. S. 105.

Das springt besonders in ihrer Erklärung des gesellschaftlichen Zusammenschlusses in die Augen. Beide gehen von dem sinnlichen Einzelwesen in ihrer Historik aus; erklärt aber Herder die Gesellschaft schon im *Ursprung der menschlichen Sprache*, 1770, und in gleicher Weise auch in den *Ideen* durch den zunehmenden wohlthätigen Einfluss der Besonnenheit und der Vernunft, so meint grade Kant, dass das Spiel der natürlichen menschlichen Eigenschaften, und zwar der Eigenliebe und der Geselligkeit, die Menschen miteinander vereinigt. Ebenso misst Herder dem läuternden und klärenden Einfluss von Kunst, Wissenschaft, Literatur und Religion für die Befriedung der Menschheit eine viel grössere Bedeutung bei als etwa Kant. Auch die Notwendigkeit des staatlichen Zusammenschlusses ergibt sich für Kant schon allein aus dem selbsttätigen, zweckhaften Wirken des »Naturmechanismus«, wenn er auch daneben annimmt, dass der Mensch aus der sittlichen Erkenntnis seiner Philosophie auf den gleichen Weg der Anerkennung der staatlichen Organisation geführt werden kann. Wie bezeichnend, dass aber Herder zu dem Staat als Machtorganisation mit seiner Zwangsgewalt zeitlebens kein inneres Verhältnis gewinnen kann! Freilich in der Forderung nach Erfüllung einer ethischen Aufgabe durch den Staat sind sich wieder Herder und Kant ganz einig. Wie stark Kants Staatsidee auf ethischem Grunde ruht, hat grade Zwingmann neuerdings überzeugend nachgewiesen.¹

Bei diesem Gegensatz der Lehre Kants und Herders ist es auch ganz begreiflich, dass Kant den Hang des Menschen zum Bösen viel realistischer als Herder sieht, wenn auch wiederum beide die Möglichkeit eines sittlichen Fortschrittes bejahen. Höchst eigentümlich ist es, dass wohl Baumgardt diesen wesentlichen Unterschied zwischen Kant und Herder mit Recht stark unterstreicht, aber gar nicht bemerkt, wie unzulässig grade dann die von ihm Herder zugeschriebene Naturalisierung der Moral ist. Tatsächlich kommt der Beurteilung der »Erbsünde«, des »Urbösen« im Menschen eine grosse geistesgeschichtliche Bedeutung zu: hier liegt sogar unseres Erachtens der scharfe Trennungsstrich zwischen dem siebzehnten und dem achtzehnten Jahrhundert. Grade die orthodoxe Kirchenlehre

¹ F. Zwingmann: Kants Staatsauffassung, *Historische Zeitschrift*, Bd. 112, S. 525—547, 1914.

hatte dem Menschen mit Nachdruck das Dogma von der »Erbsünde« eingeschärft; mit dem Aufstieg des Bürgertums, den ja Herder grade aus innerem Herzen teilnahmsvoll begleitet, verflüchtigt sich aber immer mehr dieses Sündenbewusstsein und wird durch die Auffassung von dem »engelhaften Kern« in jedem Menschen ersetzt, eine Ansicht, die ihre tiefste Begründung grade durch Herder erfährt. Mögen wir auch daraus ersehen, wie viel mehr Herder den menschenfreundlichen Bestrebungen seines Jahrhunderts nahesteht als der viel strengere Kant.

Somit haben wir grade an dem Hauptwerk von Herder belegt, dass es unmöglich ist, Herder als einen grossen Immoralisten zu deuten. Der Gegensatz zu Kant liegt im Entscheidenden darin, dass Kant seine Sittenlehre systematisch auf der Grundlage des philosophischen Kritizismus errichtet, Herder hingegen als tief religiöser Mensch das tragende Fundament seiner Ethik im Christentume erblickt. Es handelt sich also um zwei durchaus verschiedene Strukturformen der Moralen bei Kant und Herder, deren Wert und Gehalt man niemals durch eine vergleichende Darstellung erschliessen kann. Ganz unzutreffend ist es aber, wie das bei Baumgardt und in der gegenwärtigen Herderrenaissance geschieht, in Kant den grossen Rationalisten und in Herder seinen irrationalistischen Antipoden zu sehen. Davor sollte schon eine verständnisvolle Würdigung ihres Geschichtsbildes schützen, wo ja grade — welche eigenartige Umkehrung — Kant den Menschen als ein sinnliches Triebwesen, Herder ihn aber als ein reines Vernunftswesen hinstellt, das nur durch die Überwindung oder zumindest Zurückdrängung der Triebe seine wahre Bestimmung erfüllen kann. Der rationalistische Grundzug, in den Herders so geistvolle Geschichtsphilosophie ausklingt, ist ein weiterer starker Beleg für unsere Anschauung; grade hierin liegen ja auch dann charakteristischerweise die wesentlichen Berührungspunkte zu Kant: und zwar in dem Glauben an den Fortschritt, an das sittliche Endziel der Geschichte, an die Möglichkeit der Verwirklichung des ewigen Friedens als Voraussetzung für die friedliche Pflege der gesamten Kultur. Grade hierin zeigen sich aber auch Kant und Herder als grosse Söhne des Zeitalters der Aufklärung.

Betrachten wir abschliessend noch kurz Herders Altersschriften in ihrer Bedeutung für das Verhältnis Herders zu Kant! Sie kom-

men, wie wir ganz im Gegensatz zu Baumgardt meinen, als eine ernsthafte Kritik an Kants Ethik nicht in Frage. Baumgardt selbst gibt zu, dass Herder in der »Kalligone« und der »Metakritik« Kants Autonomiebegriff mit dem Egoismus gleichsetzt, individuelle und allgemeine Vernunft in Gegensatz zu einander stellt und das Anwendungsbereich des »Kategorischen Imperativs« verkennt. Damit hat sich aber, wie wir glauben, Herders Beurteilung selbst gerichtet; denn grade in dem mangelnden Verständnis für den Kritizismus liegt eben die grosse Schranke des Herderschen Könnens. Das hat die frühere Herderforschung auch durchaus mit Recht betont. Auch die sonstigen Einwendungen Herders gegen Kant sind innerlich widerspruchsvoll und entbehren sachlich durchaus der Durchschlagskraft. So hat Kant nicht, wie Herder vermutet, die Notwendigkeit der Erfahrung bestritten, sondern sie nur allein für die Begründung wahrer Erkenntnis für unzureichend gehalten, Vernunft und Sinnlichkeit wohl aus methodischen Gründen zwecks einer genaueren Analyse von einander gesondert, aber grade daran festgehalten, dass »Gedanken ohne Anschauung leer, Anschauungen ohne Begriffe blind« sind, insbesondere aber nicht die Sinnennatur des Menschen verkannt; grade in dieser Beziehung spricht Kants Geschichtstheorie eine deutliche Sprache! Was besagt es nun gegenüber solchen schweren Missverständnissen, wenn Herder in seinen Streitschriften u. a. auch schon auf den »Formalismus« des Kantischen Sittengesetzes hinweist und auf die Möglichkeit einer Ableitung der Kantischen Ethik aus Kants Persönlichkeit aufmerksam macht! Diese Werke Herders sind vielmehr in ganz anderer Beziehung von Bedeutung. Sie stellen einen wichtigen Baustein in dem ethischen Gebäude von Herder dar und sind gleichzeitig ein wertvoller Beitrag zur Charakteristik seiner Persönlichkeit. Wenn Herders männlicher Zorn hier in erschütternden Worten gegen die Härte und Schroffheit der Lehre Kants aufflammt, sich machtvoll gegen die »Selbstbespiegelung, den Selbstbetrug, die überspannte Heuchelei«, die sich hinter Kant verbergen kann, empört und gegen den »befehlshaberischen, hochmütigen und lebensfremden Zug in dem »allgemeinen Gesetzgeberwillen« leidenschaftlich aufwallt, wer vernähme hier nicht die Stimme eines tief verwundeten Gemütes, das das alte Banner der Humanität in Ehren halten will? Wie bezeichnend, wenn Herder grade in Abkehr von diesen Irrlehren dem Menschen wieder

die schlichte Befolgung des Katechismus anempfiehlt, die »freudige Jünger der Moral aus stolzen Diktatoren und frönenden Knechten macht!« Denn der christliche humane Gedanke vermag eben allein den Menschen vor »Härte und Schroffheit, vor Selbstbespiegelung und Selbstbetrug, vor Stolz, Hochmut und Heuchelei« zu bewahren und ihm in der Fülle seiner reichen Kräfte mitten im handelnden Leben ein sinnvolles Dasein im Geiste des Christentums zu ermöglichen. So sind die *Kalligone* und die *Metakritik* ein letzter lauter Weckruf im Dienste der Humanität, eine letzte Mahnung, das Erbe der Vergangenheit zu schützen, zu pflegen und mit Ehrfurcht zu betrachten. Es entspricht ganz unserer Auslegung, wenn Herder in dem so persönlich gefärbten Briefwechsel mit Georg Müller, in den *Briefen zur Beförderung der Humanität* und in den *Schulreden*, in die seine ganze heisse Seele mithineinströmt, fast gleichzeitig nochmals eine scharfe Anklage gegen den Sittenverfall, die Nichtachtung von Pietät, Tradition und Religion und die Auswüchse des Egoismus in ergreifender Weise erhebt.

Hat Baumgardt nun wirklich den Immoralisten in Herder aufgezeigt und mit kritischem Scharfsinn das alte Herderbild zerstört? Wir glauben es nicht; denn Baumgardt hat seine These von der Billigung der Macht, der Heiligsprechung der Triebe, der unbedingten Bejahung der selbstischen Glückseligkeit und von der Gleichheit von Mensch und Tier als moralische Wesen aus Herders Schriften nicht ausreichend zu belegen gewusst. Auf nicht minder schwankendem Grunde steht Baumgardts Annahme von Herders emotionalem Irrationalismus, die ihn gradezu als den kongenialen Deuter unserer Zeit erscheinen lässt: allein schon Herders Geschichtslehre und seine enge Beziehung zu Kant verbieten eine solche Auslegung. Gewiss stand Herder nicht mit kindlich naiver Gläubigkeit der Aufklärung gegenüber, sondern mit dem kritischen Sinne des reifen Mannes. Wenn Herder oft von dem Gefühl und nicht von dem kühlen Verstand in seinen Betrachtungen ausgeht, so war es eben immer das »humanitär« gerichtete Gefühl, das in ihm vulkanisch und elementar hervorbricht, ihn aber grade zur Beförderung der »humanitären« Bestrebungen antreibt. Daneben nimmt aber auch — und bezeichnenderweise oft stärker als bei Kant — die Besonnenheit, die ruhige, sachliche, nüchterne Erwägung ihren berechtigten Platz ein in seinem stolzen Gedankenbau. Sie entspricht sogar am meisten nach Herder

der menschlichen Bestimmung. Auch er war den Wandlungen ausgesetzt, denen alles Menschliche untersteht. Herder ging durch eine sturmbewegte Jugendzeit, in der er in wilder Himmelsstürmerei die Moral am liebsten aus dem Leben als ein düsteres Gespenst ganz entfernen möchte, aber, wie schnell ist grade Herder ganz im Gegensatz zu so vielen seiner Altersgenossen dieser Dinge Herr geworden, und mit wie wundervoller Klarheit und Entschiedenheit hat er sich zu seiner Humanitätsphilosophie durchgerungen! Gewiss fehlt es nicht an Rückfällen; die Spuren des früheren Radikalismus treten in dem gefühlstrunkenen Bekenntnis Herders zu Spinoza nochmals hervor. Aber die sturmbewegten Wogen des Meeres glätten sich wieder, und in ruhiger, stiller Fahrt strebt das Schiff dem Heimat-hafen zu. So ist es — bildlich gesprochen — bei Herder: unverrückbar, mit eiserner Energie hält er seit dem grossen Wandel der Bückeburger Zeit an dem Humanitätsgedanken wie an einem Heiligtume fest, das als Richtschnur und Leitstern sein ganzes späteres Leben bestimmt.

Der naturalistische Moralist liebt die eherne Schwere des Lebens und beobachtet mit innerer Teilnahme den harten Wettkampf widerstreitender Kräfte; das ganze Dasein ist ihm ein grosses Wagnis, wo nur die Tat vom zaghaften Zweifel befreit. Sein Blick richtet sich voll Bewunderung zu der kraftvollen Gestalt des gestählten Kämpfers empor; der Krieg ist ihm die echte Schule des Heldenmutes, und der Staat als stolze Machtorganisation fesselt sein Interesse. Wie anders Herder! Er umspannt die Welt; seine heisse Liebe gehört den kranken und bedrückten Menschen aller Zeiten und Zonen. Ihr schmerzliches Los zu lindern, ist ihm heilige Gewissenspflicht. Herders warme Zuneigung ist aber weit darüber hinaus auch ebenso dem stillen Gelehrten, der durch den freien, unbestochenen Gang seiner Forschung die menschliche Erkenntnis fördert und bereichert, wie dem schlichten Manne des Volkes zugewandt, der durch seiner Hände Werk den Kunst- und Gewerbefleiß hebt, den Ackerbau ehrt und sich bei aller harten Berufsarbeit doch den freien Sinn für eine humane Lebenseinstellung bewahrt: denn tiefe innere Religiosität, verständnisvolle Pflege von Kunst, Wissenschaft und Literatur und wirtschaftliche Betriebsamkeit in inniger Verbindung mit einander sind für Herder die grossen Bürgen für eine friedliche Menschheitsentwicklung, die jedem einzelnen Individuum die volle

Entfaltung seiner geistigen Kräfte ermöglicht und damit den Weg für einen allmählichen sittlichen Fortschritt der gesamten Menschheit eröffnet. Herder kann uns auch heute noch mit seinem gefühls- und mitleidsvollen Herz, seinem friedlichen und sanften Sinn, seinem klaren und hellen Verstand der grosse Repräsentant eines humanen Menschentums sein, und darin liegt, wie wir glauben, seine tragende Bedeutung für die moderne Geistesgeschichte. Wie auch immer der einzelne den grossen Prinzipienstreit zwischen »humaner« und »heroischer« Ethik entscheiden mag, so bleibt es doch immer fruchtbar und bedeutungsvoll, an dem Gedankengut grosser Persönlichkeiten den eigenen Standpunkt zu überprüfen. Deshalb hat Herders Auseinandersetzung mit den ethischen Strömungen seiner Zeit auch für uns nichts an innerem Wert und Reiz verloren.

NÅGRA ÄLDRE SVENSKA KRAFTUTTRYCK

ETT BIDRAG TILL SVORDOMENS HISTORIA

AV

WALTER ÅKERLUND

Mot slutet av medeltiden möta, huvudsakligen i svordomar och hotelser, orden *fallendövel*, *fall vtan tiwl*, *fal(l)*. De synas icke alltid ha rätt uppfattats ens av språkforskarna, liksom deras egentliga innehåll och inbördes samband icke är klarlagt. Här skall ett försök göras att utreda förhållandena vid dessa ord, icke minst därför, att de äro ägnade att skänka en konkret utgångspunkt för bedömningen av svordomen överhuvudtaget och belysa vissa sidor av dess väsen och vissa betydelsefulla faktorer vid utvecklingsförloppen inom denna ingalunda oviktiga språkliga kategori.

Ett *fallendivel* förekommer i äldre danskan, och det torde ha fått sin riktiga förklaring av Kalkar.¹ Utifrån exemplet: *huo som tilforn bandede effter gammel vanbrug met it fallindiffuel, en sterredros, paaecker och andet* (1557)² ger han översättningen 'ligfald', d. v. s. epilepsi, fallandesjuka, och sammanställer med lågty. *fallend uvel*; »men [ordet] er vist opfattet som *fallen divel*».³ Det sistnämnda antagandet har han senare funnit bekräftat genom exemplet: *hvad fallend diul i helveds put* (1701).⁴

Från medellågtyskan anför Schiller-Lübben⁵ *dat vallende ovel* 'Epilepsie, morbus caducus' och Lasch-Borchling⁶ *dat vallend(e)* (*fallen*) *övel*, *vallent övel* 'Epilepsie', »öfter in Verwünschungen»,

Åtskilliga av de i denna uppsats anförda exemplen från nysvensk tid (efter 1526) har det varit mig möjligt att uppleta blott med tillhjälp av Svenska Akademiens ordboks samlingar, vilka välvilligt gjorts tillgängliga för mig av professor Ebbe Tuneld.

¹ Ordbog til det ældre danske Sprog I, s. 501.

² Palladius, Om den store Guds Bespaattelse met Sværen oc Banden.

³ Äldre danskt *divel*, sidoförm till *dævel* = 'djävul'.

⁴ Kalkar, Ordbog V, s. 230.

⁵ Mittelniederdeutsches Wörterbuch V, s. 194.

⁶ Mittelniederdeutsches Handwörterbuch I, s. 638.

i stället kan möta *val-övel* och *valvel*. — I äldre nyhögtyiskan finnes ett motsvarande *fallend übel*, *faldubel*, *falbel*.⁷ Hithörande uttryck äro där ganska vanliga i sådan litteratur, som strävar att direkt återge det lägre, grovkorniga talspråket. Jag har hos Hans Sachs⁸ funnit uttrycket i följande olika slag av användningar: a) i onda önskningsar: *Du leugst, hab dir das fallend vbel!* I: 95 (på alldeles samma sätt nedkallas mycket ofta annars sjukdomar över någon mindre kär person: *Dw leugst mich an, hab dir das gicht!* VII: 104), *Gott geb dem schelmen fahl vnd vbel!* IV: 34; jfr även följande monolog av en mindre gudlig präst: *Die [mesnerin] ligt mir tag vnd nacht im sin. Doch sicht so eben drauff ir mon, Er solt wol das falt üebel hon* VI: 83; b) som nedsättande tilltal till en förhatlig person: *Warumb schlecht mich so leichnam üebel, Dw scheüczlich altes valundüebel?* (sagt till en gammal häxa) VII: 26; c) som nedsättande benämning på en förhatlig person: *Ich will heim zu mein fallent vbel*, säger en äkta man, II: 65. Han avser sin hustru!

När det gäller att bedöma ordets bruk i svenskan, ha vi alltså som yttersta utgångspunkt ett *fallend-övel*, n. = 'fallandesot' eller möjligen 'anfall av fallandesot'.

Ordet förekommer en gång som tillnamn: *her laurens fallen-döffwels degia* STb 1: 111 (1477).⁹ Det torde här sannolikt vara fråga om en utveckling utifrån ordets användning som grovt tillmäle till eller nedsättande benämning på en person. Detta bruk åter kan utifrån de tyska förhållandena mycket lätt förklaras. Kärnpunkten i yttrandet är i sådana fall givetvis innehållet *übel*; hos Hans Sachs framställes t. ex. ofta hustrun som det onda, som olyckan i en mans liv (detta drag hör till ingredienserna hos Hans Sachs). När man nu ofta i språket i mindre fromma önskningsar använde uttrycket *vallent übel*, vilket säkerligen icke alltid klart aktualiserats i medvetandet såsom sjukdomsbenämning utan framstått som ett

⁷ Grimm, Deutsches Wörterbuch III, sp. 1286, 1268.

⁸ Hans Sachs, Sämtliche Fastnachtspiele. Herausgegeben von Edmund Goetze. I—VII. Neudrucke deutscher Litteraturwerke no. 26—27, 31—32, 39—40. 42—43, 51—52, 60—61, 63—64.

⁹ STb = Stockholms stads tänkeböcker. Utg. genom E. Hildebrand, G. Carlsson och J. A. Almquist. 1917 ff.

kvalificerat ont av något slag, ett *übel* i högre potens, så anammades det mycket gärna som okvädingsord till och om hustrun eller andra hatade — och fruktade — individer.

I svenskan har *fallendövel* emellertid huvudsakligen kommit att användas i andra sammanhang och syften. Det ursprungliga stadiet nära stå följande exempel, där dock innehållet '(anfall av) fallandesot' fått träda tillbaka för ett allmänt 'svårt ont', 'olycka' o. dyl. och för övrigt djävulen börjar dunkelt skymta i bakgrunden. De äro hämtade ur en dikt »Om ett gyllene år», översatt 1503 från lågtyskan, ehuru blott bevarad i handskrift från början av 1600-talet:

*Huilcken mykith will haffua och ther effter står
hann komber offta y nödh och ett fallen diffuell fåår
ho som will fölia enn gerugh man. MD¹⁰ 451.*

*Säger både quinner och mhan
att herrer och förster ehro geruge på min sann,
Thå herrana haffua opburett landzens renta
Sedann skall bondenn segh ett fallendiffuell wänta
ib. 467.*

*Så lenge han haffuer hoser och skoo
thå will hann warha suenskom männom troo
Hann suer thett på troo och sann
att hann will döö enn suenskan mhan
Huilckenn suensker ehr och giör ey såå
hann ma well ett M: (5: 1000) fallendiffuell fåå
Ho som falsker ehr mz sine listh
honom tager hann mz hornomen wisth ib. 470.*

Ordet har emellertid kommit att särskilt användas i förbannelser, man har — det måste vara det ursprungliga stadiet — önskat, att någon måtte få fallandesot eller anfall av fallandesot, säkerligen den svåraste förbannelse, den person kunnat tänka sig, som ut-

¹⁰ MD = Svenska medeltidsdikter och rim, utg. av G. E. Klemming. Saml. utg. av Svenska Fornskrift-sällskapet 25.

slungat den i livlig hågkomst av sjukdomsbilden. Vi kunna alltså konstruera som en antaglig utgångspunkt: **iak önsker thet i fan et fallendövel*. Som följd av elliptisk förkortning försvinner *iak önsker*: meningen står lika klar för vederbörande med det kortare uttrycket, det överflödiga kastas över bord. En benägenhet att förstora finnes alltid vid önsknigar av ifrågavarande slag, och på grund härav är man snart framme vid ett **thet i fan et tusand fallendövel*. Detta uttryck är enligt sitt ursprung en önskan, ty vederbörande kan ingenting själv göra annat än nedkalla detta onda över den förhatliga motparten. Det är sannolikt, att man i den ursprungliga fullständiga frasen även använt *skola* + inf. med alldeles samma innehåll, då ju bruk av presens ('jag önskar att ni får ...') eller av futurum ('jag önskar att ni kommer att få ...') här för språkmedvetandet icke kan ha känts innebära någon skillnad. Men efter den elliptiska förkortningen skulle då också en fras **I skolen fa et tusand fallendövel* vara förhanden. Så snart den fullständiga formeln fallit i glömska, torde språkmedvetandet här icke längre så lätt ha inlagt vare sig futuralt eller optativt innehåll, en dylik tydning låg icke längre närmast till hands. Den förkortade frasen har direkt inbjudit till en omtolkning i detta hänseende, som vi strax skola se.

Det egentliga innehållet '(anfall av) fallandesot' torde, om det någonsin stått klart för svensk uppfattning, snart ha förbleknat, då det etymologiska sammanhanget icke kunde göra sig gällande i svenskan för detta lånord och f. ö. i dylika uttryck den bokstavliga innebörden träder föga fram i medvetandet vid sidan om det affektiva momentet, som är huvudsaken. Man torde då ofta ha dunkelt tänkt sig som innehåll något ont i allmänhet av svårare beskaffenhet (jfr de ovan anförda ex. från MD). Det inträdde därför snart en förändring därhän, att förbannelsen icke bibehöll sin ursprungliga innebörd av en önskan om något ont utan gjordes till en hotelse: den talande skall själv åstadkomma motpartens fördärv. Det kan f. ö. ha skett i anslutning till andra givna uttryck. Jfr: *I borghara äro swa dole* (ɔ: tröga) *aff edher. I skole faa eth falladöffwel, och huar jach kan beträggha* (ɔ: få tag i) *tik, jak skal slaa hierttadh aff bwken pa tik* STb 1: 343 (1482); *the borgamestare och raadh skulo faa eth twsand fallandöwell, thet woller then landlöparen benct smalennige, jach skal slaa hans hierta syndher i*

hans bwk ib. 132 (1477). Uppfattning om sig själv som den verk-
samme föreligger uppenbarligen vid följande: *thit liiff skal faa eth*
fallandöffwel, och skal jak än kläda therom iij stägell STb 2: 63
(1484); *the stockholms borgara skulo faa eth fallandöffwenl, the*
haffua lönth mik som skalka, jak skal taga een then fetaste ffor
mik ib. 158 (1486), ib. 160; *Hade jach funnet tik vtan porten och*
jach hade warith viidh myn hest, jach skulle hwggit tik styckie
fran styckie. An ey for thy; thet staar tik än fullelica j fatidh, ey
thu aleneste, jemwel then som högre besiten är j stocholm en thw
est. Ther är eth par aff thöm; the skule faa eth M (1000) fall vtan
tiwl, thaara then och then, freden schal aldrich swa godh worde
ib. 250 (1488).

Uttryckets formella gestaltning i svenskan vill jag betrakta i nära
anslutning till den uppfattning, jag i *Studia germanica*¹¹ givit uttryck
för beträffande folketymologien. Denna är till en icke ringa del —
det gäller framför allt då den träffat inhemskt material, men ofta
även då den medfört förändring av utländskt gods — så att förstå,
att det därför utsatta ordet i likhet med andra språkliga uttryck
vilka som helst använts överbärande oreflekterat eller mindre klart
reflekterat i satssammanhanget men vid tillfälle upphöjts under
reflexionen — utan att dock alltid behöva komma i medvetandets
blickpunkt — och funnit anknytning till annat språkmaterial. I
motsats till förhållandet vid språkets flesta ord och uttryck är emeller-
tid vid folketymologien sammanställningen etymologiskt oriktig.
Här är att lägga märke till, att den kan innebära antingen total eller
endast partiell identifiering och ge dels skenbart fullt logiskt och
dels ologiskt innehåll, varjämte — i formellt hänseende — resultatet
kan bli en även med den nya tydningen regelrätt form, men ofta
även en, som det måste synas, grammatiskt oriktig form under långa
tider tolereras.

Den enligt ursprunget riktiga formen är *fallendövel*, som vi funno
i tillnamnet (*laurens*) *fallendöffwel* STb 1: 111 (1477). Den vanliga
formen är annars *fallandövel*, som innebär en försvenskning med
utbyte av *e* mot *a*. Man var van, att lågtyskan liksom danskan hade
e i ändelser, där svenskan hade *a*; detta måste ha fallit starkt i öronen

¹¹ *Studia germanica*, tillägnade Ernst Albin Kock den 6 dec. 1934. Lunder
germanistische Forschungen, herausgeg. von E. Rooth, I, s. 421 ff.

vid samtal med inflyttade eller gästande främlingar. I en stor mängd ordformer kom det till synes,¹² jag behöver här blott erinra om presens particip: lty. *-ent-*, *-end-* = sv. *-and-*. Utvecklingen *vallend-övel* > *fallandövel* behöver icke nödvändigt förutsätta klar identifiering av det hörda lty. *vallend-* med sv. *fallande*. Förändringen kan ha skett ganska mekaniskt. På motsvarande sätt tolkar jag *falladëffwel*, *-dëffwel* STb 1: 58 (1476), 343 (1482), i det jag menar, att man uppfattat det lågtyska uttrycket som en sammansättning *fallen-dövel* och försvenskat i analogi med: lty. *boden-pinster* = sv. *bodha-fenster*, lty. *büssen-hus*, *-kamar* = sv. *byssa-hus*, *-kamar*, lty. *valken-legge* = sv. *falka-läghe* etc. etc. Men detta tyder på en åtminstone fakultativ tolkning av ordet såsom sammansättning med medellågt. *dövel* 'djävul'. Ordets bruk STb 1: 58 *far for i^m (1000)* *falladëffwel* anger f. ö. klart, att denna uppfattning förelegat; vi återkomma nedan till denna fras. Det är alltså fråga om folketymologi. Huruvida den är partiell, således blott har träffat sista leden, eller fullständig, så att åt *falla-* givits ett mer eller mindre dunkelt uppfattat innehåll av *fall* = 'olycksfall', 'dödsfall', är svårt att avgöra. Under alla omständigheter är det tydligt, att i likhet med så många andra folketymologier har icke heller denna fått ett logiskt klart innehåll.

Ett sådant exempel som *I skole faa eth falladëffwel* STb 1: 343 (1482) kan ju emellertid synas ge bevis för att här anknytning till *dövel* 'djävul' icke skett, i det artikeln har neutral form, vilket logiskt icke är förenligt med *dövel*, för så vitt detta uppfattats som blott och bart en variant till det i vårt språk äldre och vanliga *diävul*. Detta lägger dock ingalunda något hinder i vägen för folketymologisk anknytning på det sätt, vi ovan antagit. Den om jag så får säga passiva folketymologien behöver mycket litet av reflexion, *dövel* kan föresväva som något dimmigt och konturlöst långt borta i bakgrunden. Den aktiva folketymologien åter, som gestaltar om det språkliga uttrycket, förutsätter betydligt mera av eftertanke, av klarhet och logik. Det skulle alltså vara så, att *et falla(n)dövel* i denna form visar, att man icke nått synnerligen högt upp för trappstegen mot medvetandets blickpunkt, icke tillräckligt högt att få den språk-

¹² Se härom Esaias Tegnér, Tyska inflytelser på svenskan, Arkiv för nordisk filologi V, s. 336 noten.

liga formen i alla avseenden tillslipad, eller i varje fall, att man icke tillräckligt ofta och allmänt har nått dithän. Det är nämligen så, att det stötande språkliga uttrycket från början är ensamhärskande, och en ändring innebär ursprungligen ett blott och bart sporadiskt individuellt språkbruk. Ofta äro omständigheterna tillräckligt gynnsamma, för att den nya formen skall kunna bli mer än individuell, för att den ska bli en konkurrent till den gamla mindre tillfredsställande. Ibland hindra särskilda faktorer en dylik tendens att uppstå eller gripa om sig. I de flesta fall äro dessa faktorer oåtkomliga för språkforskaren, som måste nöja sig med ett blott och bart konstaterande. Kunna vi här komma längre?

Vid en prövning av förhållandena ha vi att utgå från det, som ofta — i synnerhet när det är fråga om en förändring av inhemskt språkgods — utgör själva förutsättningen för folketyologien, nämligen språkets växelverkan mellan fullkomligt oreflekterat : mindre klart reflekterat : fullt reflekterat bruk av ett ord eller uttryck, att beakta den rubbning, som härigenom vid den nämnda språkliga företeelsen uppstår i fråga om den etymologiska bakgrunden, och den roll, som denna i sin tur har såsom yttersta bestämmande faktor för formgestaltningen och därmed för vad jag kallat ett ords (och uttrycks) uttalslatitud vid en viss tid. Det vanliga språkbruket är, som redan nämnts, det oreflekterade, mindre ofta kommer ordet eller uttrycket i medvetandets blickpunkt. Men när det sker, känner man ett starkt behov att bringa det i samklang med vanliga språkförhållanden. T. ex. ett ursprungligt nord. *hvīlīkr*, identiskt med nsv. *vilken*, — egentligen en avledning medelst det suffix, vi i våra dar möta i adj. som *daglig*, *laglig* etc., och med betydelsen 'hurudan' — får det etymologiska sammanhanget helt fördunklat, men har länge kvar sin gamla form i oreflekterat bruk; emellertid gör sig för språkmedvetandet ett behov av anknytning till känt språkgods gällande, och det sker dels till dativ *hvī* utav det pronomen, som i modern svenska heter (*h*)*vad*, och dels till adj. *līk*, så att i ordet oriktigt inlägges betydelsen 'lik vad'. Dessa anknytningar äro äldst blott sporadiska — »individuellt ögonblicksspråk» — men bli med tiden allmänna. Sammanställningarna äro etymologiskt oriktiga men tillfredsställa språkmedvetandet, och den så antagna etymologiska bakgrunden kan så småningom påverka uttalslatituden, t. ex. ersättes *hvīlīkr* i isländskan av *hvīlīkr*, vilket blir den normala formen även i oreflek-

terat bruk. Detta är ett mönsterexempel på ett av de enklaste slagen av folketymologisk utveckling.

Förhållandena ligga annorlunda till vid vårt här behandlade uttryck. Det direkt inlånade *et fallendövel* kan gå an, så länge det användes oreflekterat eller mycket oklart reflekterat, men under klar reflexion med anknytning till *dövel* 'djävul' måste man ha känt genusinkongruensen mycket stötande, så stötande, att *et*, kan man tycka, helt enkelt måste ha ersatts av *en*. Man synes onekligen berättigad till den slutsatsen, att uttrycket *et fallendövel* helt enkelt icke kan ha använts under full reflexion i någon större utsträckning. Men varför har det då aldrig nått dithän? Jag tror, att vi kunna finna förklaringen däri, att vissa varianter, som med tiden uppkommit och i språket levde sida om sida med den ursprungliga frasen, voro i bättre överensstämmelse med språkets krav på logik och klarhet i de mer än annat i öronfallande genusförhållandena och därför vid mera reflekterat språkbruk direkt erbjödo sig. Av denna anledning blev *et fallendövel* icke i tillräckligt stor utsträckning utsatt för det reflekterande språkmedvetandets normaliseringssträvanden för att uppnå en förändring i nämnda hänseende.

De varianter, det här kan vara fråga om, äro dels *et tusand falla(n)dövel*, dels *et banner dövel* och dels *et tusand dövel*, som ju alla ha den besvärliga och stötande genusinkongruensen eliminerad. Till de båda sistnämnda återkomma vi nedan. *Et tusand falla(n)-dövel* ha vi ovan förklarat: det har tillkommit för att fylla behovet av stark uttrycksgrad, men som vi nu funnit är det troligt, att det i konkurrensen haft en viss hjälp av sin större formella klarhet eller rättare mindre oklarhet: så länge det var fråga om fullkomligt oreflekterat eller mindre klart reflekterat språkbruk, gick *et falla(n)-dövel* an, ägnade vederbörande mera eftertanke åt sitt yttrande, fick varianten *et tusand fallandövel* ett visst övertag, liksom det redan hade det i sin starkare uttrycksgrad.

Även *et tusand fallan-dövel* visar emellertid, synes det, vårdslösad form, ty man kunde i svenskan vänta pluralformen *dövlar* i överensstämmelse med vår plural *diævlar*. Det oaktat står det i kraft av sin huvudsakligen oreflekterade användning i stereotyp förbindelse med affektivt innehåll kvar icke blott i denna ursprungliga fras, utan även i därur utvecklade, formellt helt olika uttryck, såsom vi

strax skola finna. Detta bruk förklarar också, att under långa tider icke någon gång *dövel* ersättes av *diävul*, pl. *diävlar*, som dock måste ha framstått som en möjlig variant. Först sent har svordomen förvärvat en helt passande svensk klädedräkt, ha, kan man säga, de enskilda plaggen, det ena efter det andra, skurits om efter den nye ägarens krav. Men som ofta är fallet med gamla omsydda kläder, kunna de ursprungliga snitten icke helt döljas, även om passformen ser ut att vara den bästa. Så ock här, men därom mera längre fram.

Behovet av anknytning till känt språkmateriel har här givit mycket skiftande resultat, vilket måste ses mot bakgrunden dels av ordets karaktär och dels av dess bruk i utländsk mun (t. ex. hos legoknektar), varifrån det direkt upptagits och omtolkats. — Uttrycket *the skule faa eth M (1000) fall vtan tiwl* har tidigare vållat svårighet. Dess samband med *fallendövel* är för mig otvivelaktigt. Problemet synes mig endast vara, vilka vägar utvecklingen i detta fall gått. Jag tror, att vi kunna komma fram till en antagbar förklaring, om vi förutsätta dansk förmedling. Först vill jag emellertid erinra om de båda ovan anförda exemplen från Hans Sachs *fahl vnd vbel* IV, 34, *valundûebel* VII, 26; här möter således *u*-vokal i andra stavelsen. I danskan kan *d(j)ævel* möta under formen *djul*, t. ex.

*Hand slap mig aff heffte, hand stack sig i skiul,
Saa sant faa hand en Bammende diul!* (1585).¹³

Ordet *bammende* är egentligen icke förklarat, Kalkar sätter frågetecken och jämför med falsterdialektens *bâme*, 'brøle', och med mlty. *bammeln*, som användes, när det är fråga om klockringning: *in der klocken leth he bimmeln vnd bammeln*; dessa försök till förklaring måste ju synas högst otillfredsställande. Jag för min del vill på detta uttryck lägga en ny synpunkt, som ställer det i en annan dager. Det är ett drag här, som vid närmare eftertanke måste synas påfallande, nämligen det, att satsen ju egentligen icke innebär en logiskt klar tanke med sitt *faa*: 'må han få en djävul'. Men det är ju just den egendomligheten, som vi nyss träffat på vid de äldre svenska uttrycken *I skole faa et falla(n)dövel* etc. Och här kunde vi lätt för-

¹³ Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil og Fugleviser, udg. af S. Birket Smith, s. 117.

klara satsen, ty den innehöll ju ursprungligen icke alls ordet *djävul*, *dövel* utan en sjukdomsbenämning med betydelsen '(anfall av) fallandesot'. Det första momentet vid tydningen av här anförda danska sats ger sig därmed av sig själv. Vi ha att utgå från en ursprunglig fras: **saa sant faa han et fallendövel*, där *dövel* identifierats med *dævel* 'djävul', artikeln *et* därmed förändrats till *en* — något vi icke funnit parallell till i svenskan — och leden *fallen(de)* blivit *bammende*. Men sedan kunna vi icke nå full säkerhet. Man kan antaga, att i det folkliga språket omändring skett till det med *fallend-* i viss mån ljudlika *bammend-*, emedan det förra icke gav anknytning alls eller i varje fall syntts mindre tillfredsställande ('en fallande djävul!'), under det att det senare åtminstone har givit sken av ett antagbart innehåll i denna led. Men vad för ett folkligt ord *bammend* det här är fråga om, är icke gott att veta, då vi icke ha full insikt i och överblick över det äldre danska folkspråket, möjligen är Kalkars jämförelse med falsterskt *båme* 'brøle' riktig. Med den här framförda förklaringen av uttrycket som *folketymologisk* förändring av *fallendövel* uppnå vi under alla omständigheter den för denna sammanställning obetingat nödvändiga motiveringen, liksom förklaringen till satsens ologiska predikatsförhållanden: folketymologien nöjer sig ofta med ett endast mycket ytligt sett logiskt innehåll. Det här påpekade ursprunget: *et fallendövel* torde kunna anses som säkert, och det är detta, som är det viktiga momentet i denna tydning.¹⁴ — Härmed uppnå vi bevis för att *fallendövel* i danskan efter identifieringen med *dævel* redan tidigt kunnat uppträda med en form *diul*.

Ett annat exempel på formen *diul* för *dævel* är:

*i morgenn slipper ieg mølle oc hiull
og gyffuer hinnde it thussind diull* (1599).¹⁵

Och troligtvis ha vi ett ännu äldre belägg. I den handskrift av den danska Ivan Løveridder, som är utgiven av Brandt i Romantisk Digtning fra Middelalderen I — den plägar betecknas F —, finna vi:

*halsen kroeth som jet hywel
aller sa tec ien leder dywel* vers 267—268.

¹⁴ Om eventuella mellanled i utvecklingen se nedan s. 98 not 19.

¹⁵ A. a. s. 214.

Redan Kalkar, Ordbog I, 416, påpekar, att vi här möjligen ha läsningen *hiul*: *diul*, ett antagande, som jag finner stöd för i ett annat verspar:

the ware bodhæ stærkæ och ful,
kringh lwcktæ nedhen som jet hywel vers 4910—11.

Visserligen äro de båda ställena av två olika händer, men »de båda skrivarna stå varandra mycket nära i fråga om bokstavsformer, ortografi och språk».¹⁶ Den ifrågavarande handskriften är från omkring 1500, »ikke ældre end 1484 — — — og sagtens ikke yngre end 1509 (eller 1504?)».¹⁷

Härmed bör jämföras, att Ordbog over det danske Sprog III, 802 anger uttalet *'djæv(ə)l*; dagl[ig]dags sprog] (især i best. f[orm] og fl[er]t[al] samt i s[ammen]s[ætning]g[e]r ogs[aa] *'djæ(.)ul*, samt *'dæv(ə)l*, *'dæ(.)ul*.

Det vill av det ovan nämnda exemplet *fahl vnd vbel* från Hans Sachs synas, som om redan i tyskan folketymologisk anslutning till subst. *val* skett, ett förhållande, vi nedan återkomma till. Denna anknytning har legat så mycket närmare för danskt och svenskt språkmedvetande. Det förefaller därför, som om i danskan den första stavelsen tolkats som subst. *fall*, den tredje som *diul* 'djävul' och den mellersta möjligen associerats med *uden*. Är detta ett tillåtligt antagande? Då redan under reformationstiden formen *e(c)kon* (< *ikke uden*) möter i skrift,¹⁸ är det nog tämligen säkert, att i obetonad ställning i talspråket *uden* redan ett halvt århundrade tidigare kunnat få en slappt artikulerad form, varmed ett tyskt *-un-* i *vall-und-övel*, *vall-un-dövel* vid tillfälle kunnat associeras. — Utan detta antagande av dansk förmedling synes det icke vara möjligt att förklara ljudgestaltningen i *fall utan tiwl*. I svenskan torde blott *fall* och *utan* ha kunnat identifieras med gängse språkods, medan *tiwl* stått utan anknytning, alltså vanlig partiell folketymologi. Och som så många andra folketymologier utan logiskt klart innehåll.

¹⁶ Erik Noreen, Herr Ivan, s. X.

¹⁷ Brandt, Romantisk Digtning I, s. XIV.

¹⁸ Se Kalkar, Ordbog I, 449 a, Brøndum-Nielsen, Gammeldansk Grammatik I, s. 308.

Så ofta i uttrycket *i skole fa et fallendövel* anknytning till *dövel* 'djävul' inträtt, har man här haft en partiell folketyologi, i det första leden väl stått utan logiskt innehåll. Språkmedvetandet har strävat att övervinna detta otillfredsställande förhållande. Det har skett på tvenne vägar.

Den ena har fört till den lösning, vi kunna iakttaga i följande exempel: *nar her komber en ret konung offuer them try ryken, tha skulle wij fatig men oc prackere ffa eth banner dyffuel* STb 5: 228 (1519). Här har man enligt min uppfattning utbytt det oklara *fallen* mot *banner* 'fänika' och således fått en måttsbestämning. Fortfarande är det frasens formulering (*skulle wij ffa*), som röjer ursprunget.¹⁹

¹⁹ Utvecklingen behöver ju icke ha skett direkt, men bristen på skriftliga belägg gör, att vi icke kunna exakt ange eventuella omvägar. I detta fall kan man ju emellertid icke underlåta att till jämförelse andraga det ovan s. 95 anförda äldre danska exemplet *saa sant faa hand en Bammende diul*. Finnes här ett samband? Ett dylikt är ju tänkbart närmast på tvenne sätt. Det tidigare belagda *eth banner dyffuel* (1519) kan tänkas ha givit upphov till det senare påträffade *en Bammende diul* (1585). Detta är dock icke sannolikt, ty utveckling från måttsbestämning (*banner* i betydelsen 'fänika' finnes även i äldre danskan) till pres. part. vore ganska svårförklarlig, medan tvärtom utbyte av ett för språkmedvetandet orimligt pres. part. *fallende* mot *bammende* är lätt att förstå. — Det omvända antagandet, att *bammende* blivit till *banner* behöver icke motsägas av beläggens ålder, ty det är ju rena tillfälligheter, när ord av detta slag dyka upp i skrift. Det kan åter synas väl sannolikt därav, att ett danskt pres. part. *bammende* kan förklaras som en naturlig förändring av ett oförstått och orimligt *fallende*, och att då det så uppkomna uttrycket skulle överföras från danskan till svenskan, i sin tur *bammende* varit oklart och underkastats förändring. Men kedjan *et fallendövel* > *en bammende diul* > *et banner dyffuel* torde ändå icke ange den riktiga utvecklingsgången, ty den sista leden visar i ett avseende förbi mellanleden och direkt på utgångsformen. Det är artikelns genusform. — Om här samband mellan det i äldre danskan belagda uttrycket *en bammende diul* och det i äldre svenskan påträffade *et banner dyffuel* finnes, så synes man ju då böra uppfatta det så, att *et fallen dövel* har givit anledning till en folketyologisk omtolkning på *ba-* (*ban-*?), som utgör ett förstadium dels till *et banner dyffuel* och dels till *en bammende diul*. — Huru invecklade förhållandena i själva verket kunna ha varit, torde stå klart, om man försöker göra sig en konkret bild av någon av de miljöer, där dessa uttryck kommit till användning. Det ursprungligen tyska uttrycket *et fallendövel* har under slutet av medeltiden och under reformationstiden t. ex. alldeles säkert ofta mött i vårt land bland soldatfolk och då sannolikt under skiftande former, beroende på att det hörts dels från tysk mun, dels från dansk och dels från svensk, varvid man ofta underkastat frasen folketyologisk omtolkning alltefter sin språkkänsla och sitt ordförråd: jfr hurusom ett tyskt *valundövel* antagligen genom

Å andra sidan har följden blivit, att man helt enkelt kastat bort leden *fallen*. Då man om varandra använde *ett fallen dövel*, *ett tusen fallen dövel* — i andra svordomar hade man väl *ett tusen djävlar* —, så kunde *fallen* synas onödigt, antingen det nu har föresvävat som en oförstådd karakteriserande bestämning till *dövel*, eller tanken möjligen — jfr vad nyss anförts om *eth banner dyffuel* — har letts i den riktningen att dunkelt fatta *fallen* som något slags måttbestämning. Det var blott ett tuppfjät till följande uttryck: *thee scolo faa eth M* (o: 1000) *diwell* Hemming Gadh (1507),²⁰ *the skulo fa eth M^c* (o: 100.000) *dyffwill* dito (1508).²¹ — Med denna förklaring av de tre nu nämnda exemplen är formen *dyffuel*, *diwell*, *dyffwill* i stället för normal svensk pluralform givetvis att tolka så, att folketymologien här som så ofta annars har bibehållit uttryckets gamla form trots ny anknytning, varjämte den emellertid var identisk med och säkerligen hade ett kraftigt stöd i motsvarande tyska pluralform.

Vi ha härmed fått förklaringen till den i och för sig mycket egendomliga frasen i äldre svenskan 'de s k a få tusen djävlar', där vi i modern tid endast kunna tänka oss ett logiskt innehåll med ungefär omvänt förhållande: 'tusent djävlar måtte ta dem'. Sedan det egendomliga uttrycket emellertid nu en gång hade uppstått, levde det ganska länge kvar i stöd av svordomars i allmänhet mindre klara logik: *Din Lands-Förrädare* — — — *wänder tu icke igen med tina tidender* — — — *då skal du få tusent dj—r* Carl IX (1594).²² Vi

dansk förmedling blivit till ett svenskt *fall utan tiul* (ovan s. 95 ff.). Men under sådana omständigheter ligger det ytterst nära till hands att anta, att kompromissformer uppstått. Så synes det mig väl tänkbart, att uttrycket *et banner dyffuel* uppkommit just inom soldatspråket (jfr *banner* 'fänika!') ur *et fallen dövel* under påverkan av varianter med folketymologiskt förändrad ljudform på *ba-* (*ban-?*, *bam-?*).

²⁰ I ett brev till fru Mätta Ivarsdotter, gift med riksföreståndaren Svante Nilsson; ursäkten kommer omedelbart: *verdige frw moder, förlather mik, at jak taler saa grofft, jak haffwer ikke nyliga waret i frwstuwffwen, min tilliith* (varmed avses fru Mätta) *hawer [ek]ke nyliga agat mik. Jak är worden saa bwraktig*, (o: bondaktig), *jak kan inthet tala, wtan som jak aff hiärtat menar.* — Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver samlade och utgifna af C. G. Styffe 5, s. 185.

²¹ Ib. s. 273.

²² Loenbom, Historiska märkvärdigheter, till uplysning af svenska häfder 2: 131.

återfinna alldeles samma utslag av Carl IX:s högst personliga och rättframma stil på annat håll; i en skrivelse till Isak Behm, ståthållaren på Uleåborg, sticker han ingalunda under stol med sin vrede och förtrytelse över att denne ännu icke utfört vissa Karl IX:s erövringsplaner visavi Kolahalvön, och man kan ju säga, att han ger sina befallningar en konkret och bestämd form, när det låter så här: *befale wij digh ähnnu at, huar du är på wägen hijt, du då begifwer digh tilbaker och fullkomner samma Reese ätt Colentzu, efter din förre Instructions lydelse, eller du skall få Siutusend diefler och wij wele lathe springe digh öfwer En klinge* (1610).²³ Det passade Karl IX att gripa till ett hotfullt 'du skall få tusen djävlar' till sina fogdar och ståthållare. Det är lustigt att iakttaga, att när uttrycket i ett obehållat ögonblick slipper löst på riddarhuset, får det i viss mån prägel efter omgivningen och efter talarens ställning som representant för belevnheten, så att det lyder åtskilligt modestare: *Edher boorde få 1000 djeftar derföre, och wärdt taa och kasta eder genom fönstret* (1654).²⁴ Hovsammare i form är det nog lika starkt till innehållet — affekten bakom har fått den efter omständigheterna starkast möjliga utlösningen. Grundfrasen med sitt verb *få* ('må du få — — —', 'du skall få — — —', 'du borde få — — —') står emellertid ännu lika orubblig — och lika ologisk — kvar och visar oss, var ursprunget är att söka.

Det är ju emellertid tydligt, att de på ovan skildrade sätt uppkomna fraserna funnit ett stöd i den gamla tankegången, att djävulen kunde fara in i en människa; jfr t. ex.: (Den anklagade hade önskat) *att 1,000 diefflar schulle fara i dhem, som hafwa warit öfwer benckedelningen* (1637)²⁵ och bibelns *tu haffuer dieffwulen* Joh. 7: 20 (1526), *han hafuer dieffwulen* Joh. 10: 20 (1526), *han haffuer dieffwulscap* Matt. 11: 18 (1526), svarande till Versio vulgatas *Dæmonium habes (habet)*. Men utifrån dessa uttryck kan svordomen icke förklaras, allra minst med sitt hotande *du skall få*. Hotelsen förutsätter alldeles givet vårt mellanstadium, då *fallendövel* hade lösgjort sig från innehållet 'fallandesot' och ännu icke identifierats

²³ Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid utg. af J. E. Waaranen, III, s. 68.

²⁴ Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll. V: 1 s. 272.

²⁵ Bidrag till Åbo stads historia utgifna på föranstaltande af bestyrelsen för Åbo stads historiska museum. I: 9 s. 83.

med djävulen, d. v. s. då det betydde något ont i allmänhet av svårare beskaffenhet. Formen av hotelse har så levat kvar långt efter det detta stadium var passerat.

Utvecklingen har således varit: i oreflekterat bruk nyttjas i mindre fromma önskningsar och i hotelser *et fallandövel*, *et tusand fallandövel*; dessa former dragas sporadiskt in under reflexionen, vilket ger anledning till yttre förändringar, det uppstår *et banner dövel*, *et tusand dövel* och slutligen härav *ett tusen djävlar*, d. v. s. att det först är fråga om en förändring av innehållet: en folketymologisk omtydning till *dövel* 'djävul'; härav påverkas formgestaltningen: *et fallandövel* > *et banner dövel*, *et tusand dövel* > *ett tusen djävlar*. Men trots att folkmedvetandet på detta sätt ingjutit helt nytt innehåll i uttrycket, kunde vi alltså dock konstatera, hurusom bruket här fortgått i gamla former i ett viktigt avseende, nämligen i fråga om själva fraseologien (*du skall få — — —*). Detta är ett ofta och starkt framträdande drag vid folketymologien. — Emellertid kunna vi här också peka på en förändring av bruket utifrån den nya tolkningen av uttrycket såsom innehållande *dövel* 'djävul': *far for jM (1000) falladeffwel* — — — STb 1: 58 (1476), *hwad fallen-döffuel skader tigh ther pa?* ib. 2: 246 (1488); äldre danska *hwad fallend diul i helveds put* (1701).²⁶ Här förhåller det sig alltså så, att man i vanliga förbindelser, där ordet *diävul*, *dövel* användes, helt enkelt insatt detta nya och längre ord för samma begrepp.

Den kedja av förändringar i folkmedvetandets uppfattning, som vi ovan kunnat följa, har således slutat med dess gamle bekanting djävulen eller hans anhang rätt och slätt. Helt utan dennes hjälp synes en annan utvecklingsgång, som också fört till en förenkling.

Vi finna vid här åsyftade fraser i stor utsträckning parallellitet med ovan framställda förhållanden. Således märkes först och främst ett stadium med önskesats, där huvudsatsen elliptiskt utelämnats: [*iak önsker*] *thet thu fick eth M (1000) fall* STb 1: 399 (1482), *thet I faa eth M (1000) fall* ib. 397 (1482), *tet thu fich jt M (1000) fall* ib. 2: 249 (1488), *thet thw fichxt j^m (1000) faal* ib. 250 (1488). För att belysa uttryckets bruk i talsammanhanget som ett oförmedlat

²⁶ Rættergang, hvorledis Kragen blef anklaget. Kalkar, Ordbog V, s. 230 a.

vidhängt yttrande anför jag: — — — *thw wilt mich aff thake äre och röchte, som thw mick ey kan j gen giffue, thet thw fichxt eth M (1000) fal* STb 2: 267 (1488). — Utan karaktär av ellips, som en optativ huvudsats, finna vi en enda gång: *saa fickxt thu eth M (1000) fall* STb 2: 250 (1488).

Det senare stadiet, då den mindre fromma önsknigen blivit till en sträng hotelse, finna vi i följande satser, där uttrycket innehåller rollen av följsats till ett givet villkor och därför mycket tydligt uppfattningen av den talande såsom egenhändigt verkande markeras: *I skole giffua mik thet jak bedes eller edert liiff skal faa eth m (1000) fall* STb 1: 397 (1482); *tha skal thu giffwa mik xj (11) marck, for än thu komber her vth, eller thit liiff skal faa eth m (1000) fall* ib. 398 (1482); *Tale I her nogat om, edert liiff skal faa eth M (1000) fall* ib. 399 (1482); *talar thw therom nogat, thit liiff skal faa eth M (1000) fall* ib. 400 (1482); *gör stragx som jak sigher tik eller thit liiff skal faa eth M (1000) fall* ib.; *faar ecke jak stragx skälighet ther fore, tha skal hans liiff faa eth M (1000) fall* ib.

Det kan enligt min mening knappast råda något tvivel om att *fal* i dessa satser är utvecklat ur *fallendövel*; fraseologien visar alltför påfallande överensstämmelse. Detta antagande vinner än mer i styrka, om de tyska förhållandena närmare granskas. Av särskild vikt är, att redan på tysk botten subst. *val* kunnat synas ingå i kraftuttrycket. Då det hos Hans Sachs heter *Gott geb dem schelmen fahl vnd vbel!* IV, 34 — liknande exempel möta annorstädes hos Hans Sachs —, så tyder detta på en folketymologisk uppdelning, som givit ett fullt logiskt innehåll med *val* i betydelsen 'untergang, verderb, tod, unfall'.

Det torde vara sannolikast, att de fornsvenska förkortade uttrycken ytterst gå tillbaka just på denna tyska tydning, ty det är mycket vanskligare att förklara fsv. *fal* direkt ur *fallandövel* genom ellips än som återgivning av ett tyskt *val und übel*, där man av den tautologiska förbindelsen medtagit blott så mycket, som man bekvämt kunde återge med ett svenskt ord. *Übel, övel* kan ha varit riktigt uppfattat, men den längre och besvärligare proceduren här vid översättningen har man icke gjort sig mödan att underkasta sig. Möjligen har redan i tyskan tautologien *val und übel* hävts genom förenkling till *val*.

Men är denna uppfattning riktig om utveckling till *val* på tysk botten, så ger sig av sig själv den betydelse, vi ha att inlägga i det fornsvenska *fal* i detta uttryck. Här har då aldrig sambandet med innehållet 'fallandesot' eller 'anfall av fallandesot' någonsin känts, utan blott den redan tyska tydningen 'olycksfall, olycka, fördärv, undergång, död' funnits.

LEOPOLD, LARS VON ENGSTRÖM
OCH FREMLING

AV

TORGNY T. SEGERSTEDT

Lars von Engeströms kansleriat har av Martin Weibull karaktäriserats som Lunds heroiska tid.¹ von Engeström styrde med patriarkalisk kraft sitt universitet och konsistoriales fingo ofta kända hans makt och myndighet. Den utomordentliga betydelse han haft för Lunds universitet kan emellertid knappast dragas i tvivelsmål. I sin ungdom hade han haft filosofen Lars Peter Munthe till lärare och av denne invigts i upplysningstidens idéer. Under sina tidigare år betraktades han som anstucken av den franska revolutionens idéer och även hans kanslerstid kännetecknas av reformer och förbättringar. Han visade en öppen blick för tidens krav.

Mot slutet av hans bana, d. v. s. vid tiden efter Napoleons fall, kan man emellertid, konstaterar Weibull,² märka en viss omsvängning i hans inställning. Även han greps av den allmänna reaktion som följde efter Wien-freden. Som ett utslag av denna reaktion räknas hans ingripande mot filosofen Matthæus Fremling och dennes undervisning.³

Fremling hade till en början ställt sig avvisande till den kritiska filosofien och även i sin år 1798 utgivna *Försök till en granskning af Kantiske grunderna för odödlighet och en Gud* försökt att komma den till livs. Denna skrift tilldrog sig de styrandes välbehag och genom Leopolds mellankommande belönades dess författare med Nordstjärneorden.⁴ Han ägnade emellertid den nya tyska filosofien ett fortsatt studium och kom på så sätt att allt mera närma sig

¹ M. Weibull: Ett blad ur Lunds universitets historia under Lars von Engeströms kansleriat, i Ydun, Nordisk studentkalender, Köpenhamn 1869, s. 198.

² Tegnér-Weibull: Lunds Universitets Historia, del 1, s. 312.

³ Se Ach. Kahl: Tegnér och hans samtida i Lund, Lund 1851, s. 152 ff. och A. Nyman: Lundensiska filosofi genom tvenne århundraden, Studier tillägnade Efraim Liljeqvist, Lund 1930, del I, s. 1.

⁴ Se Albert Nilsson: Tegnér's filosofiska och estetiska studier, Stockholm 1913, s. 28.

Schelling.¹ Det var detta intresse för naturfilosofien, som kom kanslern att ingripa. Fremling försvarade sig emellertid tappert och kanslern lät till slut det hela bero.

Ett dokument bland de i Svenska Akademiens arkiv förvarade Leopold-manuskripten kastar emellertid en delvis ny belysning över detta von Engeströms ingripande. Manuskriptet i fråga är utan tvivel skrivet med Leopolds handstil och sysslar med filosofiens ställning vid universiteten. Det förefaller som om von Engeström vänt sig till Leopold med en förfrågan om den nyaste filosofien och att den inlaga som Leopold på denna förfrågan skrivit, lett till von Engeströms ingripande mot Fremling. Den omsorgsfullt överstrukna inledningen till hans promemoria har följande lydelse:

E. E:ns upplysta önskan att, såsom högste Chef för ett af våra Lärosäten, på allt sätt befordra undervisningens bästa skick och framgång, har genom så många och förnäma och värdiga prof redan visat sig, att jag ej bör undra om allt hvad som kunde i någon minsta grad bidraga till detta stora ändamål, får derigenom ett slags värde i E. E:ns ögon och ett anspråk på dess pröfning. Från denna grund bör jag utan tvivel härleda den uppmuntran hvarmed E. E. gång efter annan behagat hedra mig, att äfven för min del frambära mina tankar om Philosophien och dess närvarande sätt att idkas och föreläsas. Huru fullkomligt jag känner äran af en sådan uppmuntran kan jag ej bättre visa än genom åtlydnaden deraf, oakadt den ringa tanke jag bör hysa om min egen skicklighet. Men om äfven min förmåga nekar mig hoppet att förtjena ett förtroende, hvaremot jag lifligen anhölle att kunna svara, skall jag åtminstone genom korthet, klarhet och redligt uppsåt söka att göra mig icke alldeles ovärdig deraf.

Efter denna inledning kastar sig författaren in i en framställning av filosofiens dåvarande tillstånd.

Philosophien visar sig, sedan omkring tjugo år, i ett tillstånd af fortfarande gäsning och omhvälfning, hvori den på seklers tid icke till lika grad befunnit sig. Då det nuvarande sättet att lära och idka den, visserligen mindre äger sin grund i några verkligt gjorda upptäckter och deraf härledd säkrare upplysning än i det förakt för gamla läror och den hänförelse till nyhet som synes gripit människosinnet och bemästra sig deraf, torde E. E. till en början tillåta mig att med några ord vidröra anledningen och beskaffenheten af dessa lärda gäsningar, hvarefter det bör

¹ Se Nyblæus: Den filosofiska forskningen i Sverige, Lund 1879, del 1:2, s. 148.

blifva lättare att däröfver stadga sitt omdöme, vare sig med afseende på filosofien sjelf, eller på det nu brukade undervisningssättet deri.

Den förut så kallade moderna filosofien, den som nu får namn af den gamla eller fordna, grundade sig egentligen ytterst på tvenne förutsättningar hvilka icke kunnat, man måste medgifva det, på ett alldeles demonstrativt sätt ådagaläggas. Dessa tvenne förutsättningar bestodo 1:o i vissheten om *de yttre tingens verklighet*, sådane de i dagliga erfarenheten förekomma och med våra sinnens tillhjälp af oss fattas, 2:o i öfvertygelsen om *våra så kallade förnuftsgrunders allmänna giltighet*; hvarigenom människan ansågs i stånd att till en hviss grad dömma med tillförlitlighet om tingens rätta förhållande både i den sinnliga verlden och den osinnliga.

Sålunda och då erfarenheten till ex. visade oss omgifna af en kroppslig verld full af ordning och inrättning, och då förnuftet tillika lärde oss att den ej kunnat bereda sig sjelf, och att allt i sig sjelf tillfälligt måste hafva uppkommit af en verkande orsak uppsteg man derigenom till begreppet om en ursprunglig verldgrund, en skapande varelse försedd med vishet och magt, det vill säga, vår sinliga erfarenhet i förening med våra förnuftsgrunder till begreppet om Gud och hans nödvändiga egenskaper. Genom samma väg och på lika sätt, kom man till vissa, efter dessa grunder oförnekliga läror om tings väsen i allmänhet, om verldslagarna, om själen, dess frihet och den öfriga naturen, om dess oförståelighet, om samvetspligterne och naturrätten, med ett ord till alla de ontologiska, theologiska, cosmologiska, psykologiska eller moraliska begrepp, som utgjorde hvad man då kallade filosofi och nu ej mera vill erkänna derföre.

Denna Philosophies begge hufvudpelare, *kroppsverlden* och *förnuftsgrunderna* hade likväl ej förblifvit oskakade. Redan Grekland vimlade af Sophister som gäckade sinnenas vittnesbörd, äfven som allt förnufts visshet. Men de starkaste anfallen tillhöra nyare tiden. *Barkley* nekade all kroppslig tillvarelse, och förvandlade hela den materiella verlden till en sinnesdröm. *Hume* angrep och trodde förstöra hela vår förnuftsvisshet i causalitetsgrunden, bestridande nemligen den allmänna giltigheten af den hufvudsatsen att *allt måste hafva sin orsak*. Begge hade likväl blifvit mer eller mindre giltigt besvarade, och syntes ej hafva betydelsen rubbat den en gång antagna filosofiens grundvalar.

Denna sista mening har sitt stora filosofihistoriska intresse, emedan den torde vara det enda i Leopolds produktion som direkt anspelar på de skotska *common-sense* filosoferna. Några andra kan det inte vara fråga om, när det gäller att hava vederlagt Berkeley och Hume.¹

Men Kant kom och skakade dem [grundvalarna] med en kraftigare hand, här inträffar sålunda filosofiens stora omstörtning. Denna stora man förvånade på en gång genom nyheten, driftigheten och en ojemnförlig

¹ Se Landquist: Erik Gustav Geijer, Stockholm 1924, s. 274 f.

skarpsinnighet. Han synes äga all möjlig rätt att kallas världens största tänkare, utan kanhända blott den, att hafva funnit sanningen, och att hafva gifvit nödig bevislighet åt sina egna hufvudgrunder. Se här summan af hans philosophie.

Idealisterna, sade han, hafva orätt. Det gifves en yttre verld af ting, men vi känna af den alldeles intet. Vår sinnlighet gifver oss blott tanke-syner deraf, som på intet sätt föreställa oss tingen sådane de verkligen äro, och lemna oss om dem inga sanna begrepp. Vi föreställa oss dem under vissa dimensioner af storhet; och det gifves ingen *rymd*, utan blott i vår tanke. Vi föreställa oss tingen likasom händelserna såsom förorsakade af hvarandra, således påföljande hvarandra; och det gifves ingen *tid*, alltså ingen ting som föregår eller påföljer, alltså ingen orsak eller verkning. På lika sätt sade han: Skeptikerna hafva orätt. Det gifves verkliga förnuftsgrunder, hvilka äro de allment och vanligen erkända. Men dessa gälla alldeles inte om sjelfva tingen och deras beskaffenhet, hvarken i den sinnliga eller osinnliga världen; de hafva till det verkliga i begge dessa ordningar icke minsta förhållande, utan angå helt och hållet blott våra tanke syner, som sjelfva ingen ting föreställa oss af det verkliga. Om dem gäller det blott, tjenande att efter logiska lagar sammanbinda dem, och att rasonnera rätt — om våra drömmar. Från ämnen för mensklig kunskap och forskning, utesluter Kant således ingen ting vidare, utan blott hela den synliga världen tillika med den högre osinnliga hvartill förnuftet sträfvar att upphöja sig.

Fichte påföljde honom snart, och blef Chef för en ny Lära, som grundades på den förra och begynte snart att göra den bortglömd. Frågan blef nu att uppställa ett system af *fullbordad idealism*, det vill säga att utan tillhjälp af den utvertes fast för oss okända verld som Kant medgifvit, och alltså utan antagande af någon slags yttre erfarenhet, härleda blott och ensamt ur människojagets fria verksamhet, allt hvad som under begrepp af ting och tillvarelse fanns och förekom i våra tankelagar.

Den gamla eller förra philosophien, som ur yttre erfarenhet och inre förnuftsgrunder rasonnerar om Gud, själen, världslagarna, tinget i allmänhet (ens in genere) o. s. v. hade således fallit bort dels genom upphäfvandet af all yttre erfarenhet, dels genom förnuftsgrundernas förklarade absoluta ogiltighet för *alla ting utom oss*, vare sig för sinnliga eller öfversinnliga [överskrivet: eller af högre natur.]. Kant hade genom grundläggning af denna lära för avsigt att kraftigare hämma människoforskningens förmätna utflykter, han ville utmärka för den de oöverstigliga gränser, hvarinom den torde erkänna sig stängd och innesluten. Derigenom hoppades han ej mindre sluta alla philosophiens långvariga stridigheter, att förhindra alla tillkommande fåfänga försök att förklara Guds natur, eller själens eller tingens; korteligen, han smickrade sig att genom sin kritiska philosophie likasom med ett enda mäktigt hugg hafva afskurit och tillstängt banan för hvarje ny virrhjerna i philosophien som kunde i framtiden uppkomma och kanske hänföra människosinnet till nya, ännu större förvillelser än de redan bekanta. Det skulle åtminstone blifva omöjligt,

sade han och hans närmaste efterföljare, att hädanefter vinna minsta insteg för den spinosistiska förblandningen af Gud och Naturen; dessa Theosophiska svärmerier om ett omedelbart ljus, om harmoniska förhållande och inflytelser emellan en synlig och en osynlig verld; dess chemiska försök att framtränga igenom den kroppsliga naturen ända till andligheten; dessa magiska, cabbalistiska, astrologiska, mystiska drömmier som tillförne förvirrat eller vanhedrat menniskoförnuftet. Kant har för blott ringa tid sedan upphört att lefva; och se! hvar stå vi nu i detta ögonblick, så nära inpå hans egna dagar, om ej mitt ibland hela svärmen af just dessa samma drömmier, åter uppväckta ur det förakt hvare de hvilade, och moderligt upptagne i skötet af en Philosophie som nästan omedelbar succederat den kantiska, och hvars uppenbara fältskri är och förblifver oföränderligt: *evigt krig mot sundt förnuft och begriplighet.*

Att i grunden förklara Guds, själens och tingens natur, sådant och ej mindre är denna Philosophies förvånande föremål. Långt ifrån att hvarken som den förra Philosophien inskränka sig till några allmänna begrepp derom byggd på förnuftsgrunder sådana som vi äga dem, eller med Kant afsäga sig begrepp derom, handterar hon dessa ämnen nästan som åskådliga föremål och förlorar sig i sinliga likheter och correspondens, syftande, som det synes, att upphäfvä den i philosophien vanliga dualismen af Gud och natur, ande och kropp, frihet och nödvändighet, ändlighet och oändlighet, vill hon tvinga allt till enhet, härleda allt påtagligen ifrån en enda allfödande urgrund, och förblandar allt oåtskiljeligen. Naturen skall ej mera vara, som det heter, ett dödt urverk, allt är på en gång kropp och ande, bildadt och bildande, ändligt och oändligt, allt uppfyllt af intelligens och andliga potenser. Jag vill ej afgöra huruvida de ofvan nämnda Theosophiska, Astrologiska, Cabbalistiska svärmerier ursprungligen [överskrivet: väsendtligen] tillhöra denna philosophie; det är nog att de af henne på intet sätt försakas utan tvertom med all vänskap upptages och omfattas. Korteligen och sluteligen: med ett logiskt bländverk drifven ända till det högsta och mörkaste sophisteri synes denna Philosophie likväl hvila på alldeles inga förnuftsgrunder, utan utgöra en skapelse af den självmäktigaste Phantasi, och hafva inrymt åt inbillningen all den förmåga och behörighet att förklara Gud och tingens natur, som Kant nekade åt sjelfva det djupsinnigaste och bäst brukade menniskoförnuft.

Denna Läras unga heroiska proselyter skola tvivelsutan härtill svara mig med deras vanliga höfligheter: *Ni förstår ej Schellingska philosophien!* Nej, mina herrar, jag förstår den visserligen ej, ock ej heller Ni och ej heller någon. Att öfvertyga både publiken och mig sjelf om oriktigheten och skamlösheten af detta påstående framtråde alltså någon ung rask man ibland eder och förklara för oss, i rena och tydliga begrepp, meningen och sammanhanget af t. ex. den Schellingska läran om *Gud, natur, treenighet, historie* o. s. v. Gud är naturen, och Naturen är Gud. — Naturen är Guds dunkla grund. — Men emedan i Naturen allt blifver, därför *blifver* ej Gud, utan *är*. — Likväl är Gud äfven underkastad *lidande* och *blifvande*, och har en allt ändligt liv vidlådande sorglighet.

Men före allt existerande, måste ett väsen vara, och hvad kunna vi kalla den annat än urgrund eller snarare *ogrund*? Denna är först af allt och af begynnelse till. — Men i begynnelse är ock djefvulen.

Ur *ogrunden* födes Gud. Grunden till Guds existens är en åtrå att föda sig sjelf. — Men åtrån att föda Gud är en vilja uti hvilken intet förstånd är, och derföre icke sjelfständig och fullkomlig vilja. — Men af det förståndslösa är likväl egentligen förståndet födt. Såsom Naturens förstfödde är Gud sedan fullkomligare än hon. Men emedan uti Gud är mindre division eller sönderdelning af krafter än uti de särskilta naturföremålen, så äro de ännu fullkomligare än Gud. — I Gud är hvarken godt eller ondt möjligt. — Men om det onda inte voré måste Gud sjelf icke vara. Guds positiva varande delas i den *oändliga indifferensen*; det *negativa i indifferensen* och det *privativa i begränsningen*. Således är Gud blott till som treenighet och denna är den Guds väsen evigt lika formen, hvaraf följer, att allt i Universum endast kan vara såsom treenighet. Ty treenighetens tre former måste åter uppenbara sig i naturen, och på det sättet få vi deraf tre potenser, den anorganiska, organiska och menskliga naturen. *Naturen*, den henne gentemot stående *anden*, och den begge två förenande *verldssjälen*, utgöra äfven trenne. — Historien som bildar ett kretslopp, uppstår i det treenighetens trenne former söka hvarandra. — Öde utan providens är en parabel. Genom providensen blir ödets bana en ellips. Idén om providens innefattar Ödet i sin organiska slutenhet och blir derföre verldshistoria. Genom Christendomen allena blef verldshistorien möjlig: men likväl *endast hos Tyskarne*. (förmodligen likasom Schellingska filosofien.)

Det är knappast underligt om von Engeström efter en sådan utredning blev något litet betänksam över »den för Seder och Stater farliga Tyska smittan»¹ och ville ha närmare underrättelser om hur den filosofiska undervisningen i Lund bedrevs.

Leopold drager emellertid slutsatser av denna sin framställning:

Jag skall ej längre fortsätta dessa små utdrag, för hvilkas riktighet jag ger mig ansvarig. Men jag påfordrar hvarje förständig läsares dom, huruvida, i fall allt detta verkligen inte är ren nonsens och vanvett, någonting åtminstone kan äga ett likare utseende deraf. I detta skick emellertid, befinner sig för närvarande den filosofiska upplysningen och detta är den slags philosophie som nu för tiden idkas och läses vid våra Lärosäten, så långt jag vet, utan hinder eller påminnelse. Vore ock emot en sådan Philosophie ingen ting annat att i grunden påminna, än blott det ogenomträngliga mörker hvaraf hon höljts genom omöjligheten att hvarken gifva en bestämd betydelse åt hennes satser eller att till någon

¹ von Engeströms brev till biskop Faxé av den 5 april 1816, citerat efter Kahl a. a. s. 170.

klar tankelära sammanbinda dem, lemnar jag likväl till E. E:s egen upplysta pröfning hvad nytta man för Rikets ungdom bör vänta deraf och huru väl Statens kostnad nu för tiden användes på denna del af den publika undervisningen, då hvad af dessa mörka fantastiska skrifter, unge lärare knappast hunnit att halfförstått inhämta, skall af dem åter flux inpräglas i ännu yngre hufvuden och ännu långt mera urstånd att göra sig om allt sammans minsta rediga begrepp.

Det sista argumentet är framför allt det som von Engeström utvecklar i sin brevväxling med biskop Faxé och Fremling. Universitetet är huvudsakligen till för att utbilda dugliga medborgare och tjänstemän, icke spekulativa filosofer. I sitt sista brev till Matthæus Fremling förklarar han:

Till svar å Herr Professorns skrifvelse af den 21 sistlidne får jag den äran säga, att då jag utgår ifrån den grundsatsen, att Lärosäten äro stiftade för att bilda nyttige och dygdige Medborgare samt skicklige Ämbetsmän, bör jag önska, att endast de grenar af *Philosophia Theoretica*, som tjena till stadgande af sedlighet uti ungdomens fattning och omdömen, böra den allmänna hopen af Studerande ungdomen meddelas.¹

Menniskan har egentligen endast tvenne uppgifter här på jorden, framhåller von Engeström: den ena är att göra sig nyttig och lycklig, så länge hon lever, den andra att genom ett dygdigt liv bereda sig på ett kommande liv. Att tränga djupare in i tingens väsen ligger utanför de flesta människors förmåga.²

Från Leopolds filosofiska skrifter känna vi den skeptiska uppfattning han hyste om den mänskliga kunskapsförmågan och att enligt hans uppfattning filosofien just borde koncentrera sig kring problemet Gud och ett liv efter detta. För vardagslivet räckte det sunda förnuftet. Han säger i sin promemoria:

Att kunna, oaktadt vår ofullkomlighet [överskrivet: inskränkning] göra oss om dessa ämnen [d. v. s. om Gud och odödligheten] några få sanna och för oss nödvändiga begrepp, lærer väl vara och förblifva den lott naturen oss egentligen tilldelat: att vi skola antingen vara bedragna på allt samman, erfarenhet och förnuft, eller tvertom istånd att genom spekulationens kraft utreda allt, Guds och tingens natur, sträcka forskningen till och med utöfver och bortom dem ända i sjelfva ogrundens djup, se der tvifvelsutän öfverdriften och förvillelsen.

¹ Citerat efter Kahl a. a. s. 170.

² Ibid. s. 165.

Av det ovan anförda framgår att det med största sannolikhet var med stöd av Leopolds yttrande som von Engeström gjorde sitt ingripande mot Fremling. Man kan naturligtvis bedöma Leopolds inlaga olika. Man kan däri se streberns försök att hålla sig väl med de mäktige. Någon personlig förföljelse mot Fremling kan det där-
emot knappast vara rimligt att tala om. Som vi redan framhållit väckte dennes skrift mot Kant Leopolds stora beundran och även om hans senare filosofiska utveckling knappast kan gillas av Leopold, så ha vi intet skäl att antaga att Leopold skulle hyst något personligt agg mot honom. von Engeström förklarar i sitt brev att »jag är icke upplifvad af någon förföljelseanda»¹ och detsamma kunna vi säga om Leopold. Svårare är det naturligtvis att tillbakavisa påståendet att inlagan skulle ha dikterats av en önskan att stå väl med en mäktig man. På den punkten var Leopolds inställning säkerligen ganska skrupelfri. Men å andra sidan kan det inte förnekas att den uppfattning om filosofien, som han i detta P. M. giver uttryck åt, verkligen var djupt rotad hos honom och en frukt av hans egna, synnerligen omsorgsfulla och omfattande filosofiska studier. Han visste vad han talade om, både när han diskuterade den gamla och den nya filosofien. Kant, Fichte och Schelling hade alla varit föremål för hans undersökningar, vilket inte endast hans tryckta skrifter, utan även många excerpter och utkast i Svenska Akademiens arkiv bära vittne om.

Utgående från Humes uppfattning om förståndet menade han, att vi aldrig kunde framtränga till någon egentlig kunskap om naturens första grunder. Vi kunna aldrig genom *bevisning* erhålla någon fullständigt viss kunskap. Filosofien får nöja sig med att vara en vishetslära och i övrigt hålla sig inom de av det sunda förnuftet utstakade gränserna.

Efter detta begrepp om filosofien, hvad blir hon således i sin högsta bemärkelse? Jag svarar: icke vettenskaps-, utan vishetslära. Hon har ej kunskaper till föremål, utan såsom grunder för tänkesätt. Hon angår ej ämnen för forskning utom kretsen af våra moraliska förhållanden. Geometrien är ej filosofi. Inom sjelfva denna krets har hon ej att först upptäcka sanningen, utan blott upplysa och bekräfta den. Och då hon ej kan komma dertill genom bevisning ur tingens allmänna naturgrunder (sådana vi känna dem), såsom hvarken säkra eller tillräckliga, hvad återstår för henne, om

¹ Kahl a. a. s. 167.

ej att söka bekräftelse af alla stora sanningar på samma väg som vi redan utan henne föras dertill; det vill säga, derigenom, att hon meddelst uppsökande och bedagande (om jag må så tala) af sjelfva naturspåren till dem i människosinnet, förvandlar, så långt hon kan, till klar och uttänkt öfvertygelse hvad hon redan finner förutsatt hos oss genom vår innersta sinnesdaning.¹

Detta yttrande fälles i den först efter hans död utgivna *Stycken ur Doctor Godmans portfölj*, i vilken han i andra stycket, *Morgonpromenaden*, med förakt talar om de akademiska lärare, som av rädsla att verka efterblivna försöka tillägna sig alla möjliga nyheter och sedan förkunnar dem från lärostolarna utan att bekymra sig om de därvid endast ställa till oreda i ungdomens begrepp. Doktor Godman uttalar slutligen sin förvåning att man överhuvudtaget tolererar denna undervisning. Visserligen bör man hålla på den akademiska friheten, men den skall inte utmynna i en »dum vördnad för tankegrälet».² Yttrandefriheten är till fullo garanterad genom tryckfrihetsförordningen, som ger vem som helst möjlighet att i skrift uttrycka vilken som helst uppfattning i de filosofiska frågorna. Men de högre lärosätena äro inga »anstalter för yttrandefrihet»,³ ty deras uppgift är att fostra nyttiga samhällsmedlemmar. Det är samma uppfattning som återfinnes i promemorian.

Redan i den i *Samlade Skrifter* från 1800—02 intagna *Ett par ord om Förnuftshatet å den ena, och det nya Förnuftsljuset å den andra sidan*, förklarar Leopold att filosofien måste stå i upplysningens tjänst. Dess huvudsakliga uppgift skall icke vara att lära den stora massan hårfina distinktioner, utan i stället att se med det sunda förnuftets ögon. Historien lär oss nämligen att under de tider då filosofien populariserats, upplysningen stått högt, under det att förnuftets ljus varit som minst, när skarpsinnigheten varit som störst.⁴ All sann filosofi vägleder människan, framför allt när det gäller de stora problemen om Gud, frihet och odödlighet. Leopold såg alltså i den nya filosofiens spekulationer en verklig kulturfara.

Han var heller ingalunda ensam i sin oro för upplysningen. Det kan vara av intresse att sammanställa Leopolds inlaga till von

¹ *Samlade skrifter*, Stockholm 1831, del IV, s. 339.

² *Ibid.* s. 291.

³ *Ibid.* s. 291.

⁴ *Samlade Skrifter* 1800—02, del III, s. 261 f.

Engeström med det brev som Tegnér skrev till Leopold den 6 januari samma år. Tegnér skriver:

Som lärare vid Academien har jag tillfälle att observera den förunderliga hastighet hvarmed detta gift griper omkring sig bland ungdomen, och derigenom måste sprida sig i hela Nationens blodmassa. Skall inte vår Nord inom några år bli en blott resonans-botten för den moderna galenskapen, skola alla ädlare krafter, skola vettenskap och konst ej uttorkas och dö bort under luftpumpen af den absoluta Nullitetläran; — så är det i sanning nödvändigt att man mot det inbrytande Barbariet vidtar snara och kraftiga medel.¹

Tegnér slutar med att förorda ett allmänt korståg mot »den nya Hund-Turken»² och konstaterar att kring Leopolds namn skulle alla kunna samlas. I nästa brev av den 11 februari fortsätter Tegnér att uppegga Leopold, och han försäkrar att om Leopold ville börja skulle han finna anhängare över hela landet. Tegnér är emellertid rädd att deras aktion skall föregripas genom ett ingripande från statsmaktens sida, ett ingripande som Tegnér menar skulle vara högst olyckligt.

Jag hoppas också att det är ogrundadt hvad jag hört, att nemligen offentliga Makten skulle på något sätt vilja blanda sig i saken. Endast med blanka och himmelska vapen vill det rätta försvaras i tankens fria republik.³

Detta skrev Tegnér den 11 februari. Redan den nionde hade kanslerns brev till Fremling avgått, men detta kunde knappast ha nått Lund den 11. Leopold söker i ett P. S. till sitt svarsbrev av den 27 februari att verka helt okunnig om något ingripande. Han skriver:

Om någon mesure af Regeringen vet jag vid Gud ej; och har ej ens drömt derom. Först i går kväll hörde jag af hs Exc. Statsministern något om ett brev till Biskopen i Lund, som hs Excellens haft den godheten att i dag lemna mig del af. Jag fick denna communication just nu och har knappast hunnit sluta genomläsningen.⁴

Utgivaren av Tegnér's Papper menar att Tegnér, när han talade om statsaktionen, åsyftat hovkansler Wetterstedts ingripande mot

¹ Samlade skrifter, ed. Böök-Wrangel, del II, s. 459.

² Ibid. s. 460.

³ Ibid. s. 463.

⁴ Ur Esaias Tegnér's papper, Stockholm 1882, s. 74.

Upsala Litteraturtidning under slutet av 1815. Det är emellertid en smula märkligt att Tegnér inte skulle ha känt till detta ingripande i februari 1816. Leopold har i varje fall inte tänkt på den historien, utan genast associerat Tegnér's rädsla för ett statsingripande med von Engeströms aktion mot Fremling. Det är vidare tydligt att han inte velat beröra denna fråga i brevet till Tegnér, annars hade han väl hunnit genomläsa von Engeströms brev innan han avsånde brevet till Tegnér. Tegnér har sannolikt känt något liknande, vilket skulle förklara den misräkning som tydligt märkes i hans brev till J. F. Lundblad: »Till Leopold har jag inte skrivit, och tänker knappast göra det. Vi ha allt för få beröringspunkter.»¹ Kanske misstänkte Tegnér att Leopold hade ett finger med i kanslerns ingripande mot Fremling.

¹ Loc. cit. s. 467.

ITERATION OCH VARIATION HOS
VERNER VON HEIDENSTAM

EN STUDIE

AV

HARALD ELOVSON

Det har sitt intresse att visa, med vilken konsekvens Heidenstam i sina tidigare skrifter utnyttjar den mörka mansdräkten som symbol för det glädjelösa Västerlandet, sorgens och suckandets hemvist. I reseskissen En natt på Blocksberg heter det: »Den nakna, pojkkaktiga, bullersamma lifsglädjen har kommit i vanrykte och trumpen och gubbaktig ligger jorden der nere. Drägternas brokiga färgspel och den bullrande yra som ända in i det sista följde Bacchus-Djefvulen skall han icke längre påträffa. Nationaldrägternas färger slockna i trumpet svart och snart förmår han ej att locka landtfolket till en ringdans rundt en majstång.»¹

Ur den oppositionella inställning och pessimistiska stämning, som kommit till uttryck i denna passus, har Heidenstam skapat den symboliska figuren Söndag i Tiveden. Denna dikteykel öppnar som bekant hans andra samling dikter, utgiven 1895, och har betraktats som ett slags inledning till det nationella skedet i hans diktning. I själva verket borde dikteykeln, som Heidenstam tydligen skrivit strax efter hemkomsten till Sverige från sin exil 1887,² ha avslutat den första diktsamlingen. Den står ifråga om föreställningsvärld i intimt samband med Vallfart och vandringsår, särskilt dennas första och tredje avdelning. Söndag har sina närmaste släktingar i Umballa i Moguls kungaring och Sofron i Bland Attikas svinaherdar. I deras personer varierar skalden samma tema. Liksom Umballa och Sofron är Söndag en företrädare för den oreflekterade livsglädjen, den »lata antikens minne».³ Liksom Umballa och Sofron

¹ Heidenstam, Från Col di Tenda till Blocksberg 1888, s. 240.

² Jfr diktens nionde avdelning, där det heter:

Nu stiga stjärnorna fler och fler.

Men natten lång vill jag vaka.

Den trakt, jag lämnat som yngling, ser

jag i kväll som man tillbaka.

Heidenstam, Dikter 1895, s. 26.

³ Dikter, s. 6.

älskar Söndag att »ligga lat och fri».¹ När klockorna i den närkiska bygden ringer helgesmål om lördagskvällen, är deras ljud blott ekon av den klocka, varmed han »ringer antikens högtid in». Mäniskorna lämnar sitt arbete, de gripes som av rus och raseri, en nordisk dionysisk yra fyller dem. Det är nu av intresse att se, hur denne Söndag är klädd. Han föreställes som »en mager, svartklädd man». Han bär egentligen prästräkt. Det heter om honom:

Syrtuten är knäppt till hakan.
Han bär krage i vitt som en präst.

Beskrivningen av Söndags kostym får emellertid ett viktigt tillägg, när det heter vidare:

Ur rocken tittar i stället för väst
ett ludet bröst; och under hans rock,
som är fodrad helt med skarlakan,
där stampar en fot af en bock.²

Detta skarlakansfoder företräder Söndags sanna natur. Han förklarar också ursäktande för skalden längre fram under deras samtal:

Jag kommer som präst i svart syrtut.
Man måste se lite högtidlig ut
och skyla sitt ludna skinn.³

Han har knappast sagt dessa ord, förrän han med ens kastar sin svarta rock. Det är en symbolisk handling. Skalden och Söndag slår nu följe. De kommer till en dansbana:

Irr! Virr! Hyss!
Hur karlarna skratta,
stoja och fatta
flickor om lifvet.
Håret blir rifvet.
Gråa af agnar och boss
stå flickorna upp och vrida sig loss.
I svarta hattar gå gubbarna kring.
De tömma som galna sitt brännvinsmått.
Där blir en enda snurrande ring
av svart i svart, af grått i grått.⁴

¹ Dikter 1895, s. 5.

² A. a. s. 4.

³ A. a. s. 6.

⁴ A. a. s. 17 f.

De dansande böndernas dräkt ger skalden anledning till följande pereat:

Men tröste gud den profet,
som först fann upp och fann det täckt
att komma till helg och festlighet
i sotsvart likbjudardräkt!
Om honom vi fånga,
vi hissa hans långa
bedröfliga rock på en kvast.
Och den, som får gubben fast,
med humlerankor han binder
den gamle vid kvastens skaft.
Vi färga hans näsa och kinder
i glödande rödt med lingonsaft.
Vi ropa med lättade hjärtan:
— Där har du för svärtan
på rocken och hatten!
Vi smycka hans panna
med purprande granna
pioner som lysa i natten.
Vi skära oss skorrande pipor af säf.
Vi trumma på krukor
och tunnor som pukor,
så ekon runga i hult och klef.
Rundt gubben taga vi alla
en vildmarksvild Carmagnole.
Vi rusa i ring tills vi falla,
när klockorna ringa helgesmål.¹

Denna dräktsymbolik har Heidenstam även utnyttjat i sin första prosaberättelse Endymion. »Gråväderstankarne», »de maktegande tidstankarne», som skalden presenterar i inledningen och som han har ett gott öga till, är givetvis »klädda i svarta bonjourer».² Det är betecknande, vilken roll dräkten får spela för det intryck, som Emin ibn el-Arabi, den arabiske ädlingen, Endymions manliga huvudperson, gör på miss Nelly Harven, romanens hjältinna. Emin beredde henne till en början en stor besvikelse genom att vara klädd i europeisk dräkt. Hon hade föreställt sig en österlänning som »en brunhyad, sagolikt vacker man, hvilken var klädd i silkesdräkt och turban», och nu såg hon »denne hvithyade herre i svart

¹ Dikter 1895, s. 17 f.

² Jfr Endymion 1889, inledningen, opaginerad.

rock och svarta byxor och med en liten pappersolfjäder i sin kvinnligt hvita hand». ¹ Dagen efter det Emin kommit hem till Damaskus, utbytte han emellertid sin turkisk-frankiska resekostym mot en arabisk dräkt. Han gjorde nu ett helt annat intryck på den unga amerikanskan. »Den arabiska dräkten hade fullständigt förändrat honom», heter det i romanen. »Hans stora svarta ögon lyste själfullt ur hans allvarliga ansigte, som turbanen och hela den öfriga dräkten förlänade en nästan sträng prägel.» ² Den arabiska dräkten kom honom att synas mera »manlig än någon annan man som hon hade sett i sitt lif». ³

Denna dräktsymbolik, som grundar sig på författarens ovilja mot »världens fulaste klädesplagg — långbyxan», ⁴ möter också i andra sammanhang i *Endymion*. När Nelly ligger i det arabiska badet i Damaskus och mediterar på författarens vägnar, kommer hon att tänka på sitt hemland. Kontrasten mot omgivningen är gräll:

Hur olika var der ej allt mot i den stad, som hon nu gästade. Der i skorstensminareternas länder hade man ännu snöglopp och dimma. Allt förenade sig der att påtvinga människorna en misslynt och dyster lif-åskådning, klimat, lefnadssätt, svåra existensvillkor, mörkt dekorerade rum och mörka dräkter. Det var icke nog med att männen buro svarta, löjligt fula hattar, hvilka liknade kaminrör, oaktadt djerft lysande hufvudbonader väl kunnat behöfvas för att sätta färg i den gråkalla luften. De gingo äfven i vägdammet med svart fotbeklädnad, ehuru en gråaktig eller rent af gul, som muslimanernes, naturligtvis varit ändamålsenligare och mindre oskön. Om en arab velat beskrifva vesterländske sprättar, borde han ha uttryckt sig så här: de bära sina krematoriens skorstenschuf på hjessan, deras kläder äro tillskurna av bårtäcken och på fötterne ha de små likkistor. ⁵

Heidenstams spirituella fantasi arbetar gång på gång med denna symbol. Det centrala i den är den svarta färgen. Västerländsk och svart blir synonymer för honom. I inledningen till *Endymion* talar han om »den västerländska uppfattningen, att skall något bemötas med aktning och eftertanke bör det bära mörk kolorit samt framför allt rymma en sorg». Det är inte bara den svarta västerländska

¹ *Endymion* 1889, s. 22 f.

² A. a. s. 56.

³ A. a. s. 242.

⁴ A. a. s. 179.

⁵ A. a. s. 211 f.

kostymen, som ligger bakom denna symbolik, utan också det industrialiserade Västerlandet, fördystrat av stenkolsröken. Nymånen i den österländska natten synes diktaren tala så: »Han, profeten från Nazareths ljuftva frukträdgårdar, han, österlänningen, skulle, om han nu stode der jag står, försvara sin hembygds olyckliga folk mot det osköna, af stenkolsrök svärtade ansigte, som likt ett Medusa-hufvud slår allt med skräck och vanmakt, hvar det visar sig.»¹ I Nellys förut citerade monolog heter det om västerlänningen: »Lidandets filosofi hade nu så genomsyrat hans tankegång, att han började ringakta eller misstänka allt som icke hade en svart kolorit.»²

Detta tema varieras i Renässans (1889) i följande karakteristiska passus:

I 'Vita Nuova' skrifver Dante om sin Beatrice, att hon visade sig klädd i 'anspråkslös och ärbar röd färg'. Vi ha en så motsatt föreställning om ärbara och anspråkslösa färger, att hans yttrande nära nog verkar som parodi. Skulle vi beskrifva vår Beatrices anspråkslösa och ärbara kostymering, nog undveko vi att kalla den röd. Vi skulle kläda vår Beatrice i svart eller hvitt. Vi svepa emellertid icke blott gerna en mörk kappa kring vår dikts Beatrice utan också kring vår diktning i allmänhet, men förr eller senare blir kappan utsliten. Då kommer framtidens unga protest med en ny kappa, som kanske är rosenröd.³

Denna färg- och dräktsymbolik ligger också till grund för teckningen av de båda författarna av Pepitas bröllop (1890):

I en fjellhydda, som liknade en hvitmenad bikupa, lefde de hvar och en efter sitt lynne. Den ene var modern ända ut i fingerspetsarne och bar ständigt svart frack, chapeau mécanique, snibbiga blankkläderskor, lilafärgade silkesstrumpor samt en narciss i knapphålet. Den andre var lika gammalmodig, som hans vän var modern. Han bar en hvit togaliknande kappa, som lemnade armarne bara, samt gula tofflor af saffian, men inga strumpor. På hufvudet hade han en ofantlig halmhatt, kantad med guldfransar och små purpurtofsar.⁴

Den moderne Levertin är klädd i frack, västerlänningens fantasi-lösa förstamundering, den »gammalmodige» Heidenstam däremot har iklätt sig en färgrik fantasidräkt.

I Bing-Bang-Bång, det »alltför polemiska ode», varmed Heiden-

¹ Endymion, s. 128.

² A. a. s. 213.

³ Renässans 1889, s. 22.

⁴ Heidenstam och Levertin, Pepitas bröllop 1890, s. 5 f.

stam tog avsked av åttitalet, skrivet 1890, möter man åter en karakteristisk användning av denna färg- och dräktsymbolik. Skalden utbrister på ett ställe, vändande sig till Herman Bang:

I spader trumfar jämt
förstämdt
hvar diktarsläktets Per och Pål
samt kastar alla hjärter.
Med litet smink och några kol
blef också du en Werther.
Men att för sorgen råda bot
vi ingen svartkonst fresta.¹

Sin ovilja mot den samtida naturalistiska romanen uttrycker Heidenstam också med tillhjälp av den här berörda symboliken:

Den snarkar stundom lugnt
och tungt
moderna prosan med en min
af »Jens» på dragen trinda.
Väl ville på en tunna vin
en prosaist jag binda.
Det blefve så min egen sak
att få ett stycke krita,
och på hans byxors svarta bak
jag skulle sirligt rita:
»Oss byxor bär en sansad man
af prosans tröga klerus;
quandoque bonus är för sann
dormitat herr Homerus.»²

Det är sålunda, kan man säga, fullt konsekvent, att Hans Alienus, diktarens alter ego, när han vill ge uttryck åt sitt ogillande av sin samtid, det stenkolsvärtade »Västerlandet», lägger av den allmänt erkända mörka dräkten och ikläder sig ett slags fantasikostym, vars laxfärgade foder protesterar mot den trista grå moderna tiden.³ Hemma bär han en arbetsskjorta av brunrött kläde. Emellertid fann Hans Alienus, att hans kostym blev alltför uppmärksammas. För att kunna visa sig bland främmande, beställde han sig därför »långbyxor samt ett plagg, som han aldrig kunde se med tillbörlig vördnad, en bonjour, den arbetande samtidens kväkaruniform». När han fått på sig »den svarta dalkarlsrocken», kände han sig främmande för

¹ Ny svensk tidskrift 1890, s. 380.

² Ny svensk tidskrift 1890, s. 375.

³ Hans Alienus I 1892, s. 58.

sig själv. Det var som om han blivit sjuk eller rent av var död. »Jag skulle ha passat att stjäla fikon i trädgårdarna utanför Athen», säger han till sin tjänare, »men i den här utklädseln känner jag ej längre igen mig själf. Jag är endast en klädhängare, lastad med modeartiklar.»¹ Han besvärades av dräkten under sin tjänstgöring i det påvliga biblioteket. »Hans glasögon blänkte», berättar Heidenstam, »och hans svarta långrock satt i veck på ryggen. Hela den dräkt, som han nu bar, hade utseende af att icke passa honom. Den såg nästan ut som lånad.»²

Denna dräktsymbolik möter gång på gång i berättelsen om Hans Alienus. När denne står inför en kista från forntiden, som man grävt upp utanför hans hus, och betraktar det blottade skelettet, som hade en pannring av anlupet blårott guld och var överstrött med gyllne eklöv och olivblad, kommer han att tänka på sin samtids människa:

Lade jag här bredvid kistan ett modernt lik med öfveransträngdt tärda drag, långrock och skjortbröst som en uppsnyggad gesäll på en söndag, och sedan kunde hitkalla en fullständigt utomstående, en skolgosse från Saturnus — förutsatt att icke också den planeten blifvit ett resonemang — skulle gossen peka på skelettet, som sofver med sin flöjt, och säga: Du var blomstringen. — Därefter skulle han peka på den andre och säga: Du var det löjliga. Därför blef du icke ens det tragiska.³

Även om det inte står uttryckligen angivet, förstår man, att den »långrock», som det moderna liket skulle ligga i, har varit den svarta bonjouren. Hans Alienus fortsätter inför den döde från en gången tid sina tankar om sina samtida: »Alla dessa människor äro födda i en tid af förfall, en tid, som eftervärlden skall öfverkorsa, som i barnens skolbok skall fylla en tråkig sida med beskrifningar på en lång träta mellan svartklädda kväkare, hvilka voro för tröga att lyfta tvisten till handling.»⁴

Det är också betecknande, att Heidenstam inte glömt bort denna symbolik, när han skildrade »den moderne anden» i det karnevalståg, som Hans Alienus anordnade. Det heter i romanen:

Högt bakom dem red på ett papplokomotiv han, som öfvermannat dem alla, triumfatorn, den moderna anden: ett helt och hållet svartklädt

¹ Hans Alienus I 1892, s. 161 ff.

² A. a. I, s. 171.

³ A. a. I, s. 186.

⁴ A. a. I, s. 186 f.

beläte af papp. Det hade glasögon, långbyxor, grofva snörkängor och skorstenschatt. En blytung tröghet låg dum och förstockande öfver det trinda, blankfernissade ansiktet, och för hvar gång munnen öppnades af en mekanism, hvilken doldes i den ofantliga buken, föllo aktiebref, kemikalier, romanböcker och amerikanska uppfinningar öfver läpparna.¹

Denna kontrast mellan modern tid och förgången ligger också till grund för den praktfulla ouvertyren till Hans Alienus, skildringen av ett festtåg i Vatikanen, gnistrande av alla de färger, som ingår i deltagarnas dräkter. Skildringen av tåget slutar karakteristiskt nog så: »Likt en ljusflod, hvilken genom en plötsligt öppnad port bryter in i en svart kolbod, intågade medeltiden och renässansen i det dystert halfskumma kapellet, där en svartklädd nutid böjde knä.»² Denna dräktsymbolik skymtar också i tredje delen av boken. Som bekant återvände Hans Alienus slutligen till sin faders gård, varvid han var iklädd den pilgrimsdräkt han anlagt, när han begav sig ut på sin färd till det förflutna. Hans farbror anmärkte skämtsamt-förbindligt därpå, vartill Hans Alienus får svara: »Jag får väl lof att förfula och adertonhundredatalisera mig till i morgon.»³

Resultatet av denna undersökning kan man ge en mera generell innebörd. Den iteration, som blivit påvisad i det föregående, detta rent av till det mekaniska och schematiska gränsande upprepande av ett och samma drag, är i själva verket något mycket karakteristiskt för Heidenstam som författare. Att jag som inledning valt exemplet med den svarta färgen och den moderna dräkten beror på att det är i hög grad ägnat att åskådliggöra denna företeelse. Man kan emellertid i skaldens *œuvre* urskilja flera andra »konstanter», som gång på gång framträder mer eller mindre varierade, mer eller mindre starkt accentuerade. Denna för Heidenstam som diktare konstitutiva företeelse kan tydligt iakttas på såväl väsentliga punkter som på mera perifera. Den sträcker sig från motiv, som har sina rötter i avgörande upplevelser, över symboler till bildspråk och fra-seologi. Det är visserligen sant, att iteration och variation är företeelser, som är karakteristiska för all dikt, för konstnärlig verksamhet överhuvudtaget. De är gamla, ofta använda estetiska effekt-

¹ Hans Alienus I 1892, s. 242.

² A. a. I, s. 42.

³ A. a. III 1892, s. 36.

medel. Det som emellertid skiljer de upprepningar hos Heidenstam, som det här är fråga om, från vanlig estetisk iteration och variation, vilka också möter hos honom,¹ är, att man har ett bestämt intryck av att de inte är avsiktliga, inte medvetna. Man har tydligt på känn, för att nu hålla sig till det ovan belysta exemplet, att Heidenstam inte med vilja utnyttjar den svarta färgen och den moderna europeiska mansdräkten symboliskt. Det har skett mera oreflekterat, instinktivt. Detsamma synes även gälla de ytterligare exempel på denna företeelse hos Heidenstam, som, utom det ovan inledningsvis behandlade, skall ges i det följande. Det finns såvitt jag kan se, bara en text, som visar, att författaren själv ett ögonblick liksom observerat denna sin benägenhet för att upprepa och omväxla. Det är ett prosapoem i Vallfart och vandringsår, som uttryckligen fått rubriken: Ett tema med två variationer. Det är många temata i Heidenstams diktning, som han ger två och flera variationer.

En »konstant» i Heidenstams diktning av det ovan åsyftade slaget är den undergångsstämning, som, sällan direkt uttryckt, ligger till grund för hans författarskap. Denna undergångsstämning har sin rot i hans upplevelser som medlem av den mellansvenska bergsslagsaristokrati, vars ekonomiska och sociala position skakades i sina grundvalar genom den tekniska och finansiella revolution, som bergsbruket, denna bruksägarnas viktigaste inkomstkälla, genomgick under tiden från mitten av 1870-talet fram till 1890, ett viktigt moment i den socialekonomiska bakgrunden för den riktning, som i svensk

¹ Som prov på denna avsiktliga iteration hos Heidenstam, som förtjänar en särskild undersökning, skall här anföras några typiska exempel. I Fikonträdet får Kristus det stående epitetet »förbrödraren», Vallfart och vandringsår 1888, s. 62, 63. I Betlehem upprepas en versifierad latinsk inskription 3 gånger, a. a. s. 54, 60. I Sommarnatten finns en rad avsiktliga iterationer, t. ex.:

Hon stod som i en kyrka,
en gammal Tivedskyrka,
en gammal, gammal kyrka,
en gammal ryggåsstuga.

Dikter 1895, s. 48. Jfr a. a. s. 50, 51. I Drottning Omma möter en stämmingskapande omkvädeslik upprepning: »Skogen susar, skogen susar». Jfr Skogen susar 1904, s. 9, 11, 24, 28. Om en liknande upprepning i Bjälboarvet jfr Nils Svanberg, Verner von Heidenstam och Gustaf Fröding 1934, s. 87.

litteraturhistoria kallas nittitalet.¹ Ett direkt personligt uttryck för denna känsla av att tillhöra ett skikt i samhället, som var dömt till undergång, har man i en hittills av forskningen obeaktad uppsats av Heidenstam, tryckt i norsk översättning i tidskriften *Samtidens* julinummer 1890. Heidenstam slutar denna uppsats, som är ett svar på ett angrepp mot honom från Arne Garborg, med följande, för honom ovanligt öppna ord:

En ny tid holder allerede paa at ordne sine legioner, men kunde jeg omdanne min samtid efter mit temperament, da skulde den stolt pegende tilbage paa hin fine, nu i ruiner faldende, kultur, der engang var saa rig paa muligheder, gaa døden imøde ligesaa smilende, som det gamle Frankrig gjorde det i forrige aarhundrede, dog dobbelt saa overlegen, fordi den paa samme tid kunde tage plads mellem sine dommere og erkjende det beretigede i sin henrettelse.²

Denna undergångsstämning, framsprungen ur en ekonomisk kris, har kommit Heidenstam att regelrätt reagera med vantrivsel i kulturen, opposition mot »tiden» och flykt från »verkligheten». Sin känsla av att tillhöra en till undergång dömd socialgrupp har han gång på gång överfört till exotisk eller historisk miljö. Det är detta tema, som upprepas och omväxlas i alla hans prosaböcker från *Endymion* till *Folkungaträdet*. Man möter överallt gestalter, som förgäves försöker hävda något gammalt mot något nytt, Emin ibn el-Arabi i *Endymion*, Hans Alienus, Karl XII i *Karolinerna*, Cola di Rienzi i *Den heliga Birgittas pilgrimsfärd*, Folke Filbyter och kung Valdemar i *Folkungaträdet*. Heidenstams fantasi har alltid fångslats av personer och företeelser, som varit vigda åt undergång och förintelse. Motgång och död spelar en viktig roll i hans diktning. I samlingen *Skogen* susar varierar de fem viktigaste skisserna detta motiv: Drottning Omma, Katarina Jagellonicas död, Lasse Lucidors död, Bruksherrn och Herakles. Ett undergångsmotiv behandlas i den dramatiska »fantasien» *När hämndgudinnorna vakna*, författad 1905 under intryck av den dova stämning, som framkallades av kriget mellan Japan och Ryssland och de revolutionära rörelserna i det senare landet.³

¹ Denna Heidenstams socialekonomiska miljö har jag behandlat utförligt i *Studier i brytningarna i nordisk litteratur omkring 1890*, som kommer att tryckas i *Edda*.

² *Samtiden*, 1890, s. 275.

³ »Prästen» i skådespelet svarar på »Skyttens» fråga om vad som hänt,

I nära samband med denna upplevelse står nu flera andra »konstanter», först och främst livsglädjen, »lidandet», resignationen, ämnen, som Heidenstam, givetvis medvetet, ständigt återkommer till i sin tidigare produktion. Ett utslag av Heidenstams verklighetsflykt och ovilja mot tiden har man självklart i hans symboliska utnyttjande av den moderna mörka mansdräkten, den forcerade industrialiseringens yttre kännetecken. Hur nära detta sammanhang är, kan man visa med tillhjälp av några rader ur den ovan citerade uppsatsen i *Samtiden* från 1890. En gammal ungarl får där skildra, hur livet på de gamla herrgårdarna helt förändrat karaktär, sedan den nya ekonomiska ordningen blivit rådande. Det traditionella glada herrgårdslivet var slut. I stället hade man fått: »Arbeide, arbeide, arbeide — og derimellem *sorte benklæder* og lidt hængehoderi — eller ogsaa et dumpt bølgeslag fra fremtiden, en streik.»¹

I samband med denna produktiva stämningssfär kan lämpligen nämnas en annan »konstant» i Heidenstams diktning, hans av förakt tunga ovilja mot Amerika. Att Heidenstam, som jag på annat ställe visat,² till skillnad från en rad andra nordiska författare från slutet av 1800-talet aldrig omfattat den gamla, från 1700-talet härstammade beundran för den amerikanska fristaten, får säkert i sista hand sin förklaring i hans ovilja mot den forcerade industrialiseringen, som just på andra sidan Atlanten nått längst. Till uttrycken för denna ovilja, som jag undersökt i den nämnda uppsatsen, kan fogas några av mig där förbisedda textställen, som ytterligare bidrar att göra amerikaoviljan ägnad att exemplifiera iteration och variation i Heidenstams skriftställarskap.³ Denna amerikafientlighet hos Heidenstam kommer i själva verket på ett karakteristiskt sätt fram under höjdpunkten i en av de stora scenerna i *Hans Alienus*. När deltagarna i det stora karnevalståg, som den nordiske främlingen anordnat, kommer som gäster till Vatikanen, mottages de av den helige fadern själv. Han uppmärksammar *Hans Alienus* och inleder ett samtal med honom. Han säger:

med att hänvisa till tidningarna: »Läs här, läs, läs! Stora världsskakande händelser var dag. Otypliga pansarvidunder sänkas på mindre än 5 minuter. Folken i uppror ... Läs bara.» *Dagar och händelser* 1909, s. 195 f.

¹ *Samtiden* 1890, s. 272 f. (kursiverat här).

² Jfr min uppsats *Heidenstam och Amerika*, *Edda* XXXIII, 1933, s. 93 ff.

³ Jfr *Tankar och teckningar* 1899, s. 17, 18, 20, 154.

Jag känner igen dig, och jag har icke glömt den lek, vid hvilken jag ansåg det otillbörligt att fasthaka kyrkans namn. Men jag hade icke väntat att återse dig i en pilgrims allvarliga dräkt, om också min käre Paviani just nyss berättat mig om din afsikt att gå öster ut. Andra gå helst mot väster. — Jag hoppas, att min son först hvilat ut vid den heliga grafven.¹

När Heidenstam låter påven säga, att andra helst går mot väster, har han helt säkert haft i tankarna den av honom ogillade beundran för republiken på andra sidan Atlanten, dit kända och okända drog i stora skaror från den gamla världen.²

I en psykologisk, kanske rättare sagt fysiologisk disposition hos skalden har en annan av dessa »konstanter» sina rötter: hans djurvänlighet, vars litterära uttryck jag på annat ställe behandlat. Gång på gång får hans djurvänlighet bestämma motiv och bilder i hans dikt.³

En upplevelse av mera privat personlig art, som också kan räknas till dessa produktiva »konstanter», är den brytning med familjen, som Heidenstams första äktenskap som bekant ledde till. Genom tradition och uppfostran var Heidenstam, herrgårdsbarnet, naturligtvis med starka band fästad vid sin ursprungsmiljö, sin hembygd, sitt hem. Detta gjorde, att brytningen med de närmaste anhöriga

¹ Hans Alienus I 1892, s. 263.

² Ett litet lustigt utslag av att Heidenstam vakat följde med den under 1880-talet starkt stegrade svenska utvandringen till Amerika har man i en realistisk detalj i dikten Tiveden, skriven mot slutet av decenniet. Där beskrives en gammal stuga i skogen:

Där uppe alltså bland myr och moras,
där hundskall ljuder från torpet på mon
likt skeppets klocka, som slår sina glas
på hafvets fjärran med enslig ton
— där kikas under en mullgrå kalott
af bräden, mossor och barr
en koja likt ett hufvud som fått
ett blodsprängt öga och ett med starr,
Ty halfva fönstret är glanslöst grått
och halfva klistradt och täckt
med ett rött emigrantprospekt.

Jfr Dikter 1895, s. 11.

³ Jfr min uppsats Heidenstams djurvänlighet, Edda XXVIII, 1928, s. 170 ff.

träffade honom särskilt hårt. Den gjorde det ju omöjligt för honom att söka upp sin hembygd, att få leva där. Hur stark hans längtan var efter uppväxtmiljön framgår av en berättelse hos en av hans levnadsskildrare. Den låter oss veta, att Heidenstam en gång i sällskap med sin hustru rest hem från utlandet, avlagt ett besök i hembygden, men inte givit sig tillkänna för familjen utan återvänt i sin frivilliga exil. Denna brytning med släkten väckte tydligen till liv hos den unge målaren-diktaren en djup ovilja mot dessa människor, i vilka han såg ett hinder för sig att återvända till födelsebygden, den enda plats, där han hade utsikt att känna sig hemma. Denna dubbla känsla — dragningen till hembygden, oviljan mot släktingarna — tränger nu gång på gång fram i hans diktning, än direkt, än indirekt.

Ett tidigt, karakteristiskt uttryck för denna komplicerade känsla återfinner man i en av reseskisserna i *Från Col di Tenda till Blocksberg*. På en fjällvandring i Schweiz kommer han till en hydda, där det ligger en främlingsbok. Han finner inget svenskt namn, när han bläddrar i den. Han konstaterar det med en viss tillfredsställelse. Han har inte på två år sammanträffat med någon svensk. Han förklarar närmare sin glädje över att ej finna namnet på någon landsman i boken så:

Det är helt visst icke någon tillfredsställelse öfver att vara långt från sitt hemland. Detta är dock till sist det som man är mest hängifven af allt i lifvet. Nej, det är glädjen öfver att vara långt från alla dem hvilka sammanfattas under ett enda litet ord, som fantasien gör liktydigt med allt tråkigt, andefattigt och dumt — släkten.

Han varierar strax temat i några »otillbörliga rader», som han skrev in i främlingsboken:

Drag ystert ut i din ungdoms dar
och lär dig att känna världen!
Och lär dig att känna en och hvar,
som bjöd dig sin hand på färden.
Men ser du en tvåbent punschkarafin
om också vid världens ände,
med porslinslikt skjortbröst och mulåsnemin;
var viss, då är han din frände,
din morbror, din syssling, din bror, din kusin.¹

¹ *Från Col di Tenda till Blocksberg* 1888, s. 101 f. Jfr härmed några rader ur dikten *Kosmopoliten*:

Det är denna dubbelkänsla, som fått ett förtätat, ur det privatpersonliga lyft uttryck i de berömda raderna i Ensamhetens sånger:

Jag längtar hem sen åtta långa år.
I sjelfva sömnen har jag längtan känt.
Jag längtar hem. Jag längtar hvar jag går
— men ej till menniskor! Jag längtar marken,
jag längtar stenarne der barn jag lekt.¹

Bakom inskränkningen »men ej till människor», som gav Strindberg anledning till ett av sina häftiga anfall mot den forne vännen i Tal till svenska nationen och som upprört Nathan Söderblom,² ligger givetvis oviljan mot släktingarna.³

Åt denna dubbelkänsla har skalden indirekt givit uttryck i två av sina stora dikter från 1890-talet. Den kommer fram i de ord, som drottning Kristina får lägga i sin tärnas mun:

»Mitt land? Mitt land? Du, skymningsstund, du vänder
i ljus ett ord, som djupt jag myllat ner.
Mitt land? Är det mitt land jag ser
der borta bakom dästa fränder,
der slitna tankar tåga upp till fest,
men allt jag älskar heligast och mest
beständigt stenas utaf tusen händer;
då, öde, uppfyll framför allting annat
den önskan nu jag lägger i din famn,
att också när jag dör mitt namn
af detta land må ligga stenadt och förbannadt!» —

Vallfart och vandringsår 1888, s. 98.

¹ Vallfart och vandringsår 1888, s. 129.

² Söderblom måste ha haft Heidenstams dikt i tankarna, när han i ett brev till Harald Hjärke, daterat den 13 nov. 1913, alltså efter Strindbergs utfall mot Heidenstam, skriver: »Vördade lärare och Broder! Avskedsuppvakning. Avsked från Uppsala kan Du ej taga ens om Du ville det. Så evigt som något mänskligt kan vara, så fast sitter Du i Uppsala. Jag menar förstås inte 'stenarna och marken' och allt det där, som en primitiv eller dekadent religiositet kan hålla heligt. Utan jag menar verkligen Anden.» Söderbloms brev är citerat efter Tor Andræ, Nathan Söderblom 1931, s. 150.

³ Det skulle vara en givande och fängslande undersökning att följa den utveckling, som kommit denna lilla starkt subjektiva, i privata upplevelser grundade dikt, av den samtida kritiken och publiken ej alls uppmärksammas, att till sist framstå som ett klassiskt uttryck för svensk fosterlandskärlek, ett obligatoriskt antologistycke, ett ofta av talare och journalister använt citat.

— Om ensam och rädd jag höjer
det lakan, med hvilket bären står täckt,
jag hviskar, när knä jag böjer:
I människans öden en gåta bor gömd,
som aldrig tyddes, hur lärd och berömd
hon läste sin filosafia.
Hon vandrar ända till Asiam,
hon gästar slotten på bergens kam,
som fågeln så yr i det fria,
hon hatar och glömmer sin egen stam;
men i främmande slottens alkover
hon drömmer om hemmets buskar och träd
och på främmande jorden hon sofver
i ångest sin eviga sömn utan fred. —¹

Det är intressant att se, att skalden låter den svenska drottningen skildra hans egen upplevelse i detalj. Det var ej hon, som vandrat »ända till Asiam», utan han själv, det var ej hon, som gästade »slotten på bergens kam» men han själv, som levt på en borg i de schweiziska alperna.² Denna dubbelkänsla — bundenheten vid hembygden, uppväxtmiljön, och agget mot släkten — får sitt märkligaste uttryck i Kolskäggs ord till Gunnar från Lidarände:

Af människor det mer än nog skall finnas,
hvarst skeppet styrs af ödets tärningskast.
Det är ej dem, som du hvar natt skall minnas,
det är den mark, där du har vuxit fast,
det är den vik, där du som gosse badat,
och myrarna, på hvilkas falska dy
du het med spjut i solnedgången vadat,
och timmerväggens lukt och flöjelns gny
och spiselvrån, där den sjöngs alltid ny
den gamla sagan under julens nätter
om grafsatt guld och om försvunna ätter.
Det är den hund, som du gaf värn och vård
och räckte hälften af din svarta kaka.³

Jag övergår till iterationer och variationer av ett annat slag. Upprepade gånger stiger en grupp gestalter ur myt och legend fram

¹ Dikter 1895, s. 101 f.

² Jfr skissen Slottet Brunegg i Från Col di Tenda till Blocksberg 1888, s. 142 ff.

³ Dikter 1895, s. 64 f.

i Heidenstams diktning. Det är Bacchus-Dionysos, Djävulen och Jesus. Av särskilt intresse är i detta sammanhang den roll den kristna religionens grundläggare spelar i Heidenstams verk. Diktarens grundinställning är tidstypisk. Redan tidigt hade ju konstnärer och skaldar hämtat motiv ur den kristna myten, legenden och historien. De behandlade dessa ämnen i kristen anda. Det var kristnas verk. Så småningom skulle otrons, kyrkofiendskapens och kristendomsfientlighetens representanter utnyttja de bibliska motiven. Behandlingen blev därvid gärna parodisk. Bibelparodin behöver emellertid inte alltid vittna om antireligiös inställning. Det klassiska exemplet härpå är ju Bellman. Kulturlivets ständigt stegrade sekularisering under 1800-talet återverkade naturligtvis på den konstnärliga behandlingen av de bibliska motiven. Dessa förlorade nu helt sin konfessionella prägel och innebörd. De humaniserades. Till och med Kristus blev motiv för profan konst. Denna utveckling framträder fullt tydligt under naturalismen i de bildande konsterna och litteraturen. Man skulle rent av kunna tala om en naturalistisk Jesusbild. Dess historiska förutsättning var givetvis den livliga bibelkritiken under förra hälften av 1800-talet, som fick för litteraturen och den bildade allmänheten viktiga uttryck i F. F. Strauss verk *Das Leben Jesu* (1835) och *Renans La vie de Jésus* (1863), och den under samma tid framväxande uppfattningen av Jesus som den liberala frihetskämpen och folkvännen.¹

Jesus blir för naturalisten en människa som andra människor. Han ses och skildras med naturalistens öga och teknik. Ett typiskt uttryck för denna inställning har man i en av Heidenstam citerad passus av Turgenjeff, där den ryske diktaren berättar, hur han mötte Kristus i en liten oansenlig bondkyrka: »Ansiktet hade intet ovanligt hos sig, utan liknade andra människoansikten. Blicken var riktad något uppåt, lugnt forskande ... Hans kläder sågo ut som andra människors ... Kan det vara Kristus? tänkte jag för mig

¹ Om denna liberala Jesusbild, i svensk litteratur främst känd från Victor Rydbergs skrifter, jfr I. Krook, *Viktor Rydbergs lära om Kristus* 1935, s. 211 ff. och E. Rodhe, *Den religiösa liberalismen* 1935, s. 238 f. Den sekularisering av de bibliska motiven, vars förutsättningar och förlopp här endast helt schematiskt kunnat bli antydda, har givetvis varit av betydelse för mitttalsförfattarnas omfattande bibliska diktning.

själf. En så enkel, vanlig människa!»¹ Man började nu vidare i Kristus se en företrädare för tidens växande sociala patos. Jesus hade redan för många liberaler under förra hälften av seklet varit de fattigas, de sjukas, de förtrycktas förlossare.² Han började nu uppfattas som den förste socialisten, man såg i honom den moderna socialismens förelöpare. Denna »naturalistiska» uppfattning av Jesus, som på religiöst håll upptogs som profanation och hädelse, hade Heidenstam särskild förutsättning att förstå och tillägna sig, uppfostrad som han blivit helt konfessionslöst. Man kan också av spridda uttalanden mer eller mindre direkt se, att han varit intresserad av den Jesusbild, som här blivit antydd. Den realistiska skildringen av den judiske religionsstiftaren har han haft i minnet, när han i Renässans exemplifierar sin sats om det personliga i framställningssättet så: »Om jag målar Kristus likt en kariatyr, som vissa medeltidens konstnärer, eller om jag målar honom med vår tids pensel, föreställer taflan i båda fallen Kristus, men icke äro de olika framställningssätten utan betydelse.»³ Heidenstam har själf målat Kristus med sin tids pensel. Att Jesus för Heidenstam var en människa, ej något övernaturligt, något gudomligt, har han själf uttryckligen betonat i dikten Betlehem, som går tillbaka på ett besök han avlagt i Jesu föregivna födelsestad. Det är självklart, att skalden på denna plats främst intresserat sig för »Födelsekyrkan». När han kom ner i det av de i klippgrunden uthuggna rum, som utpekas som platsen för Jesu födelse, den s. k. födelsekryptan, kunde han på golvet i en vägnisch se en stjärna i silver, omgiven av inskriptionen: »Hic de virgine Maria Jesus Christus

¹ Heidenstam, *Klassicitet och germanism* 1898, s. 29 f.

² Det är intressant att i ett konkret exempel se, hur denna humanitära Jesusuppfattning, som man kan vänta, kunde få näring i en av Rembrandts ohistoriska, »realistiska» bilder ur frälsarens liv. Den unge Taine har i ett par brev uttalat sig om den holländske mästarens berömda Hundraguldenblad, som visar, hur Jesus botar de sjuka. I ett brev av den 28 dec. 1852 fastslår han: »Ce Christ est le Christ des pauvres, des misérables accroupis dans leur taudis, laid, sale comme eux, mais plein d'une douleur et d'une tendresse infinies.» H. Taine, *Sa vie et son correspondance* I 1902, s. 318. Han utför denna syn på Rembrandts Jesusbild något senare, i ett brev av den 12 maj 1854. Jfr a. a. II 1904, s. 46.

³ *Renässans* 1889, s. 39.

natus est.» Det är denna stjärna Heidenstam haft i tankarna, när han i sin dikt förklarar:

Vi böja vårt hufvud gerna
för grottans silfverstjärna
men minnas, fast lampor och bloss
till de heligas minne brinna,
att hvarje man och kvinna,
hvars saga vi läst och besinna,
var endast som en af oss.¹

Att den sociala synen på Kristus inte heller var honom främmande, framgår av följande uttalande i Inbillningens logik:

Den nutida konsten har med all logik i Kristus sökt en social sinnebild för broderskapet och den förföljda sanningen. Kristus har till icke ringa del blifvit en bärare af mycket, som dina farföräldrar helst förkroppsligade i gestalter från Rom och Hellas. Hans verkningssfält har blifvit lifvet mer än döden.²

Den mot realism strävande skildringen av och den humanitära synen på Jesus fick sitt första, mera uppmärksammade litterära uttryck i Renans ovannämnda Jesusbiografi från 1863. Den franske skeptikern skildrade här profeten från Nazareth i flera vardagliga situationer med en realism, som visserligen stod idyllen nära men som i alla fall stötte många, och han betonade uttryckligen, att Jesus, på ett ställe kallad »le jeune démocrate juif»,³ i hans samtid hade sina sanna efterföljare i de personer »que semblent le répudier», även om han i samma andedrag förnekar socialisterna rätten att hänvisa till Jesus, vars sanna anda de i sin materialism missförstått.⁴ Det kan inte gärna råda något tvivel om att Heidenstam mottagit bestämmande intryck av Renans Jesusbild, även om han, helt naturligt förresten, starkare än den berömde franske författaren betonat realismen i sin tolkning av »den kristna troslärans stiftare», som han på ett ställe kallar honom.⁵ I Heidenstams Jesus-skildringar får legenden ett starkt inslag av naturalism i person- och situationsteckningen. Det här ifrågasatta sambandet kan veri-

¹ Vallfart och vandringsår 1888, s. 57.

² Tankar och teckningar 1899, s. 46.

³ E. Renan, Vie de Jésus, 4e édition 1863, s. 227.

⁴ E. Renan, a. a. s. 287 f. Man jämföre kapitel XI i Renans bok, som bär titeln: »Le royaume de Dieu conçu comme l'avènement des pauvres».

⁵ Endymion 1889, s. 128.

fieras med ett textställe hos Heidenstam. När denne i *Endymion* (1889) kallar Jesus »profeten från Nazareths ljufva fruktträdgårdar»,¹ måste han ha haft i minnet Renans berömda skildring av Jesu uppväxtår i den lilla galileiska staden, som beskrives som »un délicieux séjour», vars »jardins sont frais et verts».²

I två av de »österländska minnen och myther», som utgör *Vallfart och vandringsårs första avdelning*, möter man karakteristiska prov av Heidenstams Jesusuppfattning. I *Fikonträdet*, som har en socialistisk grundtendens, skildras Jesus, kallad »förbrödraman», i en vardaglig folklig miljö:

I porten till ett lågt landthus, där kvinnorna tillredde nattvard, satt Kristus, förbrödraman. Ehuru hans ansikte alldeles icke kunde urskiljas, emedan belysningen föll på hans rygg från oljelampan inne i huset, förstod man strax, hvem han var. Hans mörka hår hängde som en yfvig ragg ända ned till hans knän. Hans hvita seerskjorta var kantstött, foten lerig. Med vänstra handen sammanhöll han sprundet på en lädersäck med vin. Så snart någon af vännerna, som med korsade ben sutto rundt honom i en ring, ville resa sig, tryckte han ned honom på sin plats igen och bjöd honom dricka. Inga omsorger, inga arbetstankar fingo störa den stilla kontemplativa aftonglädjen.³

Jesus har här blivit representant för den heidenstamska livs-

¹ *Endymion* 1889, s. 128.

² Renan, a. a. s. 26. Jfr också den utförliga skildringen av Galiléen, »un pays très-vert, très-ombragé, très-souriant, le vrai pays du Cantique des cantiques et des chansons du bien aimé» (a. a. s. 64 ff.). Det förefaller, som om Renans biografier över Jesus och hans apostlar, som ju innehöll skildringar av och reflexioner över Österlandet, inte varit utan betydelse för Heidenstams egen uppfattning och framställning av Orienten i *Vallfart och vandringsår*, *Endymion* och *Hans Alienus*. Det kan påpekas, att Heidenstam, när han i *Inbillningens logik* analyserar en modern målning, som bl. a. visar Jesus, i förbigående uttalar sig om författaren till *Histoire des origines du christianisme*. Det heter där: »Men en skeptiker målar en religiös scen ironiskt eller också profant som Renan, eller också omgestaltar han den och fyller nytt vin på gamla säckar.» Tankar och teckningar, s. 48. Om Heidenstam som målare av religiösa saker kan man säga, att han fyllt »nytt vin på gamla säckar».

³ *Vallfart och vandringsår* 1888, s. 66. Denna scen går direkt igen i ett ställe i en annan dikt från 1880-talet, *I Bougival*, som lyder så (a. a. s. 190):

böjd mot vin, som blöder
ur buffelsäckens sprund så purpurskönt
som en negrinns mun, Messias stöder
på marken knät och kallar vin sitt blod!

glädjen, i grunden en släkting till Umballa och Sofron.¹ Det finns inget religiöst moment i skildringen. Jesus är förbrödraren, som han var för skeptikern Renan, som han var för många icke kristna under senare hälften av 1800-talet.²

Det är samme Jesus, som möter i den redan citerade dikten Betlehem. Denna bygger på en legend, enligt vad Heidenstam själv antyder. Den berättar en händelse från Jesu vistelse i Cesarea, där han bodde hos en krukamakare, »hvilken han betalade genom att hvar morgon hemta honom leran från vattendraget, tre stadier från stadsporten».³ Emellertid fastnade hans sko en morgon i den sumpiga marken vid vattendraget. I stället för att åter ta den på sig betraktade han den länge eftersinnande och sade slutligen: »Den, hvars fot passar i denna sko, skall fullkomna mitt rike!»⁴ Skon kom så småningom till Betlehem, där skalden såg den vid ett besök och hörde legenden om den berättas av pilgrimer, mest ryska bönder. Heidenstam har haft i tankarna den förut omtalade demokratiseringen av Jesus, väl närmast representerad av Tolstoj, när han låter dem säga: »Du Jegor eller du Gregor, är det ej bonden och arbetaren, är det ej den fattige, som skall fullkomna Guds rike?» Han låter dem pröva skon, men som den aristokrat han är, låter han »den lilla, ytterst smala skon» alldeles försvinna under »deras plumpa fötter». Att Heidenstam emellertid inte var främmande för den uppfattning, som Renan uttryckt så, att Jesu sanna efterföljare återfinnes bland dem, som synes förneka honom, visar han, när han fortsätter:

Hvem har deremot ej hört talas om en eller annan bildad gråhårsman, som oafbrutet arbetar vid sitt skrifbord i husets innersta och mest tysta rum. Han är en egendomlig blandning af vänlighet, fördomsfrihet och bitterhet. Hvert hans ord är en spik, hvarmed han korsfäster sin egen samhällsklass, sitt eget kött och blod för att frälsa andra klasser, hvilka egentligen äro hans naturliga fiender. Man kan nästan säga, att han ber dem slå in hans fönster. Han vill försona människorna med förnuftet och

¹ Även Renan hade framställt Jesus som en representant för den naiva, sorglösa glädjen. Jfr a. a. s. 67 f., 168 ff.

² Renan hade just betonat, att med Jesus inträdde i mänsklighetens historia en absolut ny idé, »l'idée d'un culte fondé sur la pureté du cœur et sur la fraternité humaine» (a. a. s. 90).

³ Vallfart och vandringsår 1888, s. 54.

⁴ A. a. s. 55 f.

sanningen samt gör sig sjelf, sina efterkommande, sin egen samhällsklass, till försoningsoffret. Till *hans* spensliga fot skulle skon ha passat!¹

Det kan ha varit Tolstoj, Heidenstam tänkt på, när han talar om »en eller annan bildad gråhårsman», som offerar sitt liv och sin klass för att frälsa andra klasser, som är hans naturliga fiender, det kan vara någon av de många socialister under slutet av 1800-talet, som utgått ur de besuttnas klass.

Det är åter samme Kristus, »förbrödraren», som Heidenstam skildrar i kapitlet Skuggan i andra delen av berättelsen om Hans Alienus. När denne befinner sig i Jerusalem, den stad, »från hvilken förbrödringstanken gick ut öfver jorden», föres Kristus åter fram i en alldaglig, naturalistiskt skildrad scen. Det heter: »Mellan husen på andra sidan sträckte sig en mur, och på marken brann en eld. Vid elden satt Kristus, omgifven af några få uppriktiga anhängare och vänner. Ett par steg bakom honom aftecknades hans skugga, förstörd på murens jätteblock.»² Kapitlet är i själva verket en variation på temat i dikten Betlehem. Mästarens skugga, vars linje Johannes tecknat med ett svartnat kol ur elden, motsvarar Jesu sko i den nämnda dikten ur Vallfart och vandringsår.³

Heidenstam ger för fjärde gången en liknande teckning av Jesus i prosadikten Djurens Messias, tryckt i Skogen susar (1904). Det heter där:

Vid den klippiga vägen till Endor ligger ett stall, och några nyss anlända resenärer släcka sin fackla med ett par kraftiga slag mot stenväggen. Den ene af dem, en skägglös yngling, stannar och håller händerna öfver det ännu glödande skaftet för att värma sig. Hans skjorta är sammanhållen om lifvet af ett nött läderbälte, pannan rak nästan som en hellens, håret högt och tillbakakastadt, och de eftersta vandrarna hviska till hvarandra: — Det är människornas son, det är Messias.⁴

¹ Vallfart och vandringsår 1888, s. 56 f.

² Hans Alienus II 1892, s. 173.

³ Jfr a. a. II, s. 173—75. I detta sammanhang kan också nämnas, att Heidenstam utnyttjar Jesus i inledningen till andra delen av Hans Alienus. Den sociala Jesusuppfattningen ligger i själva verket till grund för detta parti, som ju delvis är omtryckt under rubriken Tvillingbröderna i Dikter. Det är betecknande, att dikten mynnar ut i en scen, där Jesus uppträder i Londons fattigkvarter. Jfr Hans Alienus II 1892, s. 17 f.

⁴ Skogen susar 1904, s. 197. Om denna prosadikt jfr min uppsats Heidenstams djurvänlighet, Edda 1928, s. 194 ff.

Hur envist Heidenstam kan hålla fast vid en uppfattning, upprepa ett motiv, ett ämne, ett uttryck, skall visas med ytterligare några exempel.

Av renässansens många gestalter synes Cola di Rienzi, som Bulwer skrivit en populär roman om och Wagner gjort till hjälte i en av sina tidigaste operor, särskilt ha fånglat Heidenstams eftertanke och fantasi. Han återvänder gång på gång till »den siste folktribunen», som förgäves försökte återuppväcka det gamla Rom. Rienzi skymtar första gången mera tillfälligt och opersonligt i en bild i Renässans, där det heter: »Om Sveriges skalders förklädde sig i danskt eller norskt språk, skulle de dock igenkännas på sina smycken, likt Cola di Rienzi.»¹ Heidenstam har här haft i minne, hur Rienzi efter att ha insett, att han förlorat i kampen mot Roms aristokrater, försökte fly förklädd i en grå mantel men blev röjd genom sina smycken. Heidenstam yppar indirekt, hur intresserad han var av Cola di Rienzi, när han låter Hans Alienus meditera:

Vetandet är icke lifvet, — endast ett åskådande, alltså något underordnad. Jag kan se det högsta mänskliga i en Sardanapal, men icke i den lärde, som endast kan förklara hvad en Sardanapal var. Aldrig skola heller någonsin en Linné eller en Newton sysselsätta människans inbillning på samma sätt som en Sardanapal eller en Cola di Rienzi, ja, icke ens som en Romeo eller Byrons älskarinnor.²

Heidenstam utnyttjar åter den romerske folktribunen i höjdpunkten av den första delen av berättelsen om Hans Alienus, skildringen av det av denne anordnade karnevalståget med den satiriska symbolen av »den moderna anden». När den plumpe tyske lärde, som i berättelsen representerar positivismen och naturalismen, »samtiden», upprörd frågar, vad detta upptåg tjänar till, får en student svara: »— Det är Cola di Rienzis roffågelaktiga magerhet som reagerar mot samtidens embonpoint. Det är de långa benens kamp mot de små afstumpade korta.»³ Här har Heidenstam identifierat sig både till det yttre och det inre med Cola di Rienzi, som också gjort uppror mot sin tid liksom Heidenstams alter ego Hans Alienus. I Den heliga Birgittas pilgrimsfärd (1901) får skalden till sist osökt tillfälle att ge denne sin favoritgestalt en bred plats. Cola di Rienzis

¹ Renässans 1889, s. 34.

² Hans Alienus I 1892, s. 150.

³ A. a. I, s. 243 f.

andra korta härskartid får, i strid med de historiska förhållandena, bilda en effektiv bakgrund till den nordiska sierskans första uppträdande i den eviga staden.

Ett tema, som på ett karakteristiskt sätt upprepas i Heidenstams skrifter, hör hemma inom hans religiösa föreställningsvärld. Det går tydligen tillbaka på ett barndomsminne, som han själv skildrat i den italienska reseskissen Ängelsborgen, tillkommen någon gång på 1890-talet. Han låter där den fingerade brevskrivaren, en tecknare, som just kommit hem från en katolsk gudstjänst, skriva:

Jag försökte tänka mig människorna om tusen år församlade till en högtid på ett berg eller i någon af sina äldsta byggnader. Även där ljud musik och bloss lyste. Det är nämligen icke ensamt musiken som på ett alldeles särskilt och obeskrifligt sätt står i beröring med de religiösa förnimmelserna. Det är två ting: musiken och elden. Man kunde till en liknelse sätta denna formel: I begynnelsen var elden, och musiken brusade genom lågorna, och se, där föddes lefvande anda. — Minns Du, Henrik, när vi som gossar tände risbål på hållarna, hur tysta vi kunde sitta och med en nästan andaktsfull känsla betrakta de stigande och sökande flammorna? Hela timmar kan jag försjunka i tankar på de öfversinnliga frågorna, när jag stirrar in i en eldslåga, detta evighetens barn, som leker och fladdrar och störtar uppåt till att försvinna och återförenas med sin moder.¹

Denna barndomsupplevelse och denna religiösa framtidssyn, vari elden spelar en så stor roll, har diktaren utnyttjat för den lilla dramatiska dikten Guds födelse, publicerad i S:t Görän och draken (1900). Främlingen, styckets huvudperson, som är trött på sin samtid och som söker »en gud att ära», samtalar med Dyskolos, en gång i tiden Apollons tjänare, under det de vandrar fram över grushögarna i en egyptisk tempelruin:

Dyskolos.

Akta dig! Vägen är brant.

Främlingen.

Den minner mig om min hembygd, om stigen, som bakom min fädernegård ledde upp på klockberget.

Dyskolos.

Och när du så kom upp på bergets hjässa, hvad brukade du då taga dig före?

¹ Tankar och teckningar 1898, s. 112 f.

Främlingen.

När jag var barn, brukade jag hopsamla ris och tända ett bål. Sedan lade jag mig ned på mossan och tänkte på Moses, som hörde röster ur den brinnande busken.

Dyskolos.

Var ett barn också nu! (Pekar på törnbuskarna och hjälper främlingen att hopsamla bränsle.) Min rygg är för stel, men bygg du af kvistarna ett bål.¹

Främlingen bygger upp ett risbål. När han frågar sin följeslagare, vad han skall kasta i offerlågan för att helga sig till präst, svarar Dyskolos: »Allt hvad du äger». Främlingen tömmer då sina fickor på guld och sedlar och strör allt över flammen. Det förslår icke, invänder den gamla apollonprästen, och han svarar med samma ord, när Främlingen löst från halsen en kedja med ett bärnstenshjärta, ett minne från hans »lifs första majdröm». I samma ögonblick segnar Dyskolos livlös till marken. Främlingen får inget svar på sin fråga. Han går då fram mot bålet och betraktar det länge. Sedan lyfter han sina händer och stiger själv in i flammorna med dessa ord: »Jag har fått en gud. Brinna och förbrinna vill jag i min offerlåga. Pris ske honom evinnerligt!»²

Detta ur ett barndomsminne framsprungna motiv har Heidenstam en tredje gång upptagit och då sammanpressat det i några få, ovanskliga rader i Bön vid lågorna:

Helige Ande, dig tillbeder jag.
Eld och segersång är ditt namn.
Vedermödans ande och nödens,
ljus över fårarnas stund och dödens,
bränn till stoft vår människohamn!
Mot dina eviga lågor breder jag
än ur döden i bön min famn.³

I samband med detta motiv i tre variationer kan påpekas den roll bålet spelat i Heidenstams diktning. Med en tydlig förkärlek spelar hans inbillning kring personer ur historien och myten, som hävdande sin tro och sin åsikt oböjda bestiger bålet. I Endymion får Nelly, i mycket författarens alter ego, karakteristiskt nog ett par gånger ordagrant använda en bild, som klart hänger samman

¹ S:t Göran och draken 1900, s. 163.

² A. a. s. 164 f.

³ Nya dikter 1915, s. 54.

med denna skaldens förkärlek. Hon får på ett ställe säga sig älska mest de martyrer, »som prisa eller skämta ännu medan bålet sprakar under deras fötter».¹ I ett annat sammanhang säges hon vilja »bli en af de martyrer, som skämta och prisa medan ännu bålet brinner under deras fötter».² Sardanapal i Hans Alienus slutar sitt liv med att bestiga bålet. Herakles i berättelsen med samma namn gör likaså. I Guds födelse skymtar Giordano Bruno, som »en dunkelt anande, ännu ett vittne» om den gud, som skall födas. Främlingen i samma skådespel steg ju själv som nyss nämnts till sist på ett bål.

En upprepning av ett tema i Heidenstams 1880-talsproduktion har sitt intresse. Man finner ett tidstypiskt uttryck för den misströstan och pessimism, som härjade som en smittosam sjukdom bland decenniets ungdom Europa runt, i följande referat hos Erdman av Strindbergs och Heidenstams korrespondens från 1885. Erdman skriver: »Heidenstam möter med ungefär samma stämning av trötthet och olust — *bästa stunden, när man somnar* — och finner det 'rasande roligt', att vännen nu blivit ateist.»³ De här kursiverade orden innehåller in nuce en av smådikterna i Ensamhetens tankar:

För några dagar gaf mig slumpen lof
att vakna upp ur sömn, att lefva, att förnimma.
Och när var lifvets bästa timma?
När jag sof!⁴

Temat varieras åter i Gitarrspelarens ord i dikten I Bougival, där det heter:

Att helt förintas ... Stora gåfva;
hur blef af trötta menniskan du glömd!
Att dö till lif är dö fördömd;
att vara salig är att sofva.⁵

Ett utmärkt exempel på hur Heidenstam med långa intervaller i sin produktion kan föra fram samma stämning och ett uttryck

¹ Endymion 1889, s. 215.

² A. a. s. 278.

³ N. Erdmann, August Strindberg II 1920, s. 224.

⁴ Vallfart och vandringsår 1888, s. 130.

⁵ A. a. s. 186.

för densamma, erbjuder en passus ur den ovannämnda uppsatsen i Samtidens julihäfte 1890:

Jeg har følt stormende livsglæde, naar jeg har gennemgaaet store lidelser, naar jeg har været i farce, naar jeg efter en overstaaet livsfare leende har tømt ett glas vand, naar jeg har spændt buen saa stramt at den brast, naar jeg har sat alt pa et eneste kort, ... naar jeg har været i den yderste angst, i den høieste sjælespænding, naar jeg har været helt mig selv. Saadanne øieblikke — og saadan burde alle øiblikke være — redder et menneske for livet.¹

Den stämning, som här är uttryckt med en rad paralleller, möter på ett liknande sätt uttryckt i dikten Åkallan och löfte, skriven ett decennium senare. Det bildliga uttrycket »naar jeg har spændt buen saa stramt at den brast» har skalden använt så gott som ordagrant för ett par ofta citerade rader i dikten:

Det är skönare lyss till en sträng, som brast,
än att aldrig spänna en båge.²

Det har inte varit syftet med denna studie att uttömmande behandla de motiv i Heidenstams diktning, som här blivit berörda. Det har inte heller varit meningen att upprätta en fullständig katalog över upprepningar och omväxlingar i Heidenstams oeuvre. De exempel, som blivit framlagda, bör emellertid vara tillräckliga för att visa, att denna omedvetna iteration och variation spelat en inte oviktig roll för Heidenstam, att man i denna företeelse har något för honom som författare karakteristiskt. Det behöver väl inte uttryckligen påpekas, att man även hos andra diktare möter något liknande. Det som slår en hos den iteration och variation hos Heidenstam, som det här varit fråga om, är, att den inte sällan har något stereotyp över sig. Skalden har varit liksom bunden och bestämd av vissa upplevelser och uppfattningar, som återverkat i hans författarskap på ett likartat sätt.

Detta stereotypa drag hos den heidenstamska iterationen åskådliggöres väl bäst av det här först behandlade exemplet, färg- och dräktsymboliken i diktarens tidigare produktion. Denna symbolik

¹ Samtiden 1890, s. 275.

² Nya dikter 1915, s. 16.

återkom ju gång på gång i hans äldre skrifter fram till och med Hans Alienus. Man skulle kunna anföra ett liknande exempel ur hans senare diktning. I Nya Dikter (1915) begagnar Heidenstam, som Fredrik Böök påpekat,¹ gång på gång epitetet »ädel». Diktarens användning av detta adjektiv får onekligen något stereotyp över sig. Detta drag kan också belysas med tillhjälp av hans amerikafientlighet och djurvänlighet. De återverkar gång på gång, när han författar. De tränger sig fram i hans produktion ofta i rätt oväntat sammanhang. När t. ex. Heidenstam vid ett tillfälle under ett meningsutbyte med Ellen Key om det nationella manar fram det gamla Aten för att erinra om att det i stort sett inte var bättre under antiken än i deras egen tid, utbrister han: »Och dock skulle du där se djuren misshandlas, höra trälar och tiggare ropa efter en allmosa.»² Det första, som vid denna parallell mellan nutid och forntid inställer sig för Heidenstam, är karakteristiskt nog tanken på djuren!

Detta stereotypa drag kan till sist belysas med en annan uppre-
pning, hämtad från Heidenstams tidigare produktion. Den återfinnes i tre textställen, där skalden ger uttryck åt beundran för den ombytliga människan, som inte har stelnat i samma inställning och ståndpunkt. I prosadikten Den ombytliga, som ingår i Vallfart och vandringsår, heter det: »Hvad är egentligen en orubblig öfvertygelse? Är den ensidighet, envishet, andlig tröghet eller öfvermodig tro på egen omdömesförmåga? Hvilken stor gåva att hastigt kunna sätta sig in i andras tankar och uppfattning, hvilken liflig själsverksamhet! Fanatikern, den ombytliges motsats, saknar helt och hållet denna förmåga, då han slår fast en åsikt och går i döden för den liksom den vore jordens största sanning, ehuru den understundom med tiden visar sig vara jordens största lögn. Hans inskränkta ensidighet erinrar om sådana människors, som vi kalla trähufvud. Hvarför endast omsluta en enda förhårdnad tanke, en enda kärna liksom det obetydliga lilla plommonet och icke hundra kärnor liksom den stora präktiga melonen!»³ I Endymion (1889) får mr Harden, den amerikanske humoristen, förklara: »Jag tror

¹ Fredrik Böök, Sveriges moderna litteratur 1921, s. 211.

² Tankar och teckningar 1898, s. 133.

³ Vallfart och vandringsår 1888, s. 78 f.

inte på mycket, Nelly. En bergfast öfvertygelse är i mina ögon liktydig med en förhårdnad hjerna, hvilken är oemottaglig för olik-tänkandes motskäl.»¹ I den här upprepade gånger citerade uppsatsen i Samtiden 1890 säger Heidenstam: »Den, der siger, at han sidder aldeles fast i sadlen, han enten lyver eller ogsaa er han en liden kolportørnatur, et træhoved, uimodtagelig for indtryck.»²

¹ Endymion 1889, s. 291.

² Samtiden 1890, s. 274.

PAÏENS ET HÉROS DANS LE "WIDSITH"

PAR

GÖSTA LANGENFELT

Il existe, dans la littérature anglaise antérieure à 1066, un poème épique dans lequel un vieux poète appelé *Widsith*, c'est-à-dire «celui qui a beaucoup voyagé», énumère rapsodiquement, en vers allitérés, tout ce qu'il sait sur les héros illustres, les tribus, les peuples victorieux etc. La méthode suivie peut être comparée à celle qui fut employée dans les vers ci-dessous, cités par Du Cange:

Qui veut avoir renom des bons & des vaillans
Il doit aler souvent a la pluie & au champs
Et estre en la bataille, ainsy que fu Rollans,
Les Quatre Fils Haimon, & Charlon li plus grans,
Li dus Lions de Bourges, & Guions de Connans,
Perceval li Galois, Lancelot, & Tristans,
Alixandres, Artus, Godfroi li Sachans,
De quoy cils Menestriers font les nobles Romans.

Parfois, le rapsode s'attarde dans son énumération incessante pour donner quelques exemples de son art: des fractions d'épopées.¹

Tel se présente, aujourd'hui, le poème. La composition en est assez heurtée et, nous semble-t-il, sans aucun plan. L'éminent savant anglais, le professeur R. W. Chambers, a caractérisé le *Widsith* en ces termes: «... it shows us what was the stock-in-trade of that old Anglian bard».² Il considère presque tout le poème comme l'oeuvre d'un seul poète.

¹ Les romanistes sont renvoyés à F. Holthausen, *Beowulf* (Heidelberg 1912, p. 109 sq.). Les vers 1—9 sont une présentation du *Widsith*, 10—35 principalement une énumération de différentes tribus («Ætla régnait sur les Huns, Eor-manric sur les Goths» ...: de telles notices laconiques suffisent à évoquer des récitations), 35—56 une fraction d'épopée, 57—69 un catalogue, 70—74 une fraction d'épopée, 75—87 un catalogue, 88—108 une fraction d'épopée, 109—134 un catalogue des noms des princes et des guerriers, 135—144 épilogue. Voir aussi *Englische Studien*, 1931—32, pp. 213—236.

² Chambers, *Widsith*, p. 181. Cf. aussi Brandl, *Pauls Grundriss* 2, 1, p. 984: «epischer Darsteller, der mit seinen Namenlisten nur einen vielversprechenden Katalog seines Repertoires ausbot».

L'âge du Widsith est très difficile à fixer. Le *vrai* Widsith aurait été composé (selon Chambers) au cours du VIIe siècle ou (selon Jordan) au cours du VIIIe siècle.¹ La partie comprenant les vers 75—87 serait une savante interpolation, datant du règne ou d'après le règne d'Alfred le Grand († 901). Le manuscrit, en soi, daterait de la fin du Xe siècle ou du début du XIe.

Même si l'on retranchait du poème cette interpolation savante, maints détails accuseraient encore une date postérieure à celle qu'ont fixée Messieurs Chambers et Jordan. J'ai fait une étude raisonnée des noms des tribus du Widsith² et ai démontré, que quelques-uns d'entre eux se rapportaient à une époque postérieure aux VIIe et VIIIe siècles. Le vers 20, par exemple, contient ces mots: Cāsere weold Crēacum ond Cælic Finnum, généralement traduits ainsi: L'Empereur régnait sur les Grecs et Kalev sur les Finnois! Or, est-il possible de croire que les Anglo-Saxons du VIIe (ou du VIIIe) siècle aient connu une histoire concernant les Finnois (de la Finlande, ou de la Russie septentrionale)? En vain cherchera-t-on dans les chroniques vieux-scandinaves classiques et médiévales la moindre allusion à l'aventure de Cælic et de ses Finnois. Admettons, même, que l'on changeât le nom de Cælic en Kalev — changement vraiment par trop radical! — on ne le trouverait pas davantage dans le Kalevala, le très ancien poème épique des Finnois — qui, d'ailleurs, n'a été recueilli que quelques années avant 1835!³

J'ai suggéré que *Cælic* ait pu être *Ceallach*, *Cellaigh*, *Cealloc*, usités comme noms de baptême chez les Irlandais dès et après 707.⁴ Il faut noter qu'une chronique irlandaise⁵ mentionne en 707: »la bataille de Selgge, en Fortuatha-Laighean, où furent tués deux fils

¹ Cf. Hoops, Reallexikon IV, p. 522, § 7.

² Voir Englische Studien 1931—32: Notes on the Anglo-Saxon Pioneers (pp. 213—236).

³ Cf. Grotenfelt (un Finlandais), Finnisch-Ugrische Forsch., II, 1903, et R. Ekblom, Språkvetensk. Sällsk. Förhandl., 1925—27, ainsi que Namn och Bygd 19, p. 62. Le nom de *Kalev*, l'élément original du Kalevala, veut dire *forgeron*; *Kolyván*, noté par Ekblom dans une œuvre géographique de l'arabe Idrisi, représente la ville de Réval (Tallinn).

⁴ Loc. cit. p. 215 sq.

⁵ The Annals of the Kingdom of Ireland by the Four Masters. éd. O'Donovan, 1856.

de Ceallach Cualann, Fiachra et Fianamhail, et quelques-uns des *Bretons insulaires*» (par conséquent, de la Grande Bretagne, dont les parties les plus fertiles avaient été conquises par les Anglo-Saxons). Ceallach est, en effet, un nom assez commun parmi les capitaines et les princes de l'ancienne Irlande.¹ Mais alors, les *Finnium*? J'ai donné les raisons (loc. cit. p. 217 sq.) qu'on avait de croire que *Finnium* signifie Irlandais. Outre ces raisons, il faut observer qu'il existe, en vieil Irois (dialecte celtique de l'Irlande), les mots *fiann* = bande de héros, et *fēne* = l'un des noms de l'ancienne population de l'Irlande. Il faut admettre, également, que des relations, entre la Grande Bretagne anglo-saxonne et l'Irlande, si voisines, étaient plus probables que celles qui pouvaient exister entre cette île britannique et la Finlande. On ne sait pas exactement si, à cette époque (VIIe et VIIIe siècles), les tribus finnoises portaient le nom de *finnois*; il est plus probable que ces tribus nomades de la souche fenno-ougrienne se nommaient les Tavastes, les Caréliens etc. Il n'existait pas d'état finnois tel que la Finlande d'aujourd'hui, dont le nom est en finnois, actuellement, *Suomi*, comme »finnois« s'appelle *Suomalainen*. Les Norvégiens nomment les Finnois les »*kväner*« (»quoaines«), et ce sont seulement les Suédois qui les appellent *finnar*, d'où Finnois. Pourtant, ni les sources suédoises ni vieux-scandinaves ne connaissent Kalev, encore moins Cælic! S'imaginer que les Anglo-Saxons britanniques aient pu garder les traces d'une épopée de quelques tribus nomades de l'intérieur de la Finlande ou de la Russie du Nord, me semble très hardi et sans aucun fondement. Il ne faut pas confondre les Finnois de Cælic avec les Scride-Finnium (qu'on retrouve, dans le catalogue, dans les vers 75—87), car ceux-ci sont des Lapons; mais, chez les Lapons, ne se retrouve pas trace, non plus, de Cælic ou de Kalev. Le mot suédois *finne*, plur. *finnar*, signifie »nomade«.²

¹ Cf. *Kjallakr*, un certain chef norvégien du IXe siècle, portant ce nom irlandais, ainsi que les *Kjallek* (*lingar* vieux-scandinaves).

² Il est vrai que Tacite (*Germania*, chap. 46) parle des *Fenni*, qui sont des nomades et, probablement, des Finnois. Tacite, qui révèle une connaissance assez exacte des Suédois (»*Suionum civitates*« et les *Sithones*), doit avoir le nom *Fenni* via les Suédois. Le nom *kväner* doit se refléter dans l'information de Tacite qu'une femme (= anc. Scand. **kwenā*, gothique *qino*; voir A. Noreen, *Altschwed. Grammatik*, § 166) régnait sur les *Sithones*(!). — Tacite fut, pourtant, très peu connu pendant ce temps-là.

En somme, l'interprétation »Ceallach régnait sur les Irlandais» paraît plus juste que celle qu'on a généralement adoptée.¹

L'erreur des commentateurs antérieurs a été de vouloir, à tout prix, regarder le *Widsith* comme un poème imbu, *seulement*, de vagues réminiscences germaniques. Il y eut, au cours des VIIe et VIIIe siècles, rapprochement assez intime entre les Anglo-Saxons britanniques, la Francia ancienne et l'Italie lombarde. Il semble que les rois et le clergé anglais — et, par conséquent, les poètes — aient été, par la force des évènements politiques et religieux, plus vivement intéressés des problèmes français et italiens que de la souche raciale de l'ancien *home*, en Slesvig-Holstein. Il est vrai que la littérature épique anglaise traite, fort souvent, ces thèmes germaniques, mais il ne faut pas en exagérer l'importance. L'histoire des Anglo-Saxons britanniques en accorde plutôt aux pays susdits qu'à la Scandinavie et à l'Allemagne du Nord, et la littérature reflète naturellement cette tendance.

Dans le *Widsith* on trouvera Alexandre (le Grand; v. 15), les Goths (italiens; v. 18), *Baningum* et *Burgendum*² (v. 19), l'Empereur et les Grecs (v. 20), *Froncum* (les Francs; v. 24), *Ymbrum* et *Longbeardum* (Ombriens et Lombards; v. 32), *Geffum* (les Gépides³; v. 60), les Bourguignons (de la France; v. 65), les Francs et les Frisons (v. 68). Ces noms sont empruntés aux deux premiers catalogues et prouvent bien que le poète était préoccupé des faits contemporains de l'Europe du sud.

Le premier catalogue (vv. 14—35) est, cependant, considéré comme contenant des réminiscences du temps précédant l'émigration des Anglo-Saxons du Continent à la Grande Bretagne. Mais, dans ce cas, il faut admettre que les tribus formant le stock des Anglo-Saxons aient été assez au courant de l'histoire et des évènements les plus reculés et les plus lointains: Alexandre le Grand, l'Empereur romain à Constantinople, les Goths, etc. D'autre part, après avoir fondé leurs royaumes en Grande Bretagne — fait

¹ Voir la note 3 au bas de la page 218, loc. cit.; Hyde, A. Literary History of Ireland, *Finn*, p. 380, *Alba* = Écosse, ib. p. 34.

² Cf. Paul le Diacre, *Origo gentis Langobardorum*, où les *Bains* et les *Bourguignons* habitent la même contrée.

³ Selon v. Grienberger, *Anglia N.F.* XXXIV, p. 367, la forme du nom indique une origine Italo-Lombarde.

qui les place dans un tout autre centre politique de l'Europe, avec d'autres liaisons et d'autres relations commerciales et religieuses, — les Anglo-Saxons continueraient alors à ne se soucier exclusivement, dans la poésie épique, que de leurs anciens souvenirs? Cela n'est pas vraisemblable.

Les faits archéologiques démontrent, qu'à partir de 550 le sol du royaume de Kent abonde en trouvailles émanant de la Francia des Francs,¹ et ces preuves matérielles du contact avec les Francs sont corroborées par les faits historiques: le roi Aethelberht de Kent (560—616) épouse une princesse française en 584. Après la conquête de l'Italie par les Lombards, en 568, un afflux d'objets romains et orientaux se dirige vers la Grande Bretagne anglo-saxonne.¹ Faut-il aussi mentionner l'influence de l'Église romaine dans cette grande île? Inutile, parce qu'il est évident qu'elle a fortement et définitivement fixé les regards et l'esprit des Anglo-Saxons vers les anciens pays latins. Ce paradoxe se présente que des peuples, vivant très près du centre de la civilisation de ce temps et ayant avec ce centre des relations intimes au point de vue politique, religieux et commercial, refuseraient, obstinément, d'associer, à leur littérature épique profane, les sujets venant d'outre-mer! Mais cela ne suffit pas: ils garderaient jalousement et ne se préoccuperaient que des matières épiques qu'ils ont rapportées du Slesvig, leur pays, disons, avant 450. Il y a très peu de vraisemblance dans cette manière de voir.

L'investigateur est, par conséquent en droit de croire que beaucoup des matières contenues dans les allusions laconiques du Widsith se rapportent aux incidents de l'histoire qui s'est passée dans les pays du sud de l'Europe. Si cette opinion réaliste du Widsith pouvait remplacer la tradition, si chère, jusqu'à présent, à la majorité des savants, que le Widsith — à l'exception des vers 75—87 — est un poème plus ou moins rempli de souvenirs de la migration des peuples, on arriverait, alors, à une appréciation plus saine. Car il faut avouer que, même si la majorité de la population anglo-saxonne était rustique et non influencée par le milieu où elle vivait (est-ce possible?), les poètes ne chantaient pas pour cette majorité, mais dans les habitations des princes et des guerriers, plus instruits des courants politiques et de la géographie de leur île. Si

¹ Voir Nils Åberg, *The Anglo-Saxons in England*, 1926, Introduction.

l'on n'admet pas cela, on se fait une idée des conditions sociales aussi fausse que celle qui a inspiré »Ivanhoe».

L'interpolation savante — les vers 75—87 — contient les noms suivants: («J'ai été chez les») *Sercingum* (=Sarrasins; le nom en vieil anglais est *Sarcinware*.¹ *Sercingum* doit être emprunté aux Scandinaves: *Serkir* =Assyriens, Babyloniens, Persans, etc.); *Sēringum* (=Chinois, cf. latin *Sērēs*); *Crēacum* (=Grecs); *Finnum* (=Irlandais, voir plus haut p. 4. Ce nom revient, comme on le voit, dans le catalogue savant, ainsi que); *Cāsere* (=l'empereur byzantin); *Scottum* (=Écossais); *Pēohtum* (=Pictes de l'Écosse septentrionale); *Scride-Finnum* (=Lapons, mentionnés par Paul le Diacre); *Lidwicingum* (=Armoriciens, ceux de Llydau); *Leonum*; *Longbēardum* (=Lombards); *Hædnum*; *Hælepum*; *Hundingum*; viennent ensuite: Israélites, Judéens, *Exsyringum* (Assyriens), Hébreux, Indiens, Égyptiens, Mèdes, Persans, *Mysingum* (Mésiens?), *Mofdingum* (Moabites), *ongēnd Myrgingum* (Africains du Nord; voir loc. cit. p. 222), *Amoringum*, *Amothingum* (Ammonites), *East-Syringum* (Assyriens?), *Eolum* (Éoliens), *Istum* (Istriens), et *Idumingum* (Iduméens).

Voilà toute une encyclopédie, comme le lecteur peut s'en assurer. Un fait est à constater: tous les noms de peuple, expliqués, appartiennent soit à l'Antiquité, soit à l'Écriture sainte, soit aux peuples voisins des Anglo-Saxons britanniques, soit, enfin, à l'histoire contemporaine.

Voici les noms groupés dans leurs connexions probables.

<i>pris des sources latines</i>	<i>de l'Écriture sainte</i>	<i>de l'histoire contemporaine</i>
Seringum (Chinois) ²	Israélites	
Crēacum (Grecs)	Judéens	Grecs
Cāsere (l'empereur)	Ex-Syringum (Assyriens)	l'Empereur
Scride-Finnum (Lapons)	Hébreux	Lombards
Indiens	Égyptiens	Sercingum (Sarrasins)
Égyptiens	Mofdingum (Moabites)	ongēnd Myrgingum
Mèdes	Amoringum, Amothin-	(Africains)
Persans	gum (Ammonites)	
Mysingum (Mésiens)	East-Syringum (Assy-	
East-Syringum (Assy-	riens)	
	Idumingum (Iduméens)	
Éolum (Eoliens)		
Istum (Istriens)		

¹ Voir Langenfelt, *Toponymics*, pp. 57, 89.

² Voir Holthausen, *Beowulf* II, 167; *Toponymics* 57.

<i>des peuples voisins</i>	<i>restent</i>
Finnum (Irlandais)	Leonum
Écossais	Hædnum
Pictes	Hæleþum
Armoricaïns	Hundingum

Comment expliquer les noms qui restent? Les investigateurs antérieurs s'étaient mis, aussitôt, à rechercher les noms d'anciennes tribus germaniques, — car, même dans ce milieu méditerranéen, ils ne peuvent abandonner l'idée que le Widsith chante le destin des peuples germaniques au temps de la migration des peuples! Par conséquent:

Leonum est la tribu d'un village *Ljuna* (vieux suédois *Ljunum*, dat., XIIIe siècle) tout près de la ville de Mjölby (dans la province moderne suédoise de l'Ostrogothie). Le même élément de *liun-* serait à retrouver dans le nom de Linköping (vieux gothlandais *Leoncopungr*, vieux suédois *Lyunkøpunger*), capitale de la même province.¹ Les habitants de ces lieux sont inconnus dans les œuvres des scaldes du Nord, à moins que le mot »ljóna (bagi)» de l'Ynglingatal ne s'y rapporte, ce qui est fort douteux. Pourtant, ces inconvenients semblent ne jouer aucun rôle, et il y a des savants sérieux qui acceptent, sans hésitation, cette quasi-explication.

Hædnum, serait le peuple de la province norvégienne de Hedemarken, dont la tribu est mentionnée par Ptolemée (*χαιδεινοι*).² C'est le seul mérite qu'il ait eu pour être inclus dans ce catalogue, exclusivement méditerranéen, car, dans ce milieu, les Hei(d)nir du vieux norrois n'ont aucune importance. — Influencés par l'interprétation de *Hædnum*, les éditeurs du texte ont changé

Hæleþum en *Hæreþum*, c'est à dire les *χαρουδες*, latin *Harudes*, vieux norrois *Hørðar*, le peuple norvégien (ou continental) dont le souvenir s'est conservé dans le Hardangerfjord de la Norvège moderne.³ La seule raison justifiant, ici, l'introduction de cette tribu pourrait

¹ Voir Ad. Noreen, *Fornvännen* 15:37. Cet éminent savant et le professeur H. Lindroth sont d'accord de comparer (»sammanställa») ce nom à *leuōnoi* du Ptolemée. — Holthausen, loc. cit., évite d'expliquer *Leonum*.

² Ainsi Holthausen. Noreen, loc. cit. p. 39, explique la tribu chez Ptolemée comme ceux de Finnheden (dans le sud de la Suède), mais les *heinir* norvégiens sont identiques aux *hædnum* du Widsith.

³ Ainsi Holthausen. Noreen, loc. cit. p. 27, reconnaît la tribu chez Ptolemée comme ceux de Harthesysæl dans l'ancien Danemark (= Harsyssæl, à présent), qui avaient émigré en Norvège avant A. D. 500.

être que les chroniques anglo-saxonnes notent, en 787. »qu'alors, trois bateaux de Scandinaves de »Hæreda lande» (»III scyfu Nordmanna of H.»; versions Cott. Tiber. B IV, Bodl. Laud. 636 et Cott. Domit. A VIII) arrivèrent en Angleterre». On se demande seulement, pourquoi ces tribus scandinaves figurent au milieu de cette interpolation savante?

Hundingum, inexpliqué.

Examinons premièrement le vers 81:

mid Hædnum (ic wæs) ond mid Hæleþum ond mid Hundingum,
(*id est*):

(J'ai été) chez les H. et chez les H. et chez les H.

Si l'on consulte un dictionnaire anglo-saxon on trouvera *hæþen*, païen, *gentile*; *hæleþ*, homme, héros. (*hunding*, sc. *healf-hunding*, veut dire un demi-cent en vieil anglais, mais *hunding* peut aussi être dérivé de *hund*, chien. Nous discuterons ceci plus loin). On aurait, alors, à choisir entre les noms de deux tribus qui ne vont pas dans le contexte, et deux mots qui, apparemment, ne sont pas des noms de peuple. Mais est-ce là qu'est la vérité? *Païen* est, en effet, un nom de peuple dans plusieurs langues.¹ On trouvera parfois en vieil anglais *þa hædenan* = les Danois, les pirates danois qui dévastèrent les côtes de la Grande Bretagne pendant plusieurs siècles (787—942) et qui fondèrent même des états sur le sol anglo-saxon.² En français, à cette époque, *païen* voulait dire Sarrasin; si nous lisons la Chanson de Roland, *païen* est le mot représentatif, plus rarement *Sarrasin*. Il y eut naturellement des héros anglo-saxons dans les combats des Anglo-Saxons contre les Danois, mais la malchance a voulu qu'il ne nous restât pas trace d'une occasion où des combattants héroïques de souche anglo-saxonne auraient été hautement reconnus comme tels, les héros par excellence. La seule exception serait le roi Alfred le Grand, mais la chronique anglo-saxonne ne nous en donne aucun témoignage.

¹ Voir Kr. Sandfeld Jensen, *Nationalfølelsen og sproget* 1910.

² Voir mon article *Sematological differences in the toponymical word-group* (*Englische Studien* 55, 38).

D'autre part, l'histoire de la Francia ancienne nous fournit l'exemple d'une telle combinaison: *païens contre héros*. Nous pensons à la fameuse bataille de Roncevaux du 15 août 778. Cf. vers 103 de la Chanson de Roland: »Dist Oliviers: Io ai païens veüz»; v. 550: »Dist li païens...», etc. Affaire sanglante, en ce lieu où les Sarrasins, en nombre écrasant, vainquirent l'arrière-garde de Charlemagne, et dans laquelle les barons français se conduisirent en véritables héros. Il faut, pourtant, admettre, que la Chanson de Roland ne contient pas exactement le mot *héros*, mais il y a là *baruns, duc, cunte, hardit*, c'est à dire des guerriers, des hommes éminents, phases sémantiques qui représentent l'évolution graduelle de *hæleþ* en vieil anglais. Et puis, il n'est pas nécessaire de fouiller les vers de la Chanson de Roland pour trouver des mots comme *héros*, parce que — si les *Hædnum* et les *Hæleþum* représentent les Sarrasins et les héros à Roncevaux — ce qui est écrit là est postérieur à l'allusion faite dans le Widsith.

Est-il donc possible que le Widsith contienne *un reflexe de l'histoire presque contemporaine*? La partie du poème anglo-saxon dont il s'agit ici est admise avoir été écrite après la traduction de la géographie historique d'Orosius en vieil anglais, c'est à dire très peu de temps avant l'an 900 ou au cours du Xe siècle. Cela nous donne plus de cent ans écoulés depuis l'évènement de Roncevaux. Ceci admis, comment l'histoire de cette aventure est-elle entrée en Angleterre? Il faut se souvenir que le monde entier a senti l'influence de Charlemagne. Un historien anglais a écrit: »Though Charles did not directly govern England, he made his influence felt there. Offa (un roi anglais) had claimed his protection, and Ecgberht (un autre roi anglais, 802—839) took refuge at his court. Ecgberht doubtless learned something of the art of ruling from him...».¹ Le roi Ecgberht séjourna trois ans à la cour de Charlemagne avant 802. Sur la même page, Gardiner souligne l'importance de l'invasion mauresque en Europe, et il est évident que la Chrétienté entière regardait avec stupeur les événements qui se déroulaient à la frontière chrétienne-mauresque ainsi que l'évolution politique de cette région du monde. Croire que les Maures furent très peu connus en Angleterre après 732 est, à mon avis, absolument faux. J'ai démontré (loc. cit. p. 223) que les Arabes espagnols avaient envoyé,

¹ Gardiner, A Student's History of England 1916, p. 54.

au IXe siècle, des missions diplomatiques en Scandinavie,¹ et il est connu qu'une délégation de Maures apparut à Paderborn, chez Charlemagne, en 777. Comment s'imaginer alors que les Anglo-Saxons ignoraient ces faits et ce peuple?

Non seulement un roi anglais, mais aussi un savant anglais, Alcuin († 804), un Northumbrien, passèrent des années à la cour de Charlemagne (évidemment, d'autres encore y résidaient ou y séjournèrent pour peu de temps), et cet Alcuin échangeait nombre de lettres avec ses compatriotes. Les clercs anglais, les guerriers et les politiciens anglais n'ignorèrent pas, par conséquent, l'échec formidable qu'avait souffert Charlemagne dans les Pyrénées. L'Angleterre était, alors, complètement christianisée, et les ravages des Scandinaves païens qu'elle connaissait depuis 787, accentuaient, pour elle, la nécessité de défendre l'Europe chrétienne contre les infidèles. C'est cette voie qu'il faut suivre pour démontrer comment les poètes anglo-saxons ont eu connaissance de cette matière épique.

On pourra dire, maintenant, que la Chanson de Roland n'existait pas dans ces temps reculés et que les commentaires de Bédier (Paris 1927) en datent le début de la composition vers l'an 1100, faisant croire que cette Chanson est une oeuvre littéraire et savante, et sans racines dans l'imagination populaire, dans la légende ou dans les traditions du peuple. La Chanson de Roland serait simplement un recueil poétique des notes des anciennes chroniques, composé par des moines et des prêtres afin d'attirer l'attention des croyants sur les pèlerinages. La thèse de Bédier a été vivement contestée par le Prof. Robert Fawtier et par le Dr. Giulio Bertoni. Ce dernier écrit²: »L'épopée de Francia est certainement 'français' (comme veut l'avoir Bédier), mais elle est l'expression artistique ou poétique de l'esprit français d'une période postérieure à une longue et profonde domination germanique ...» et (p. 49): »... cela est, du moins, certain: que le poème, dans la forme qu'elle est reçue, respire l'air du XIe siècle, plutôt du milieu de ce siècle que de la fin ...», (p. 50): »Bisogno dunque oltrepassare la soglia di questo secolo (XI); ma lasciare da banda le date proposte dal Bédier (c. 1110 o 1100) e concludere,

¹ Voir *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenthöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert*, éd. Georg Jacob, 1927.

² »La Chanson de Roland». Firenze 1935, p. 43.

con G. Paris (Romania XXXI, 1902, p. 411 sqq.), che la Chanson ci riporta a un periodo anteriore alla prima Crociata». Il ajoute (p. 51): «Noi, se dovessimo proporre una data per la composizione della redazione O(xford), avanzeremmo timidamente . . . il decennio 1060—1070. G. Paris, dunque, aveva ragione.» Puis, Bertoni cite Meyer¹ qu'il »y avait de vraies chansons de geste au dixième siècle», et il admet (p. 52) que »loro vere origini (de la Chanson de Roland) possono, caso per caso, essere lontane e remote».

Analysant les faits historiques et les chroniques écrites en latin, le Prof. Fawtier² est arrivé à cette conclusion, que le poème a été écrit entre le milieu et la fin de la seconde moitié du XIe siècle, plus probablement vers le début de cette période, mais qu'il se base sur des ballades populaires antérieures (p. 212). Voilà encore une opinion en contradiction avec celle du Prof. Bédier: »Nos poèmes ne seraient donc pas l'aboutissant d'une littérature essentiellement populaire, de chants lyrico-épiques nés de la réaction plus ou moins immédiate des événements. Ils seraient l'oeuvre de lettrés, et de lettrés français, écrivant au XIIe siècle, sous l'action des routes de pèlerinage . . .» Il me semble que les raisons données par le Prof. Fawtier sont plus convaincantes que celles qui nous sont données par le Prof. Bédier. Il existe toujours un calcul des probabilités. Nous ne sommes pas ici chargés de prouver si la Chanson a été écrite avant 1100 ou non, mais il nous faut indiquer, ci-dessous, quelques pages de l'oeuvre de Fawtier qui donnent du poids à son opinion: l'impossibilité pour un clerc, connaissant même *toutes* les chroniques, d'écrire la Chanson qui chante, incontestablement, un échec des Français (p. 179),³ l'interprétation des dernières paroles de l'Astronome (p. 164—65 sqq.), les chansons de geste avant la fin du XIe siècle (p. 187 sqq.; voir la note 2, p. 189), le témoignage du Fragment de La Haye (p. 190), etc.

C'est un fait, que n'a pas souligné Fawtier, c'est que la tradition populaire s'attache, de préférence, aux incidents tragiques. S'il

¹ *Recherches sur l'épopée française*, dans la Bibl. de l'Ecole des Chartes XXVIII, p. 333.

² »La Chanson de Roland», Paris, 1933.

³ Si le Prof. Bédier cherche des arguments pour sa thèse, que la région de Roncevaux a conservé quelques traditions de la bataille, fait utilisé par le clergé pour inspirer des pèlerinages, alors, les traditions sont reconnues.

s'agit, ici, d'une tendance artistique, mais inconsciente, chez le peuple obéissant aux lois instinctives, je l'ignore, mais le fait est là. Plus la grandeur est tragique, plus l'imagination du peuple (et des poètes) s'y attache. Si l'affaire de Roncevaux fut un échec formidable et tragique pour Charlemagne et la nation franque, — comme Fawtier en a démontré la probabilité — alors rien de plus naturel que le peuple raconte en contes prosaïques, et les poètes, plus tard, en vers, ce que la tradition en a gardé. L'histoire de Charles XII: ses campagnes en Allemagne, en Russie et en Turquie et son désastre à Poltava, sera toujours plus attrayante pour le peuple (et pour les auteurs) suédois que l'histoire de Gustave Adolphe, malgré la mort de celui-ci à Lutzen. On pourrait aussi penser au Béowulf dont la seconde partie peint la fin de l'indépendance des Goths; aux «sagas» des Islandais, etc. C'est chose superflue que fouiller les littératures mondiales pour en prouver la véracité. La conclusion de Fawtier, quant aux *Annales, dites d'Einard*, que «le souvenir du désastre se maintient si vivant que, dans un panégyrique de l'empereur défunt où l'on passe sous silence ses autres échecs, on ne peut pas taire» celui de Roncevaux, est, selon moi, tout à fait correcte, car l'échec à Roncevaux marquait la fin des invasions françaises en Espagne maure. Par conséquent, il fut le grand désastre de Charlemagne, et l'imagination populaire s'est, tout de suite, emparée de cette matière épique.

Les raisons que Fawtier a présentées¹ «que la matière de Roncevaux fut connue à Hastings en 1066» ont aussi un caractère convainquant. Il en va tout autrement s'il s'agit de définir quelle fut cette chanson? Les mots de Guillaume de Malmesbury: «Puis on entonne la cantilène de Roland...» ne peuvent pas se rapporter à la Chanson entière, avec ses 4000 vers. La chanson, chantée par Taillefer, fut une ballade populaire des héros de Roncevaux. Cela prouve que les milieux français étaient au courant de la matière lyrico-épique, que ses poètes ont été inspirés par l'épisode de Roncevaux, et qu'il existait des traditions populaires et des manèges quasi-littéraires de ce sujet au Xe siècle déjà.² Ces exemples nous

¹ Fawtier p. 76 sq.

² Voir Fawtier p. 211: Autour de ceux-ci (les grands personnages tués à Roncevaux), autour de l'un d'entre eux, le comte Roland, la légende travaille. Légende d'origine populaire, née, sans doute, des propos des vieux soldats de

suffisent pour le moment, et c'est le mérite du Prof. Fawtier d'avoir analysé la situation historique et les maintes chroniques et annotations postérieures, concernant le désastre tragique de Roncevaux.

La discussion des savants (à l'exception du Prof. Bédier) portant sur la matière héroïque, nous assure que l'imagination populaire et les poètes populaires se sont emparés du désastre de Roncevaux peu de temps après l'événement; les derniers mots de l'Astronome le prouvent aussi. Puisque maints contacts existaient entre la Francia et la Grande Bretagne anglo-saxonne, quoi d'étonnant à ce qu'un *þyle*, ou poète anglo-saxon, y ait fait allusion à plusieurs reprises dans le Widsith? La majorité des contes, ou des poèmes, qui se cachent derrière quelques seuls noms du Widsith, ne nous est pas connue; dans ces cas douteux il n'existe rien, dans les spéculations probables des experts, qui soit prouvé. La nouvelle interprétation, ici présentée, des noms de *Hædnum* et *Hælepum*, du vers 81 du Widsith (sans émendation) — qui furent interpolés vers l'an 900 — explique facilement un événement en Espagne dont l'écho retentissant est arrivé jusqu'à la Scandinavie chrétienne lointaine, et, considérant les relations intimes entre la Francia franque et la Grande Bretagne anglo-saxonne, on serait surpris de n'en pas trouver trace dans la littérature anglo-saxonne.

Restent, alors, les *Hundingum*. Il faut, en premier lieu, remarquer qu'il n'est pas sûr que le nom appartienne au même milieu; dans beaucoup de vers du Widsith on a suivi les lois d'allitération sans se soucier du contexte ou de la combinaison des incidents. Nous préférons, cependant, voir une association entre ces trois noms du vers 81. Comme je l'ai déjà démontré,¹ on pourrait penser à Ganelon, le traître, le *chien*. Ou, de nouveau, aux païens. Dans ce dernier cas, la répétition du même peuple, sous un nom différent, ne pré-

Charlemagne. Il n'est pas impossible que ces récits aient fait, à une date ultérieure, l'objet de chants populaires, de complaintes, de ballades. — Tout cela avant le Xe siècle. — Cf. ici ce que remarque G. R. Owst (dans »Literature and Pulpit in Medieval England», 1933, p. 7): »In the development of secular literature an important stage is reached when the traditional rhymes of the more primitive gleeman, hitherto handed down, presumably by word of mouth, from generation to generation of minstrels, pass into the written verse of the later Romance-books».

¹ Loc. cit. p. 226.

sente aucune objection; de tels exemples ne sont pas rares.¹ Dans les langues germaniques on trouvera le mot *hund* (chien) employé comme dénomination méprisante; cf. en vieil anglais *þone hædenan hund* (ce chien païen), et en vieux norrois *hundheidna*, (chienne païenne, dit d'une femme), etc. Même dans la langue française on trouvera dans l'*Aucassin et Nicolette* 24,41 : que vos plorastes por un *cién puant*. La terminaison *ing* indique soit les descendants de *Hund* (nom de personne), soit une collection de »hund's»; le second cas est plus probable ici. *Hundingum* seraient alors: les traîtres, les infidèles, etc., et je voudrais alors interpréter *hundingum* comme »les Sarrasins», ou »les Basques».²

Restent encore les *Leonum*. Ce nom revient dans le vers 80 du *Widsith*: »J'ai été chez les *Lidwicingum* (les Armoricains) et chez les *Longbëardum* (les Lombards)». Dans mon essai j'ai traduit *Leonum* comme »ceux du royaume de Léon» en Espagne.³ Dix ans après la victoire de Poitiers, (732), les Asturiens réussirent à libérer le pays de Léon (742), reconquis, ensuite, par les Maures, et repris par les Asturiens. En 913 Ordoño s'appelait »roi de Leon». Léon, cet avant-poste chrétien contre les Sarrasins, était, sans nul doute, un nom connu dans le monde chrétien. — Dans la *Chanson de Roland* on rencontre le nom de la ville de *Laon* (*Loün* 2910, *Loüm* 2097; *V*⁴ n'a pas compris et écrit *Lion*; *Mont Leon* se présente aussi dans une des versions), mais comme le Prof. Fawtier le remarque,⁴ *Laon* »n'est devenue la capitale plus ou moins forcée (des descendants de Charlemagne) qu'entre les années 936 et 987»; et il se peut que *Leonum* se rapporte à *Laon*. On peut choisir entre Léon en Espagne et *Laon* en Francia; le temps ne fait pas obstacle au choix.⁵ Ces deux

¹ Voir plus haut p. 8.

² Il ne faut non plus oublier que les peuples du Moyen-Age se figuraient que les parties les plus éloignées et les plus inconnues du monde étaient peuplées par des monstres, par des hommes qui portaient des têtes de chien. *Hundingas*, dans ce sens, serait probable dans le contexte des vers 75—87, où l'on parle même des Chinois, mais alors *hunding* pourrait tout de même être un sobriquet des Sarrasins, »ces monstres infidèles».

³ Voir loc. cit. p. 223—4.

⁴ Fawtier p. 196.

⁵ Dans la *Chanson de Roland* on trouvera un peuple *Leus* (3258), supposé, par Bertoni, être les Livoniens. Il se trouve dans l'énumération (de la strophe CCXXXIII) des peuples qui s'empresseront d'aller à l'aide de l'émir: »E la

localités furent connues, historiquement, presque au même temps et, sans pécher contre le contexte de l'interpolation du Widsith, sont décidément à préférer à «ceux de Ljuna ou de Linköping»! Le cas est supporté par les autres noms du même vers: les Armoricaïns et les Lombards. Que les Armoricaïns, c'est à dire les *Bretons*, soient les Bretons de Roland (cf. Einard: »Hruodlandus Britannici limitis praefectus») ou non, cela n'a aucune importance. L'essentiel est que les peuples nommés appartiennent à la même époque et, traduits ainsi, donnent les frontières d'Ouest et de Sud-Est de l'état de Charlemagne. *Leon* (de *Leonum*) fut, ou la capitale de Francia de 936—987, ou la frontière du Sud-Ouest du même état.

Nous traduisons donc les vers 80—81 du Widsith ainsi: *J'ai été chez les Bretons (les Armoricaïns) et chez le peuple de Léon (ou de Laon) et chez les Lombards, J'ai été chez les Sarrasins et chez les héros (de Roncevaux) et chez les traîtres (de Roncevaux).*

sedme est de Leus e d'Astrimonies». Il serait vain de vouloir faire de *Leus*, *Léon* et d'extraire *Asturie* d'Astrimonies, car, comme l'a remarqué M. L. Sainéan (cité par Bédier, loc. cit. p. 300): »L'onomastique des chansons de geste, à la fois abondante et vide, est puisée, presque exclusivement, des sources indigènes. Les arabisants y perdent leur arabe, et les romanistes leur latin». Il faut seulement s'étonner que la faculté d'invention quant aux noms des gens et des lieux, soit si variée, et que, parfois, ces noms aient un caractère *alla morisco*.

A X E L K O C K

NÅGRA MINNESORD VID HÖGTIDSSAM-
MANTRÄDET DEN 14 NOVEMBER 1935

AV

JOHAN PALMÉR

Professor emeritus vid Lunds universitet Axel Kock avled d. 18 mars 1935 vid 84 års ålder. Han var sedan 1924 hedersledamot i Vetenskaps-Societeten.

Då Axel Kock gick bort, så var det från ett redan avslutat livsverk. Hans första tryckta skrift bär årtalet 1878 — han var då 27 år —, hans avsked till aktiv vetenskaplig verksamhet är dagtecknat 1928 — han var då 77 år. Han lämnade då chefskapet för Arkiv för nordisk filologi, den tidskrift han under 40 år redigerat och fört fram till en central plats i svensk och nordisk språkforskning. Den tid han gjorde sin första insats i svensk språkvetenskap tillhör historien, och den ligger oss redan så fjärran, att vi kunna se den i historiskt perspektiv.

Axel Kocks studieår infalla under 1870-talet i Lund. Årtiondet är en brytnings- och nydaningstid även på språkforskningens område. Nya strömningar bryta fram. I Leipzig har den s. k. junggrammatiska skolan sitt centrum. Man börjar intressera sig för det levande språket, det talade språket. Fonetik och historisk ljudlära träda i förgrunden, och man kräver exakta forskningsmetoder. Skolans teori kan ibland vara ensidig, dess praktiska forskningsresultat äro betydande.

Jag vet inte, hur mycket av det nya, som kommit in i akademisk undervisning i Lund i början av 1870-talet. Representanterna för de nordiska språken, Theodor Wisén och Knut Söderwall, voro båda framstående forskare, men deras forskning och undervisning rörde sig väsentligen på andra områden än den nordiska ljudlärans. Det är heller inte från dem Axel Kock fått sin vetenskapliga inriktning. Han går tidigt sina egna vägar och var en ganska sällsynt gäst i de akademiska lärosalarna. »Överhuvud besökte jag föreläsningar kanske mindre än jag borde», erkänner han själv som gammal professor. Han synes redan tidigt ha fångats av den nya strömningen i Tyskland, och under några månader, som han

tillbragte vid Strassburgs universitet, kom han i personlig beröring med ett par av den junggrammatiska skolans män. Härunder stärktes de sympatier han redan förut hyste för Tyskland och tysk kultur. Under 1870 års krig hade han varit en av dem, som trotsat den starka franskvänliga opinionen i dåtidens Sverige, och sina förbindelser med Tyskland och tysk forskning förblev han alltid trogen.

Oförbehållsamt upptog han dock ej alla den junggrammatiska skolans idéer. Axel Kock var ingen entusiast i den meningen, att han okritiskt flammade upp för en åskådning och förbehållslöst anammade den. Hans hållning var nu som alltid kritiskt avvägande. På två punkter anmälde han en avvikande mening. I striden om ljudlagarnas undantagslöshet hävdar han i det populära arbetet »Om språkets förändring», att det inte endast är fysiologiska utan också psykologiska faktorer, som kunna inverka på talorganens inställning och sålunda skapa skenbara men ingalunda omotiverade undantag. Detta förbehåll berör en ensidighet i junggrammatisk teori. Ett annat gäller en ensidighet i praktisk forskning. Det gäller metoden. För att komma ifrån de skenbara undantagen från en ljudregel nödgades man ofta gripa till avlägsna förklaringsgrunder. Det indo-europeiska avljudet får ofta förklara enstaka former även i moderna bygdemål, låt vara av ålderdomlig prägel. Axel Kock har ett ord att säga också i den saken. »Jag tillåter mig att i allmänhet göra den anmärkningen, att man enligt min åsikt blott som en sista tillflykt är berättigad att *direkt* återföra en stark verbalform i ett modernt mål på ett ie. avljudsstadium, vilket icke annars plär tillkomma formen i de nordiska eller kanske icke ens i de germaniska språken. Jag tror, att man vid förklaringen av varje skenbart uråldrig stark verbalform i våra bygdemål har att i första rummet söka dess lösning genom någon i dialekten själv verkande analogi eller liknande kraft. Undantagsvis kan jag dock i moderna bygdemål se reflexen av urgamla former, som gått förlorade för våra äldre litteraturspråk.» Det är en genomgående princip i Kocks forskning att alltid först söka den närmaste förklaringsgrunden, innan han griper till andra utvägar.

Axel Kock började sin vetenskapliga gärning med en undersökning av svensk akcent. Det var i stort sett ett obrutet fält. Akcentfrågor hade dock börjat upptagas av fonetici som Storm och Sweet, och i Danmark hade Karl Verner på ett glänsande sätt ådagalagt

akcentens betydelse för ljudhistorisk forskning. Ämnet var sålunda valt med säker blick för det aktuella problemläget och för den roll akcenten spelar i språkets utvecklingshistoria. I verkets första del — gradualavhandlingen — behandlas akcenten i enkla ord, i den andra delen följa de sammansatta. Det blev en ingående analys och klarläggning av akcenterna i modern svenska både i dess riksspråkliga och provinsiella gestaltning. Men det blev mer. Från modern tid glider blicken bakåt. Han frågar sig: varför ha vi i norden två akcentsystem, och hur ha de uppkommit? Hur talade man och hur måste man ha talat på den tid, då landskapslagarna skrevos? Vad är det för akcent, som skymtar bakom deras ortografi? För att få svar på frågorna tvingas han över till de förlitterära och förhistoriska tidsåldrarnas språk. Han tvingas till en genetisk undersökning av det svenska akcentsystemets uppkomst och historiska utveckling.

Det slutgiltiga svaret på dessa frågor är visst inte färdigt med ens. Det är först så småningom under fruktbärande tankeutbyte med andra forskare, som Kocks akcentuppfattning får sin definitiva utformning. Den är framlagd i boken *Die alt- und neuschwedische accentuirung*, ett av mästerverken i nordisk språkforskning. Den utkom 1901 och är fortfarande det grundläggande verket i svensk akcentlära. Det är ingen populär bok. Den är inte avsedd för nybörjare och lekmän. Det är en rent vetenskaplig framställning men en framställning, i vilken Kocks bästa egenskaper som forskare och vetenskaplig författare kommer fram. Man släpper aldrig ett ögonblick kontakten med verkligheten, samtidigt som man lyftes över dess mångfald och känner, hur horisonten vidgas och perspektiven djupna.

Från akcenten leder vägen direkt över till den *fornsvenska ljudläran*, till lagarnas och de kyrkliga medeltidsdokumentens språk. Akcenten blev den slagruta, med vilken de dolda strömdragen i medeltidens språkutveckling uppdagades. Ortografien i ändelser och obetonade småord hade dittills varit ett kaos. Bokstäverna *a* och *æ*, *u* och *o*, *i* och *e* hade växlat till synes utan ordning och utan regel. I belysning av den nya akcentteorien eller ordets stamvokal försvinner kaos, och allt ordnar sig på ett förunderligt rätlinigt och självklart sätt efter *vokalharmoniens* och *vokalbalansens* regler. Vokalharmonien — överensstämmelsen mellan stammens och ändel-

sens vokal — var känd förut, men den var icke förut påvisad i svenska urkunder. Vokalbalansen, som bygger på sambandet mellan stavelsekvantitet och akcent, har Kock själv iakttagit och formulerat. Regeln har framgått ur studiet av medeltida språkkällor, men den har en räckvidd, som spänner över betydligt större område än medeltidsspråket. Det är en lag, som gällt för centrala delar av det svenska språkområdet och i norrländska mål ännu är fullt levande.

Resultatet av dessa undersökningar blev en helt ny syn på vårt medeltidsspråk, en direkt brytning med den äldre generationens språkkuppfattning. Förut hade man betraktat den äldsta fornsvenskan — åtminstone lagarnas språk — som väsentligen enhetligt, och Rydqvist kunde t. o. m. uppställa denna språkform som norm för modern svenska. Och ännu 1881 kunde Ludvig Wimmer som en instans mot vokalbalansen anföra det faktum, att den inte påvisats i danskan och isländskan. En språklag, som inte tillämpats i hela norden, var i och för sig misstänkt. Det naturliga svaret blev, att vokalbalansen i Sverige var ett faktum, och då den inte kunnat påvisas i Danmark, berodde det på att den inte tillämpats i de danska språkkällorna. De nordiska språken voro med andra ord redan skilda. Och då i Västgöotalagen finns vokalharmoni, i Östgöotalagen däremot vokalbalans, så visar detta jämt mycket annat, att det ej heller inom Sverige fanns ett enhetligt språk i vår tids mening. Dialekterna voro redan utformade, då lagarna skrevos, och de medeltida språkdokumenterna ha präglats av dem. Det är en syn på vårt medeltidsspråk, som nutidens forskning helt bekräftat och ytterligare utvecklats. Kocks uppfattning föreligger utbildad redan i det stora verket *Studier öfver fornsvensk ljudlära*, som utkom i två delar åren 1882—1886, samt i *Undersökningar i svensk språkhistoria* 1887.

Genom akcenten ledes Kock även in på den förlitterära och förhistoriska tidens språk. Eduard Sievers hade uppmärksammat den egenheten i svensk formlära, att vi böja *välja* : *valde* med vokalskifte men *döma* : *dömde* utan vokalskifte, och drar därav den slutsatsen, att akcentutvecklingen i norden gått andra vägar än i övriga germanska språk. Kock upptar frågan från sin akcentuppfattning och ledes därmed in på de för dagens språkskick så betydelsefulla taländringar, som gå under namnet *omljud* och *brytning* och som väsentligen genomförts under loppet av det första årtusen-

det e. Kr. Det är massor av våra dagligen brukade ord, som genom dem få sin form fastställd. Det är nu vi få olika vokaler i ord som *hus* : *hysa*, *dom* : *döma*, *hand* : *händer*, *ung* : *yngre*, *kulle* : *kolle*, *hul* : *hol* o. s. v. eller diftonger i ord som *stjärna*, *stiäla* i motsats till tyskans *Stern*, *stehlen*. Det var ett rikt stoff att arbeta med, men det var ett vanskligt stoff, ty man måste till en viss grad arbeta med konstruerade former.

Kock är inte den förste, som behandlat dessa frågor, och han är inte den ende, som lämnat bidrag till deras lösning — i den mån de äro lösta, men genom hans forskning ha de förts ett gott stycke fram mot sin slutgiltiga lösning. Hans lösning är konsekvent och klar, så konsekvent och så klar, att man ibland frestas att undra, om språkets vägar verkligen äro så raka och om verklighetens mångfald låter sig gripas i så enkla och klara formler. Men sådan var Axel Kocks forskning. En lösning, som icke bar enkelhetens signum, var för honom ingen lösning. »Om vetenskapen har till uppgift att skänka en förenklad kunskap, så torde de (d. v. s. de många reglerna) knappast ha riktat vetenskapen», säger han en gång. Axel Kock var icke de många och invecklade reglernas man.

Kock klarlägger dessa frågor genom att sätta dem i samband med ordets akcent och den inverkan denna kan antagas ha utövat på ordets form. Det är det, som ger hans lösning dess klara konsekvens och fasta resning. Med ledning av ordens akcent- och kvantitetsförhållanden fastställer han en relativ kronologi för de olika fenomenen och skiljer mellan äldre och yngre i- och u-omljud, äldre och yngre brytning. Och i-omljudet på *e* samt det s. k. a-omljudet, som omskapat lat. *vir* till sv. *vær* och *kulle* till *kolle*, förlägger han från samgermansk till nordisk botten. Hans skildring av vad som sker under dessa perioder står i intimt samband med hans uppfattning av de nordiska språkens utveckling under den förhistoriska tiden. Lika ivrigt som han för medeltiden och vikingarnas tidsålder hävdar dialektala och särspråkliga synpunkter på språket, lika energiskt hävdar han för tiden dessförinnan de nordiska språkens relativa enhet. Han finner det orimligt, att språket redan på 300- och 400-talen skulle vara olika inte bara i de olika länderna utan i de olika landskapen — och t. o. m. häradena. De äldre omljuds- och brytningsfenomenen äro därför enhetliga och genomförda enligt samma regler i hela det nordiska språk-

området, och då de fornsvenska lagarna och de moderna dialekterna skilja mellan *kul* och *kol*, *kulle* och *kolle*, så beror det inte på att det tidiga omljudet genomförts i olika utsträckning i olika landsändar, utan det beror på att utjämningen inom böjningsschemat gått olika vägar i olika bygder. Det är denna språksyn, som präglar hans bedömande av de under förhistorisk tid uppträdande formerna. Dessa frågor ha behandlats i ett flertal tidskriftsavhandlingar. En sammanfattning av sina teorier har han lämnat i boken »Umlaut und Brechung im Altschwedischen», som publicerades styckevis som rektorsprogram vid Lunds universitet åren 1911—1916.

Mycket i Kocks grundåskådning torde ha vunnit allmän anslutning, även om opposition ej saknats. På åtskilliga punkter torde meningarna ännu vara delade. Att hans lösning av dessa svåra frågor ej i alla delar kan vara vetenskapens sista ord är självklart. En lösning kan ej vara definitiv, förrän allt material är känt. Vår tids ivriga dialekt- och ortnamnsforskning torde sålunda kunna lämna nya bidrag till dessa frågor, och framför allt torde gränslinjerna mellan öst och väst kunna dragas skarpare än nu, en synpunkt som ingalunda var främmande för Axel Kock själv. Omtvistad är ock uppfattningen om det urnordiska språkets enhetlighet.

Svensk akcent, nordiska omljuds- och brytningsfenomen och fornsvensk ljudlära äro de centrala problem, kring vilka Kocks forskning rör sig. Men de äro inte de enda. Det finns nästan inga områden av nordisk ljud- och formhistoria, som icke behandlats eller berörts i den mångfald av uppsatser han strött kring sig i olika tidskrifter, framför allt i Arkiv för nordisk filologi. Han har också till slut känt ett behov att samla dessa spridda bidrag till svensk språkforskning och ge en sammanfattande, systematisk framställning av det svenska språkets ljudhistoria, sådan han såg den, från äldsta tider fram till våra dagar. Det blev det stora verket Svensk ljudhistoria, av vilket 5 band hunno utkomma, innan pennan föll ur hans hand. Verket förblev en torso. Endast vokalismen blev färdig. Men även i sitt ofullbordade skick är det ett mäktigt vittnesbörd om vad en enda forskargeneration hunnit uträtta på ett område, som före 1880 var så gott som obruten mark. Det vittnar ock om hur denna generation såg på vårt språks ljudhistoriska utvecklingsgång.

Man plägar förebrå Kock, att han i sin ljudhistoriska forskning icke tagit tillräcklig hänsyn till de svenska folkmålen. Anklagelsen

kan synas orättvis mot en man, som tidigare än andra poängterat de dialektala dragen i vårt äldre språk. Och liksom junggrammatikerna överhuvud var Kock livligt intresserad av dialekterna och deras utforskning. Han har varit med om att organisera undersökningarna av skånska bygdemål. Han har ock särskilt i sin tidigare forskning gärna stött sig på material från folkmålen. Egentlig dialektforskare i den meningen, att han levat sig in i en bestämd dialektal miljö, var han dock ej. Yttre förhållanden och personlig läggning lade hinder i vägen härför. Han hade vuxit upp i ett förmodet köpmanshem, och något av förnäm patricier vilade alltid över hans väsen. Jag har svårt att tänka mig Axel Kock, såsom jag kände honom, sitta och utfråga lantliga bygdemeddelare om deras eget och deras fäders mål. De dialekter, som förelågo i vetenskaplig bearbetning och därför också kunde vetenskapligt bedömas var han däremot väl förtrogen med. Men han hyste en berättigad misstro mot dialektmaterial, som lösryckts ur sin naturliga miljö och därför icke kunde rätt bedömas. Det är endast forskarens naturliga krav på att helt genomskåda sina källor för att kunna bedöma deras värde.

Ljudhistorien var Kocks centrala arbetsfält. Därifrån ledde emellertid vägar över även till andra områden, såsom stilistik (»Anmärkningar om 1600-talets svenska verskonst»), mytologi (»Die Göttin Nerthus und der Gott Niorþr») och etymologi. Även hans behandling av dessa ämnen präglas emellertid av den ljudhistoriska metoden. I hans ordforskning är det sålunda mindre ordbildningen själv, som i första hand intresserar honom. Ordet ställes i belysning av kända eller nyuppdagade ljudlagar och återföres så till en förmodad, mera genomskinlig grundform. En stor del av hans etymologier gälla språkets småord. I skriften *Om några atona* (1879) är det sålunda bl. a. ord som *at* och slutartikeln *-enn*, *-et*, som belysas och förklaras utifrån den nya insikten om akcentförsvagningens inverkan på ordets fonetiska form. Men även ord av annan art upptågas. Uppsatsen »Om ordet *häråd* och grunden för häradsindelningen» utgör sålunda ett inlägg i debatten om nordens äldre administrativa indelning.

Jämsides med denna mera ljudhistoriskt inriktade linje går intresset för texttolkning och textkritik. Det är därvid framför allt två ämnesområden som behandlas: lagtexter och ordspråk. Huvud-

verket är den upplaga av Östnordiska och latinska medeltidsordspråk, som han tillsammans med Carl af Petersens utgav åren 1889—1892. Till denna har Kock skrivit inledningen (utom några få sidor) med dess orienterande utredning av ordspråkssamlingens tillkomst och förhållande till andra samlingar, om språkformen i de olika paleotyperna och den fina analysen av ordspråkens stil. Från honom stammar ock den förträffliga kommentaren, som omfattar hela andra bandet. Det är i sin helhet ett verk, som vittnar om både kritiskt skarpsinne och språklig lyhördhet hos sin upphovsman. Intresset för texttolkning ledde också över till Eddaspråket och runologien, och Kocks sista vetenskapliga verk, avhandlingen »Anmärkningar om vissa danska runinskrifter», behandlar det omstridda *danmarkar bot* på den äldre Jellingestenen.

Axel Kocks vetenskapliga produktion har rört sig på vitt skilda områden av de nordiska språkens vida domän, och den utgöres till stor del av tidskriftsuppsatser av större eller mindre omfång. Men trots denna yttre splittring finns det i allt vad han skrivit ett inre sammanhang, som är omisskännligt. Det står i nära samband med hans personlighet. Axel Kocks forskarprofil är skarpt mejslad. Han tillhörde inte dem, som blända genom idéernas rikedom eller förbrylla genom sin mångsidighet och slösande givmildhet. Han var till sitt väsen reserverad och prövande, och hans ståndpunkt var i regel starkt prononcerad och bestämd, vilket icke hindrade honom från att respektera även andras sakligt motiverade synpunkter, även om han ej gillade dem. Han hade något av den rätliniga principfasthet, som man ofta återfinner hos de bästa männen av hans generation. De impulser han i sin ungdom mottagit höll han troget fast vid under hela sin 50-åriga forskarbana. Det ger kanske åt hans verk en viss ensidig inriktning, men det ger det också en konsekvens och inre enhet, som är förbehållen de stora forskarpersonligheternas och nydanarnas livsverk. Och till språkforskningens nydanare i vårt land hörde också Axel Kock.

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND.

Beskyddare och Præses illustris.

H. K. H. KRONPRINSEN.

Bortgångna hedersledamöter.

MONTELIUS, GUSTAF OSCAR AUGUSTIN, riksantikvarie, f. $\frac{9}{9}$ 1843,
† $\frac{4}{11}$ 1921.

THOMSEN, VILHELM LUDVIG PETER, excellens, professor, f. $\frac{25}{1}$ 1842,
† $\frac{13}{5}$ 1927.

TEGNÉR, ESAIAS HENRIK WILHELM, professor, f. $\frac{13}{1}$ 1843, † $\frac{21}{11}$
1928.

V. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, ULRICH, excellens, professor, f. $\frac{22}{12}$
1848, † $\frac{25}{9}$ 1931.

MÜLLER, SOPHUS, museumsdirektör, f. $\frac{24}{5}$ 1846, † $\frac{24}{2}$ 1934.

KOCK, KARL AXEL LICHNOWSKY, professor, f. $\frac{2}{3}$ 51, † $\frac{18}{3}$ 1935.

MEILLET, PAUL JULES ANTOINE, professor, f. $\frac{11}{11}$ 66, † 1936.

Hedersledamöter.

EVANS, ARTHUR JOHN, professor, Oxford, f. $\frac{8}{7}$ 51, 21.

WÖLFFLIN, HEINRICH, professor, Zürich, f. $\frac{21}{6}$ 64, 34.

CROCE, BENEDETTO, senator, Neapel, f. $\frac{25}{2}$ 66, 34.

Styrelse.

Præses: ALF NYMAN (1935).

V. præses: ALGOT WERIN (1934).

Sekreterare: STURE BOLIN (1935).

Bibliotekarie: GUNNAR OLINDER (1933).

Skattmästare: THORILD DAHLGREN (1933).

Medlemmar: HENRIETTE COYET (1935), WILHELM WESTRUP (1933).

SVEN WICKSELL (1934), NILS GYLLENKROK (1934).

Suppleanter: INGVAR ANDERSSON (1934), ERIK NOREEN (1933),

RAGNAR JOSEPHSON (1935).

Valnämnd.

Ordförande: Soc:s Præses.

Medlemmar: IVAR LINDQUIST (1934), EDVARD THERMÆNIUS (1934),
GOTTFRID CARLSSON (1935), STURE BOLIN (1935).

Suppleanter: ALBERT WIFSTRAND (1934), GUNNAR OLINDER (1935).

Granskningsnämnd.

Ordförande: Soc:s Sekreterare.

Medlemmar: ALF NYMAN (1934), ALBERT WIFSTRAND (1934), ERIK
NOREEN (1935), RAGNAR JOSEPHSON (1935).

Bortgångna stiftande ledamöter.

v. HALLWYL, WALTER, greve, f. $^{26}/_1$ 1839, † $^{27}/_2$ 1921.

EDSTRAND, REINHOLD THEODOR WERNER, direktör, f. $^{15}/_6$ 1882,
† $^{25}/_{11}$ 1923.

SWARTZ, CARL JOHAN GUSTAF, universitetskansler, f. $^5/_6$ 1858, † $^6/_11$
1926.

PETRÉN, KARL ANDERS, professor, f. $^2/_12$ 1868, † $^{16}/_{10}$ 1927.

WACHTMEISTER, AXEL WILHELM, greve, kammarherre, f. $^{16}/_7$ 1869,
† $^{24}/_8$ 1929.

ENGESTRÖM, MAX EMIL LEOPOLD, konsul, f. $^{15}/_{11}$ 1867, † $^{25}/_3$ 1930.

v. GEIJER, FREDRIK WILHELM GUSTAF, ryttmästare, godsägare, f. $^8/_2$
1865, † $^{16}/_5$ 1930.

v. HALLWYL, ANNA FREDRIKA WILHELMINA, f. KEMPE, grevinna,
f. $^1/_10$ 1844, † $^{27}/_7$ 1930.

HAFFNER, JOHAN, stadsläkare, f. $^6/_9$ 1876, † $^{14}/_4$ 1931.

SAHLIN, JOHAN ALBERT, fabriksägare, f. $^7/_9$ 1868, † $^{17}/_5$ 1936.

Stiftande ledamöter.

BERGER, SVANTE EDVIN LARSSON, direktör, Halmstad, f. $^{13}/_5$ 71, 20.

COYET, HILDA ELEONORE HENRIETTE DOROTÉE AMELIE, f. friherrinna
CEDERSTRÖM, Torup, Bara, f. $^{16}/_3$ 59, 20.

v. SCHMITERLÖW, ADELHEID, fröken, Tagel, Smålands Rydaholm,
f. $^{15}/_8$ 75, 20.

SWARTZ, PEHR JOHAN JACOB, direktör, Norrköping, f. $^{21}/_{10}$ 60, 20.

WESTRUP, JOHAN WILHELM MAGNUS, v. konsul, Rydsgård, f. $^{13}/_5$ 62, 20.

- LUNDAHL, NILS, fil. dr., Lund, f. $\frac{23}{5}$ 58, 21.
JACOBSEN, HELGE, direktör, Ny Carlsberg Glyptotek, Köpenhamn,
f. $\frac{24}{12}$ 82, 21.
SAHLIN, CARL ANDREAS, fil. dr., Djursholm, f. $\frac{15}{12}$ 61, 21.
EDSTRAND, KARIN THEKLA ELEONORA, fröken, Malmö, f. $\frac{3}{7}$ 80, 21.
NORDQVIST, GUNHILD THERESIA ELVIRA, f. EDSTRAND, doktorinna,
Sjöbo, f. $\frac{23}{9}$ 83, 21.
ROOS, AXEL, jur. dr., advokat, Malmö, f. $\frac{4}{3}$ 86, 21.
MONTELIN, ADOLF FREDRIK, apotekare, Lund, f. $\frac{17}{1}$ 71, 23.
DUNKER, HENRY CHRISTIAN LOUIS, fabriksdisponent, Hälsingborg,
f. $\frac{6}{9}$ 70, 25.
WIENS, FINGAL CARL OSCAR HARALD, f. d. kansliråd, godsägare,
Löberöd, f. $\frac{18}{12}$ 80, 28.
GYLLENKROK, NILS JOHAN MALCOLM, friherre, hovstallmästare, Björns-
topp, f. $\frac{15}{10}$ 87, 30.
LUNDSTRÖM, MARGIT JOHANNA PALÆMONA CECILIA, f. VON GEIJER,
Vegeholm, f. $\frac{24}{2}$ 1907, 32.
DAHLGREN, STURE HJALMAR THORILD, fil. dr., försäkringsdirektör,
Malmö, f. $\frac{25}{6}$ 1888, 33.
WEIBULL, MÄRTA MARIA (MARY) SOFIA, f. FAHLBECK, professorska,
Göteborg, f. $\frac{18}{1}$ 97, 34.

Seniorer.

- HAMMARSTEDT, NILS EDVARD, f. d. museiintendent, Stockholm, f. $\frac{3}{3}$
61, 20.
LIDÉN, BROR PER EVALD, professor emeritus, Göteborg, f. $\frac{3}{10}$ 62, 20.
MORTENSEN, JOHAN MARTIN, professor, Richmond, f. $\frac{10}{12}$ 64, 20.
SERNANDER, JOHAN RUTGER, professor emeritus, Uppsala, f. $\frac{2}{11}$
66, 21.
PEDERSEN, HOLGER, professor, Köpenhamn, f. $\frac{7}{4}$ 67, 21.
BROCH, OLAF, professor, Oslo, f. $\frac{4}{8}$ 67, 20.
HAHR, AUGUST, professor emeritus, Uppsala, f. $\frac{21}{10}$ 68, 21.
CUNY, ALBERT, professor, Rue Raymond-Lartigne 7, Bordeaux, f.
 $\frac{16}{5}$ 69, 24.
HERRLIN, PER AXEL SAMUEL, professor emeritus, Lund, f. $\frac{30}{3}$ 70, 21.
v. FRIESEN, OTTO, professor emeritus, Uppsala, f. $\frac{11}{5}$ 70, 20.
RAQUETTE, GUSTAF RICHARD, docent, Lund, f. $\frac{7}{2}$ 71, 25.
MOBERG, CARL AXEL, professor, Lund, f. $\frac{15}{6}$ 72, 20.

- WEIBULL, LAURITZ ULRIK ABSALON, professor, f. d. præses, Lund
f. $\frac{2}{4}$ 73, 20.
- GRØNBECH, VILHELM, professor, Gjentofte, f. $\frac{14}{6}$ 73, 20.
- KOHT, HALVDAN, professor, utrikesminister, Oslo, f. $\frac{7}{7}$ 73, 22.
- SOUTER, ALEXANDER, professor, Aberdeen, f. $\frac{14}{8}$ 73, 27.
- WALBERG, FRANS GUSTAF EMANUEL, professor, Lund, f. $\frac{24}{12}$ 73, 27.
- ANDERSSON, JOHAN GUNNAR, professor, Stockholm, f. $\frac{3}{7}$ 74, 25.
- NILSSON, NILS MARTIN PERSSON, professor, rector magnificus, Lund,
f. $\frac{12}{7}$ 74, 20.
- CHRISTENSEN, ARTHUR, professor, Köpenhamn, f. $\frac{9}{1}$ 75, 27.
- FABRICIUS, KNUD, professor, Köpenhamn, f. $\frac{13}{8}$ 75, 25.
- HESSELMAN, BENGT IVAR, professor, Uppsala, f. $\frac{21}{12}$ 75, 25.
- POULSEN, FREDERIK, museumsdirektör, Ny Carlsberg Glyptotek,
Köpenhamn, f. $\frac{7}{3}$ 76, 21.
- OLSON, JOHAN EMIL, professor, f. d. præses, Lund, f. $\frac{9}{6}$ 76, 25.
- HECHT, HANS, professor, Göttingen, f. $\frac{16}{7}$ 76, 24.
- WESTMAN, KARL GUSTAF, professor, statsråd, Stockholm, f. $\frac{18}{8}$
76, 20.
- HEINERTZ, NILS OTTO, lektor, Stockholm, f. $\frac{5}{11}$ 76, 21.
- ARUP, ERIK, professor, Köpenhamn, f. $\frac{22}{11}$ 76, 20.
- EKWALL, BROR OSKAR EILERT, professor, Lund, f. $\frac{8}{1}$ 77, 25.
- TUNELD, EBBE OSCAR, professor, chef för Svenska Akademiens ord-
boks redaktion, Lund, f. $\frac{7}{4}$ 77, 21.
- SHETELIG, HAAKON, professor, Bergen, f. $\frac{25}{6}$ 77, 21.
- THEANDER, CARL EJLERT OLOF, lektor, Stockholm, f. $\frac{10}{2}$ 78, 20.
- NECKEL, GUSTAV, professor, Bismarckstr. 66, Charlottenburg, f. $\frac{17}{8}$
78, 27.
- v. SRBIK, HEINRICH RITTER, professor, Schloss Schönbrunn, Wien,
f. $\frac{10}{11}$ 78, 30.
- ARNE, TURE ALGOT J:SON, antikvarie, Statens hist. museum, Stock-
holm, f. $\frac{7}{5}$ 79, 20.
- v. SYDOW, CARL WILHELM, docent, Lund, f. $\frac{21}{12}$ 78, 20.
- ROOSVAL, JOHNNY AUGUST EMANUEL, professor, Alnäs, Stockholm,
f. $\frac{29}{8}$ 79, 20.
- FRÖDIN, JOHN OTTO HENRIK, professor, Uppsala, f. $\frac{16}{4}$ 79, 25.
- OLSEN, MAGNUS BERNHARD, professor, Oslo, f. $\frac{28}{11}$ 78, 20.
- SCHMEIDLER, BERNHARD, professor, Erlangen, f. $\frac{6}{8}$ 79, 24.
- MAWER, ALLEN, professor, London, f. $\frac{8}{5}$ 79, 24.

- ALMQUIST, HELGE KNUT HJALMAR, riksarkivarie, Stockholm, f. $17/12$ 80, 20.
EIDEM, ERLING, ärkebiskop, Uppsala, f. $23/4$ 80, 20.
LÖFSTEDT, HAIMON EINAR HARALD, professor, prorektor, f. d. præses, Lund, f. $15/6$ 80, 20.
LAMM, MARTIN, professor, Stockholm, f. $22/6$ 80, 20.
RUDBERG, GUNNAR, professor, Uppsala, f. $17/10$ 80, 20.
TUXEN, POUL, professor, Köpenhamn, f. $8/12$ 80, 23.
KONOPCZYNSKI, WLADYSLAW, professor, Krakov, f. 80, 24.

Arbetande ledamöter.

a. Inländska.

- AGRELL, PER SIGURD, professor, Lund, f. $16/1$ 81, 20.
KARITZ, ANDERS, professor, Uppsala, f. $28/2$ 81, 20.
KJELLIN, TOR HELGE, professor, museiintendent, Karlstad, f. $24/4$ 85, 20.
LAGERROTH, LARS FREDRIK BARTHOLD, professor, Lund, f. $10/9$ 85, 20.
MÖRNER, AGNES MARIANNE, rektor, Malmö, f. $4/1$ 86, 20.
NYMAN, ALF TOR, professor, Lund, f. $12/3$ 84, 20.
PERSSON, AXEL WALDEMAR, professor, Uppsala, f. $1/6$ 88, 20.
SAHLGREN, GUSTAF FREDRIK JÖRAN, professor, Uppsala, f. $8/4$ 84, 20.
WEIBULL, CURT HUGO JOHANNES, professor, rektor, Göteborg, f. $19/8$ 87, 20.
BÖÖK, MARTIN FREDRIK CHRISTOFFERSSON, professor, Lund, f. $12/5$ 83, 20.
KARLGREN, KLAS BERNHARD JOHANNES, professor, Göteborg, f. $5/10$ 89, 20.
LINDKVIST, ERIK HARALD, rektor, Hälsingborg, f. $14/10$ 81, 20.
TUNBERG, SVEN AUGUST DANIEL, professor, rektor, Stockholm, f. $1/2$ 82, 20.
LANDQUIST, JOHN, professor, Lund, f. $3/12$ 81, 21.
BONNESEN, STEN, lektor, Vänersborg, f. $11/10$ 86, 22.
SMITH, HELMER, professor, Uppsala, f. $26/4$ 82, 23.
NELSON, HELGE MAGNUS OSKAR, professor, Lund, f. $15/4$ 82, 23.
WERIN, ALGOT GUSTAF, docent, Lund, f. $19/10$ 92, 25.
CARLSSON, OSCAR GOTTFRID HENRIK, professor, Lund, f. $18/12$ 87, 25.

- CARLQUIST, NILS WILHELM GUNNAR, förste bibliotekarie, Lund, f. $\frac{3}{2}$ 89, 25.
- LINDQUIST, IVAR ARTUR, docent, Lund, f. $\frac{31}{5}$ 95, 25.
- ANDERBERG, GUSTAF ALFRED RUDOLF, professor, Uppsala, f. $\frac{6}{1}$ 92, 26.
- CARLSSON, NILS GUNNAR, lektor, docent, Stockholm, f. $\frac{7}{3}$ 94, 26.
- WICKSELL, SVEN DAG, professor, Lund, f. $\frac{22}{10}$ 90, 27.
- BELFRAGE, SIXTEN ESBJÖRN MAURITZ, docent, Åkarp, f. $\frac{27}{7}$ 83, 27.
- THOMSON, ARTHUR NATANAEL, undervisningsråd, Stockholm, f. $\frac{6}{11}$ 91, 27.
- PALMÉR, JOHAN, docent, Lund, f. $\frac{3}{12}$ 83, 28.
- KNUTSSON, KNUT PETER, förste bibliotekarie, Stadsbiblioteket, Stockholm, f. $\frac{5}{3}$ 97, 28.
- JOSEPHSON, RAGNAR, professor, Lund, f. $\frac{8}{3}$ 91, 29.
- ASPELIN, GUNNAR, professor, Göteborg, f. $\frac{23}{9}$ 98, 29.
- BRILIOTH, YNGVE TORGNY, professor, domprost, Lund, f. $\frac{12}{7}$ 91, 30.
- BOLIN, ANDERS STURE RAGNAR, docent, Lund, f. $\frac{27}{5}$ 1900, 30.
- WIFSTRAND, SVEN ALBERT, professor, Lund, f. $\frac{3}{3}$ 01, 30.
- TILÄNDER, ARTUR GUNNAR, docent, Lund, f. 1894, 31.
- ANDERSSON, CARL INGVAR, docent, Lund, f. $\frac{19}{3}$ 99, 31.
- HARRIE, IVAR OLAV, fil. lic., skriftställare, Lund, f. $\frac{18}{3}$ 99, 32.
- NOREEN, ERIK, professor, Lund, f. $\frac{3}{11}$ 90, 32.
- THERMÆNIUS, JOHAN EDVARD FREDRIK, docent, Lund, f. $\frac{14}{12}$ 96, 32.
- ROOTH, ERIK GUSTAF THEODOR, professor, Lund, f. $\frac{24}{4}$ 89, 33.
- LINDQUIST, ADOLF NATANAEL (NATAN), docent, Lund, f. $\frac{5}{4}$ 82, 33.
- LINDBLUM, CHRISTIAN JOHANNES, professor, Lund, f. $\frac{7}{6}$ 82, 34.
- OLINDER, OLOF GUNNAR, docent, Lund, f. $\frac{10}{7}$ 93, 34.
- LÖFSTEDT, ERNST MARTIN HUGO, docent, Lund, f. $\frac{13}{12}$ 93, 34.
- ÅKERMAN, JOHAN HENRIK, docent, Lund, f. $\frac{31}{3}$ 96, 34.
- OLIVECRONA, KNUT HANS KARL, professor, Lund, f. $\frac{25}{10}$ 97, 35.
- PLEIJEL, HILDING ATHANASIUS, docent, Lund, f. $\frac{19}{10}$ 93, 35.
- RICHTER, HERMAN BROR, docent, Lund, f. $\frac{6}{9}$ 93, 35.
- FORSSANDER, JOHN-ELOF, docent, Lund, f. $\frac{10}{5}$ 1904, 35.
- STRÖMBÄCK, DAG ALVAR, docent, Lund, f. $\frac{13}{8}$ 1900, 35.

b. Utländska.

- LILJEGREN, STEN BODVAR, professor, Greifswald, f. $\frac{8}{5}$ 85, 20.
- LIESTØL, KNUT, professor, Blommenholm, Oslo, f. $\frac{13}{11}$ 81, 20.

- MATTHIESSEN, HUGO, museumsinspektör, Nationalmuseum, Köpenhamn, f. $19/12$ 81, 20.
- HARVA, UNO NILS OSCAR, professor, Helsingfors, f. $31/8$ 82, 22.
- HABERLANDT, ARTHUR, professor, Museum für Volkskunde, Wien, f. $9/3$ 89, 24.
- SAURAT, DENIS, professor, London, f. $21/3$ 90, 24.
- NÖRLUND, POUL, museumsinspektör, Nationalmuseum, Köpenhamn, f. $4/11$ 88, 24.
- JÄGER, WERNER, professor, Kaiser Wilhelmstr. 11, Berlin-Steglitz, f. $30/7$ 88, 27.
- PEDERSEN, JOHANNES, professor, Köpenhamn, f. $7/11$ 83, 27.
- VASMER, MAX, professor, Barstr. 55, Berlin-Wilmersdorf, f. $28/2$ 86, 30.
- RUBOW, PAUL VIKTOR, professor, Köpenhamn, f. $9/1$ 96, 30.
- ANDERSON, WALTER, professor, Dorpat, f. $10/10$ 85, 32.
- BRANDT, FRITHIOF, professor, Köpenhamn, f. $23/5$ 92, 32.
- BULL, FRANCIS, professor, Oslo, f. $4/10$ 87, 32.
- MACKENSEN, LUTZ, professor, Riga, f. $15/6$ 1901, 32.
- FRAENKEL, EDUARD, professor, Oxford, f. $17/3$ 88, 33.
- PASQUALI, GIORGIO, professor, Florens, f. $29/4$ 85, 32.
- JACOBSEN, LIS, dr. phil., Köpenhamn, f. $29/1$ 82, 33.
- BLATT, FRANZ, professor, Aarhus, f. $31/8$ 1903, 34.
- SEIP, DIDRIK ARUP, professor, Oslo, f. $31/9$ 1884, 35.
- PIPPING, HUGO RUDOLF (ROLF), professor, Åbo f. $1/6$ 1889, 35.
- JAAKKOLA, KAARLE JALMARI, professor, Helsingfors, f. $1/1$ 1885, 35.

SOCIETETENS VERKSAMHET ARBETSÅRET 1934—35.

Till hedersledamöter ha valts professor HEINRICH WÖLFFLIN, Zürich, och senator BENEDETTO CROCE, Neapel.

Till stiftande ledamot har kallats professorskan MARY WEIBULL, Göteborg.

Som arbetande svenska ledamöter har Societeten upptagit professor J. LINDBLOM och docenterna G. OLINDER, E. LÖFSTEDT och J. ÅKERMAN, samtliga i Lund.

Som arbetande utländsk ledamot har upptagits professor FRANZ BLATT, Aarhus.

Vid högtidssammanträdet den 27 okt. 1934 talade professor CURT WEIBULL om »Wallensteins död. Ett trehundraårsminne».

Övriga Societetens sammanträden ha hållits:

6 november 1934 med föredrag av professor G. DEVOTO, Padua, om »Die Etrusker und ihre Sprache».

4 april 1935 med föredrag av professor ANTON BLANCK, Uppsala, om »Aurora Königsmarek. Utrikespolitik och komparativ litteraturhistoria».

14 oktober 1935 med föredrag av professor B. HROZNÝ, Prag, om »Die hethitischen Völker und Sprachen».

Klubbaftnar ha hållits:

4 december 1934 med föredrag av professor SVEN INGVAR om »Det förhöjda blodtryckets betydelse» och av docent J. ÅKERMAN över ämnet »Några synpunkter på nationalekonomiens ställning till angränsande vetenskaper».

26 mars 1935 med föredrag av professor E. WIDMARK om »Bröd och socker» och av docent S. BOLIN om »Norden och vikingatidens handel».

27 september 1935 med demonstration av professor R. JOSEPHSON av »Arkiv för svensk dekorativ konst» och föredrag av professor KARL OLIVECRONA över ämnet »Några ord om sanktionsproblemet».

Under tryckning äro följande skrifter:

Årsbok 1935.

Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund.

18. ANDERS GAGNÉR: Florilegium Gallicum. Untersuchungen und Texte zur Geschichte der mittellateinischen Florilegienliteratur.

SAMMANDRAG
AV VETENSKAPS-SOCIETETENS I LUND RÄKENSKAPER
ÅR 1934.

Balanskonto den 1 januari 1934.

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	114,382: 50	Grundfond	127,034: 40
Förlagsbevis	2,000: —	Dispositionsfond.....	20,339: 69
Aktier	1,750: —	Resestipendiefond	12,376: 68
Banktillgodohavanden	55,501: 95	Grevinnan von Hallwylsfond	10,000: —
Kassa	1,116: 32	Knut och Alice Wallenbergs fond	5,000: —
Summa kronor 174,750: 77		Summa kronor 174,750: 77	

Vinst- och förlustkonto år 1934.

Inkomster:		Utgifter:	
Räntor å obligationer	5,858: 05	Räntor å obligationer	148: 75
Kursvinst å »	125: —	Nedskrivning å »	205: 94
Räntor å förlagsbevis	90: —	Sekreterare	750: —
Utdelning å aktier.....	175: —	Föreläsare	875: —
Räntor å banktillgodoha- vanden	2,100: 27	Tryckningskostnader.....	376: 72
Årsavgifter	3,000: —	Telefoner och porton	67: 65
Inträdesavgifter	1,000: —	Annonser	39: 80
Gåvor	500: —	Övriga utgifter	557: 20
Försålda skrifter	445: 60	Överskott för året.....	10,272: 86
Summa kronor 13,293: 92		Summa kronor 13,293: 92	

Balanskonto den 31 december 1934.

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	119,097: 50	Grundfond	130,034: 40
Förlagsbevis	2,000: —	Dispositionsfond	26,654: 34
Aktier	1,750: —	Resestipendiefond	13,334: 89
Banktillgodohavanden	62,110: 09	Grevinnan von Hallwylsfond	10,000: —
Kassa	66: 04	Knut och Alice Wallenbergs fond	5,000: —
Summa kronor 185,023: 63		Summa kronor 185,023: 63	

Malmö den 31 december 1934.

Thorild Dahlgren.

SPECIFIKATION AV OBLIGATIONER, FÖRLAGSBEVIS OCH
AKTIER DEN 31 DECEMBER 1934.

Obligationer:	%	År	Nom. värde	Marknads- värde i %	Bokfört värde
Svenska staten	4,5	1927	5,000	106	4,975: —
» »	4,5	1930	20,000	111	19,937: 50
» »	4	1931	5,000	109	5,000: —
» »	4	1933	15,000	110	14,600: —
Konungariket Sveriges Stadshypotekskassa	5	1926	5,000	108	5,000: —
Svenska Bostadskreditkassan	5	1932	10,000	111	9,975: —
Stockholms Intecknings Garanti A.-B.	4	1904	17,640	104	14,760: —
» » » »	4,5	1928	10,000	107	10,000: —
Skellefteå stad	5	1926	5,000	105	5,000: —
Bergvik & Ala Nya A.-B.....	$3\frac{3}{4}$	1930	5,000	101	4,950: —
Trafik A.-B. Grängesberg-Oxelösund	4,5	1930	10,000	103	9,900: —
Köpenhamns stad	4,5	1930	10,000	103	10,000: —
Norges Kommunalbank.....	5,5	1929	5,000	106	5,000: —
				Kronor	119,097: 50
Förlagsbevis:					
A.-B. Svenska Handelsbanken	4,5	1933	2,000	108	2,000: —
				Kronor	2,000: —
Aktier:					
Svenska Sockerfabriks A.-B.			3,000	$101\frac{2}{3}$	1,750: —
				Kronor	1,750: —

Malmö den 31 december 1934.

Thorild Dahlgren.

REVISIONSBERÄTTELSE.

Vid denna dag företagen revision av Vetenskaps-Societetens i Lund räkenskaper för år 1934 hava undertecknade funnit dem i allo noggrant och omsorgsfullt förda, försedda med behöriga verifikationer och samtliga värdehandlingar betryggande förvarade i bankfack, varför det är oss en angenäm plikt att tillstyrka full och tacksam ansvarsfrihet åt skattmästaren för den tid revisionen omfattar.

Lund den 16 mars 1935.

Edward Thermoenius.

Gunnar Carlquist.

INNEHÅLL.

	Sid.
ERIK RÖOTH, Det primära <i>i</i> -omljudet och frågan om muljerade konsonanter och <i>i</i> -epenteser i väst- och nordgermanskan.....	3
ERICH WITTENBERG, Herders Ethik im Spiegel der neuesten deutschen Zeitkritik	35
WALTER ÅKERLUND, Några äldre svenska kraftuttryck	85
TORGNY T. SEGERSTEDT, Leopold, Lars von Engeström och Fremling	105
HARALD ELOVSON, Iteration och variation hos Verner von Heidenstam	119
GÖSTA LANGENFELT, Païens et héros dans le »Widsith»	149
JOHAN PALMÉR, Axel Kock	167
Vetenskaps-Societeten i Lund.....	177

Förut ha utkommit:

Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund:

1. *Herbert Petersson*. Studien über die indogermanische Heteroklisis. Pris 15 kr.
2. *Alf Nyman*. Kring antinomierna. Pris 5 kr.
3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. Pris 5 kr.
4. James Harrington's Oceana, edited with notes by *S. B. Liljegren*. Pris 10 kr.
5. *John Frödin*. Siljansområdets fäbodbygd. Pris 8 kr.
6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. Pris 6 kr.
7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. Pris 5 kr.
8. *Alf Nyman*. Schema och slutsats. Pris 7 kr.
9. *Fredrik Lagerroth*. Platons stats- och rättsbegrepp. Pris 3 kr.
10. *Sigurd Agrell*. Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. Pris 3 kr.
11. Stockholms stads tänkebok 1524—1529 av M:r Olaus Petri Phase, utg. genom *Ludvig Larsson*, häft. 1—2. Pris kr. 12: 50.
12. *Gudmundi Olavi Thesaurus Adagiorum linguae septentrionalis antiquae et modernae*, utg. med parallellhänvisningar och register av *Gottfrid Kallstenius*. Pris 6 kr.
13. *Torsten Wennström*. Studier över böter och myntvärden i Västgötagalarna. Pris kr. 3: 50.
14. *Heinrich Hoppe*. Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. Pris 5 kr.
15. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. Pris kr. 3: 50.
16. *Albert Wifstrand*. Von Kallimachos zu Nonnos. Pris kr. 7: 50.
17. *Ingvar Andersson*. Erik XIV:s engelska underhandlingar. Pris kr. 7: 50.
18. *Anders Gagnér*. Florilegium Gallicum. (Under tryckning.)
19. *Gunnar Carlsson*. Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. Pris kr. 6: —.

Årsbok 1920.	Pris 1: 50 kr.	Årsbok 1928.	Pris 2: 50 kr.
Årsbok 1921.	Pris 2: 50 kr.	Årsbok 1929.	Pris 3: 50 kr.
Årsbok 1922.	Pris 3: 50 kr.	Årsbok 1930.	Pris 3: 50 kr.
Årsbok 1923.	Pris 3: 50 kr.	Årsbok 1931.	Pris 3: 50 kr.
Årsbok 1924.	Pris 4: 50 kr.	Årsbok 1932.	Pris 3: — kr.
Årsbok 1925.	Pris 2: 50 kr.	Årsbok 1933.	Pris 4: — kr.
Årsbok 1926.	Pris 2: 50 kr.	Årsbok 1934.	Pris 4: 75 kr.
Årsbok 1927.	Pris 2: 50 kr.	Årsbok 1935.	Pris 4: — kr.

Pris kr. 4: —.